Вітер свистів, обпалював обличчя — здавалося, з обличчя злітає шкіра,— його двічі перекинуло в повітрі, й нарешті — очікуваний дужий ривок — парашут розкрився, й тонка, як бемське шкло — після гудіння літака та завивання повітря,— тиша, тільки ледь чутне вібруван-ня-дзижчання на стропах, і не було ні неба, ні землі — пітьма над головою й пітьма під ногами, і в тій пітьмі внизу, далеко-далеко — один єдиний мерехтливий вогник: ще чиєсь лихо не спало цієї буряної глупої ночі, й по тому, як та іскорка віддалилася й згасла, він зрозумів, що його потужно зносить убік, йому здалося, ніби він падає в чорну прірву й це триває дуже довго,— тільки про це, а також про те, де і як приземлиться — пунктир розірваних думок,— і враз шерех по всьому тілу й майже водночас — страшний удар, криваво-червона заграва в очах і по тому повна пітьма. Світ двічі спалахнув червоно й погас.

Пізньою ранковою порою спекотного червневого дня тисяча дев’ятсот п’ятдесят сьомого року біля телефонного стовпа з прибитим до нього фанерним вказівником "с. Медведівка" з автобуса "Черкаси — Чигирин" вийшов юнак років двадцяти чотирьох з чорним клейонча-тим портфелем у руці. Розмахуючи портфелем та наспівуючи впівголоса "Червоні маки" — пісня —влетіла йому у вуха кілька днів тому, а що мав вдачу, схильну захоплюватися (якщо вже приліпиться щось, надто як оте: "в темну ніч, коли все спить, щось у житі шелестить",— не відстане), юнак,— його звали Олегом,—промугикав пісеньку всі три кілометри грунтівки, промірявши її жовтими парусиновими черевиками сорок другого розміру,— спочатку полем поміж житами, далі — хирлявим сосняком до горба над Тясмином. І зупинився перепочити, а відтак замилувався: перед ним лежала широка долина — в зеленому кипінні верболозів, молодих очеретів (йому ще ніколи не доводилося бачити таких високих очеретів), осок, лепешняку, в синьому сталевому полиску ріки, в голубій замрії озерець, зарічків, щебетанні птаства — над одним озеречком вихрило маєво білих крил, там ішь ряли, то злітаючи вгору, то припадаючи до води, крячкщ і все на одному й тому ж самому місці, чи мали багату поживу, чи скрадався по їхніх гніздів’ях якийсь хижак — куниця або тхір,— але їх було дуже багато й галасували

вони неймовірно. Літо тільки-но запалило свою зелену свічу, все буяло, наливалося соками, кипіло цвітом, спрагою життя, радувалося — як то скрізь і всюди буває на-початку. Ця просторінь і зелена ярість долини на мить затопили Олегові душу, він і сам був молодий, як все оце зело, перед ним простиралося життя, він їхав по свою удачу, й тонка струна захвату, навіть екстазу продзвеніла в його душі, і він одізвався на неї безпричинним сміхом. Добрий від природи, ладен був обійняти увесь світ. По цей бік річки ліворуч бовванів ліс, по той бік, на горбі, біліло хатками село, либонь, таки Медведівка, до якої добувався, праворуч, у дальній далині, високо, немовби на горах, синьою хмарою мрів ще один ліс, важкий, похмурий, і юнак визначив про себе, що то Мотронинський ліс, і не помилився.

Некрутим розбитим узвозом з одинокою, обпаленою біля кореня вербою, збіг до річки. Й знову подивував — цього разу інакше — моста через річку не було. А був пором із погризених колесами дощок. Він стояв по цей бік, юнак зійшов на нього, але як з ним управитись, не знав, зупинився розгублений. Оглянувся — ніде ні лялечки, тільки сплескувала в річці риба та десь з-за горба подавала голос іволга. Юнак потоптався з одного боку порома, з другого, помітив товсту дротину, пропущену поміж двох обшмульганих стовпців — вона спадала у воду й губилася в глибині, але для чого вона — не зрозумів, як для чого й дві обшмульгані дерев’яні ключки. Зітхнув, сів на поміст, поспускав ноги, задивився на воду. Просто перед ним на течії тріпотіли вузькі, верткі, завдовжки в дитячу долоньку рибки, пливли й нікуди не пливли — серед них траплялися дуже гарні, з червоними перами, вони вели якусь свою, тільки їм відому гру. Збурила вгорі повітря дрімлюга,— здавалося, то бринить обірвана струна,— він підвів голову, а далі знову перевів погляд на воду, над якою літали великі жовто-руді бабки, й сідали на латаття, й там одразу спалахувала вода,— одначе скільки не дивився, жодної бабки риби не вполювали, біля берега на гострих стеблах татарського шабельника гойдалися тоненькі, синенькі бабочки, й він задивився на них, пригадав, як колись ловили таких бабочок на ситнязі в Коровчиному болоті, задумався, замріявся, й кинувся, коли за спиною пролунали клекіт коліс, тпрукання — з гори з’їжджав віз, запряжений

парою гнідих коненят — хомути насовувалися їм на голови, дишель стримів, неначе дуло гармати,— на возі сиділи чоловік та жінка. Віз з ходу вискочив на пором, чоловік натягнув віжки ("тпру, граєте", хоч коненята і не думали грати, водили пітними боками), стрибнув з воза, привітався на ходу й загородив тичиною з’їзд з порома й прив’язав коненят до тичини. Був у картатій, розстіб-нутій трохи не до пупа сорочці, вигорілому, збитому на потилицю кашкеті, зашмалений сонцем до мідного полиску, то більше контрастувало з обличчям біле, з-під розстібнутої сорочки, тіло,— весело поблискував зеленими очима. "Чисто тобі гайдамака,— піднесено подумав Олег.— Либонь, хтось з його предків і справді був у гайдамаках". Тим часом дядько, гукнувши "знімай цепки", підняв з помосту обшмульгану до блиску соснову ключку. Олег познімав із вкопаних у берег стовпів цепки й стрибнув на пором, який вже відчалював. Дядько щосили гачив ключкою дріт, який мокрою змією наповзав з дна, Олег і собі підняв ключку, але в нього нічого не вийшло, і він хапався руками за дріт, від чого долоні запекло вогнем і вони стали чорно-руді від іржі.

Коненята з порома дружно взяли під гору, дядько скочив на полудрабок. Олег шкрьобав поруч з возом — ходив він трохи з підскоком, й на ходу витирав зіллям руки. Віз скрипів немазаними колесами (в колгоспі ніколи немає коломазі), чиргикало об ручицю ліве заднє колесо ("неначе осьолком по душі".— Олег).

Дядько обмацував блискучими очима Олегову постать.

— Ти, мабуть, студент,— мовив безапеляційно.— До родичів у гості? Хто ж вони такі? — И, не чекаючи відповіді, казав далі: — У нас місця знамениті. Річка, озера, ліс. У річці всяка риба водиться, і лящ, і судак, і плотва. А в лісі грибів, як гною. Білих ще немає, а сироїжки вже є... Ото один ліс,— показав пужалном,— а ото другий — Мотронівський. Чув, може, про гайдамаків? Там вони ховалися, в яру Холоднім...

Він гомонів і гомонів, натомість тітка, яка з ногами сиділа на возі спиною до коней, не мовила жодного слова. Вона була схожа на квочку,

яку щойно скупали в діжці з водою. З-під низько насунутої на лоба хустки зиркали маленькі, злі, якісь трикутні очі, нижня губа була ображено підтиснута. В задку воза стояв ящик-клітка, від нього повівало густим аміачним духом, вочевидь, дядько та тітка їздили на базар, продали поросята, й дядько встигнув на часинку відвихнутися та хильнути в забігайлівці двісті грамів або вихилити пару шклянок бочкового вина у ятці у вірменина. З того й дядькова веселість, а тітчина вовкодухість.

— ...Оце ячмінь нашого колгоспу — по картоплищу, а ото вже землі "Нового життя",— весело розказував дядько.

— Воно йому треба,— процідила крізь стиснені зуби тітка, й дядько на мить затнувся. Під'їжджали до села, ліворуч темніли будівлі колгоспу.

— А що то таке? — запитав Олег.

— Могила. Давня,— жваво обізвався дядько, радий продовжити балачку.— Тих самих часів, гайдамацьких. Там циферія на хресті...

Олег стрепенувся, він не слухав далі, "могила, стара могила!" Закрокував до могили й по хвилі вийшов на неї. Вона була висока, крута, на маківці стояв приземку, ватий гранітний хрест, на якому виднілися дві цифри — тисяча і сімсот, дві інші були з'їдені кулями — нові війни стирали пам'ять про стару. Більше на могилі не було нічого, полин та буркун довкола хреста вже почали ви-горати, й пожухла трава на маківці, з правого боку в могилі видні вся якийсь розкоп. Олег спробував заглянути, нічого не побачив, спустився до підніжжя. В розкопі-печері лежали залізні бочки.

— А што тобі тут нада? — раптом суворо прогуділо за спиною в Олега, він здригнувся й оглянувся. У виломі штахету, звідки, вочевидь, і вкочували бочки в печеру, стояв опасистий чоловік у військового крою

кашкеті.— Проході проч, не положено... І вообще огнеопасно,— гудів зелений кашкет, і Олег знизав плечима та закрокував до дороги. Зелений кашкет трохи погасив його наївний ентузіазм.

Його зустрів гурт молодих вербичок, одразу за ними починалося село. Юнак з цікавістю розглядався на обидва боки. Село багатше за його, чернігівські поліські села: хати великі, розсадисті, криті очеретом з товстим подвійним гребенем, укгрунтованим перехрещеними короткими тичинами, хліви і клуні,— поміж них є нові, вишневі й яблуневі сади — віти з тугими бубочками яблук перевисали через тини. З хати вийшла тітка у синьому фартусі, сипнула за хлівом попіл, і його понесло вітром на неї, кукурікав на колодязному зрубі півень ("ще впаде, телепень, у колодязь"), ліниво гавкнув біля воріт рябий пес і пострибав на трьох лапах, підігнувши четверту, до буди, проїхала мимо на велосипеді дівчина з прив’язаною до рами сапою — вона привіталася до нього, й так само привіталася тітка, яка несла в мішку зілля.

З зеленого шумовиння осокорів вигулькнула церква. Досвідченим оком Олег визначив, що вона не нашого віку, про що оповідала й чорна чавунна табличка "Архітектурна пам’ятка. Кінець XVIII століття. Охороняється державою". "Як же вона погано охороняється",— подумав Олег. Стіни пооблуплювалися, стекла повибивані, покрівля обідрана, одна баня скопирснулася зовсім і повисла на ланцюгах, якими колись була укріплена й прикрашена. Мимо проходив чоловік в окулярах зі складеним удвоє портфелем під пахвою — вчитель або бухгалтер,— Олег запитав його, як називається церква й чи давно її ремонтували, чоловік зосереджено подивився на Олега через брудні скельця окулярів, на його худому, з двома бородавками під нижньою губою обличчі відбилося подивування, поправив окуляри й, промимривши: "Не знаю. Не знаю",— зачимчикував геть. Олег зайшов до церкви. Купи битої цегли, штукатурки, якесь залізяччя: либонь, тут був склад металолому, з карнизу над головою зірвалася ластівка й з пискотом шугонула у двері,— і з інших карнизів почали зриватися ластівки, гніздами були обнизані всі карнизи, а в дірку в даху впурхнув горобець і зацвіріньокав весело, вітаючи гостя. Згори, з центральної бані звисав ланцюг, на одній

стіні жовтіла пляма, з іншої проглядав лик якогось святого; Олег обережно пройшов до олтаря — підлога в багатьох місцях попрогнивала й попровалювалася. "І все ж це свідок... Може, єдиний у цих місцях",— знову піднесено подумав. Він ще довгб блукав по церкві — знайшов кілька уламків кольорового скла, шматочок різьбленого дерева з олтарних дверей. І ще знайшов під стіною старі проіржавілі грати. "Розпитаюся, й прийду потім",— вирішив і вийшов з церкви. Тут на нього чекала неприємна несподіванка: на пощерблених сходах чипіло двоє людей: один літній, низенький, чорний, як жук, другий молодий, сливе Олегів ровесник, високий, вузькоплечий, в кашкеті з велетенським козирком, про який кажуть, що на тому козирку можуть сідати літаки. Вони стали обіч

Олега, нестеменно як справжні конвоїри, й низенький мовив прокурорським баском:

— Пройдьомте з нами!

— Куди? — здивувався Олег.

— Там узнаєте.

Олег хотів протестувати, на думці вже крутилися слова: що за дурощі, куди я потрапив, але він трохи й злякався, отож покірно поплівся поміж конвоїрів. Йшли недовго, поминули крамницю, облізлу зелену трибуну й повернули в огороджений низеньким штахетничком двір, у якому стояла біла будівля під червоною бляхою. Біля дверей червоніла вивіска: "Медведівська сільська рада".

"Конвойні" завели Олега до великої порожньої кімнати з двома лавами під стіною, молодший лишився сторожувати — він підкреслював це всім своїм виглядом, старший відчинив оббиті чорною клейонкою двері й зайшов до кабінету. По хвилі знову одчинив двері:

— Веди!

За столом навпроти дверей сидів сивий, аж білий, але ще не старий вродливий чоловік з чорними кошлатими бровами й твердим поглядом, він не запропонував Олегові сісти, запитав строгим начальницьким голосом:

— Хто такий? Що робите в селі?

Поки дійшов до сільради, хвиля обурення в Олегових грудях вляглася, залишився тільки подив, він відказав ображено й трохи стривожено:

— А що я роблю? Нічого такого. Дивлюся.

— Для чого, з чийого дозволу? — ще суворіше мовйв голова сільради, з постави, з усього вигляду було видно — відставник, недавній майор або підполковник, майже скрізь вони посіли подібні посади.

— А який тут дозвіл? Стара церква... Могила... Я аспірант Академії наук. Тема моєї дисертації: "Антифеодальний рух в кінці вісімнадцятого століття". Тобто, гайдамаччина, Коліївщина. Оскільки цей рух починався тут... Максим Залізняк, Неживий... Я хочу побачити, розпитати. Може, якісь перекази, легенди...

— Документ! — перебив голова сільради.

Олег дістав посвідчення. Воно справило враження: червоні палітурочки, герб, печатка. Голова сільради уважно подивився на фотокартку, перевів погляд на Олега: довгасте обличчя; великі виразні очі, великі губи, ніс з маленькою горбинкою, великі відстовбурчені, які аж світяться, вуха, хвилька русявого волосся над високим чолом. Образа, наївність, непевність в очах. .

— Так, товаришу Зайченко, документ відповідає... — сказав трохи м’якше.— Але є порядок. Спершу треба являтися до органів влади...

— Я не знав,— пробелькотів Олег.

— Аспірант — і не знав...— Петре,— до молодшого "конвойного",— одведи його до Параски Семенівни. Та рознеси самообклад по Зазірках... Скільки треба казати.

— Я увечері.

— Зараз візьми й рознеси. Виконавець виконує, а не розмузикує.

— ...Хто така Параска Семенівна? — запитав на вулиці Олег.

— Учителька історії... Ти того, не обіжайся,— запалив "Біломорину" Петро. Він став добрим компанійським хлопцем.— Тут у нас у могилу вкопалися наші механізатори...

— Я бачив...

— Могила ляська. І в нас у селі є поляки. В десятому коліні, не признаються, а от хтось таки шкребонув. І прийшов цей самий...

— Протест,— підказав Олег.

— Еге ж... Аж із Москви. З посольства їхнього. Напустили .ляку... Було начальство з району, і з області. У нас вообще не зовсім тихо...

— А що таке?

— Ну... Злодійство трапляється, і...— нащо воно тобі. Прийшли.

...Шовковиця по той бік тину, дощаті ворота, двір у спориші, зелений умивальник на стовпі. В городі за перелазом підсипала картоплю жінка.

— Параско Семенівно,— покликав Петро.— Тут до вас з Києва... Микола Іларіонович прислав.— І до Олега.— Ну, я пішов. Бувай. Хом’ячкою її прозивають,— мовив пошепки й усміхнувся.

З городу через перелаз ступила середніх років жінка, справді схожа на хом’ячку: видуті щоки, маленькі очі, кирпатий ніс. Вона несла в пелені щирицю, висипала її через огорожу в корито кабанчику. Олег швидко оповів їй, хто він і за чим приїхав.

— Якісь сліди... Перекази, легенди, пісні... Щось свіженьке? І взагалі про Коліївщину. Максима Залізняка.

Параска Семенівна поставила під штахет сапу, з видимою неохотою сіла на лавочці під фанерною літньою кухонькою, покивом голови запросивши сідати Олега;

вона не досапала ліску й не цікавили її ніякі народні рухи. Проте, помовчавши хвилину, сипонула:

— Так, це найбільше за розмахом селянське повстання. Керівником цього народного руху став Максим Залізняк, виходець із кріпаків, з бідняцької селянської сім’ї містечка Медведівка... Втративши батька, тринадцятилітній хлопчик пішов шукати щастя на Запорожжя. Багато років він батрачив. Повстання почалося восени тисяча сімсот шістдесят восьмого року в районі Черкас і швидко поширилося по окружних районах. На заклик Залізняка в район Холодного Яру сходилися селяни і козаки з Лівобережжя і Правобережжя. Загони повстанців у червні рушили на Умань — найбільшу фортецю на Правобережжі...

З хащів малини вийшов кіт з намазаним зеленкою розірваним вухом, сів на протопті до хліва, обкутався хвостом і слухав свою господиню,

каченята бовталися носами у вкопаних у землю ночвах, горобці цвірінькали на шовковиці. Олегові здалося, що вони цвірінькають іронічно. Все, що розповідала Параска Семенівна,— було написано в шкільному підручнику. Підручник вона знала. Скінчивши, поклала в пелену великі, червоні, з поре-паними пальцями руки — руки сільської вчительки, яка сама порає город, і корову, і од якої в класі смердить гноякою, чого, однак, сільські учні не чують, бо самі пройняті тими самими запахами. Олег подумав про те й трохи пригасив прикрість у душі.

— А Залізняк?.. Чи відомо, де він жив?.. У кого і де батракував?

— Це — невідомо. Син бідного гончара. Підняв народ проти панів...

Олег зайшов з одного кінця, з другого, одначе скрізь натикався на впевнену, почерпнуту з глибин шкільного підручника відповідь, з якої не виловив собі нічого. Параска Семенівна відповідала коротко, а сама поглядала на город, на недополену ліску.

Вона й про село нічого не знала, не читала навіть По-хилевича, а що вже казати про Антоновича, Шульгіна, Єфименко, Корзона, польських авторів, яких Зайченко проштудіював від палітурки до палітурки, йому навіть вдалося прочитати в спецсхроні працю Гермайзе, заарештованого в справі СВУ, він шукав і архів, над яким працював Гермайзе, один старий працівник бібліотеки Академії наук пам’ятав той архів, вагою він був у два пуди, але куди подівся, ніхто не знав.

Подавивши зітхання, Олег подякував Парасці Семе-нівні і, сполохавши горобців на шовковиці, вийшов на вулицю. Був розчарований, роздосадуваний, розгублений: куди йти далі? І де ночувати? Вертатися зараз? У цю мить він побачив Петра. Той шкрьобав розбитими чобітьми стежкою попід парканами. Мабуть, вертався з Зазірків, рознісши самообклад.

— Ну що, чимало зеренець виколупав у Хом’ячки? — наморщив в усмішці носа.

— Там і посліду немає,— розгублено мовив Олег.— Не знаю... Даремно приїхав.

Вони проходили повз молочарню, на машину з відкинутим заднім бортом шофер і молочарі ставили бідони з вершками та перегоном, дзвякіт бідонів перебив їм розмову, а коли відійшли далі, Петро сказав:

— Знаєш що? Сходи ти до Сови, Чорного себто. Сова — по-вуличному. У нас усі мають назвиська.

— А хто він такий, цей Чорний? — поцікавився Олег.

— Василь Гордійович? Це... Краще нехай він сам тобі оповість. З ним вуха тримай нашорошеними... І якщо найдеш підхід — щось та надзьобаєш у твою дисертацію.

— А як його шукати, той підхід?

— Ну це... Як трапиться. Дивись по ситуації. Шмаляй отако прямо, тією самою вулицею, якою сюди приткав, а на вигоні за церквою бери цабе, вулиця — вниз, попід горою, понад річкою, минеш кладовище по горі — його третя хата з синіми віконницями і з флюгером на бовдурі. Чеши!

...З лівого боку вставала гора в диких грушах та вишняках, тернах, дерезі, шипшинах, подекуди до гори ліпилися хатки, з правого боку хати стояли на просторі, за ними — городи, за городами зеленіли очерети, звідти долітало кигикання чайок. Старе кладовище по горі, в тернах і хащах дерези та малини, хата, точніше хатина з синіми віконницями, лісяним хлівцем, городом, який збігав до річки. Біля хлівця спиною до вулиці стояв високий чоловік і щось майстрував. Олег не

одразу помітив, що чоловік попід-руки підпертий милицями, що майструє він вудки. Зайченко торигнув дощаною хвірткою (ворота благенькі, з лат), бо помітив біля дровітні чорного з білими підпалинами пса, який, зігнувшись дугою, сік зубами при корені хвоста блохи.

На стукіт воріт чоловік оглянувся, кинув:

— Він чужих не кусає.

Олег не знав, як сприймати ці слова, мабуть, як жарт,

і пам’ятаючи, що сказав Петро, та щоб одразу не показатися в очах Чорного боягузом, зайшов. Пес двічі гавкнув, забіг ззаду, Олег зіщулився, далі тіпнувся — пес тицьнув носом у литку. Олег таки стримався, страху не виявив.

— Така дурна звичка —до всіх забігати ззаду. Вже й відучував...

Це був чоловік високий на зріст, з різкими рисами обличчя, крутими вилицями, просивиною в густій кучмі — справжній гриві,— коротко підстриженими вусами, з острішкуватими бровами, гострим поглядом, давно неголений, щетина сивіла на вилицях, він здавався трохи схожим на татарина.

— Ви до мене? — не приховав здивування. Олег, сам не відаючи чому, дістав посвідчення, подав Чорному, той узяв, нітрохи не здивувавшись, прочитав, повернув:

— Чим можу служити? — запитав старомодно, трохи іронічно.

Олег оповів про мету свого приїзду.

— Я від Параски Семенівни...

— Вона знає про гайдамаків менше за свого кота. А ти надовго? — одразу перейшов на "ти".— Бачиш... Зібрався на рибу. В цю пору раз на тиждень меліоратори у верхів'ї воду пускають. Щука йде і окунь...— Він мацнув Олега очима.— А, може, ти рибак? Хоч третьої категорії? Рибаки є трьох категорій: поплавочники, донники і сковородочники.

— Я... ловив у болоті в'юнів руками і карасів підштаниками,— розгубився Олег.

— Ну, якщо підштаниками... То, може, махнемо вдвох? Там і побазікаємо...

Побазікати на риболовлі їм не вдалося. Та вони обоє й забули про розмову. В березі, в прогної вже стояв хисткий човник з рибальським припасом, вони натопкали в човен сіна й рушили вниз по течії. Чорний, незграбний, важкий на стежці — викидав вперед милиці, загрібав ногами,— в човні виявився метким, вправним, ще й мав надзвичайно дужі руки. Гнав веслом човника — сидів на кормі, Олег — на прові,— занурював по плече руку й виривав з корінням якесь зілля, з коріння вибирав маленьких білих хробачків та вкидав у бляшанку. Вода лизала човен чистими струменями, вигойдувала білі лілії і маленькі біленькі квіточки, яким Олег не знав назви, ліворуч і праворуч голубіли зарічки, блищали озерця, в налиту по вінце бочку одного з них десь дудів водяний

бугай, очеретянки тріщали в ситнягових хащах, і кружляли над головою білі крячки.

Вони пристали до старої-престарої — хтозна яких часів— греблі,— тільки дві чи три палі чорніли у воді, в глибині, певно, колись тут був

міст, сама гребля осунулася, поросла бур’янами, травою — ледве вгадувалася. У гребельній вирві вода йшла швидше, закручувала тугі спіралі.

Чорний поставив Олега на окуні: "нашилюй по два, по три черв’ячки, отако закидай, нехай грузок лежить на дні, а поводок тріпає вода";— окуні (не окуньки, а таки окуні) хапали жадібно, жилка різко, разом з поплавком ішла під воду, якийсь час Олег вбивав шпона — промахувався, а далі набив руку, "насобачився", як сказав Василь Гордійович, почав брати рибу. Чорний же дістав з човна марлевого павучка, наловив ним маленьких рибок, заплив на той бік греблі й став на щуку. І щука брала з ходу, він упіймав три штуки, грам по шістсот-сімсот, дві пішли з наживкою і гачками ("поставиш стальку — не бере, а жилку часто перекушує"), та раптом Олег почув крик, який струснув його з ніг до голови (подумав — сталося щось лихе), шарпнувся, кинувся і побачив, що Василь Гордійович увесь напружений з закушеною нижньою губою, холеричними очима обома руками цупить вудку, а вода довкруж жилки кипить, вирує, відтак вона збурунилася, величезна рибина викинулася на поверхню, рвонула, але Чорний неухильно вів її до берега, в маленьку глухеньку заточку при греблі.

— Хватай, бери її,— хрипів він,— хоч рибини не було видно.— До човна не підтягну.

Олег кинувся по греблі. А щука вже громила хвостом латаття, рвала кушир, ось вже за півметра од берега — величезна, довгоморда, зелена, але далі Чорний її попхати не міг.

— Бери... За очі... Хватай!..

Олег ступив до самої води, але щуку дістати не міг, вона була перед ним на туго нап’ятій жилці, ще трохи, ще тіль-тіль... і він схопився руками за жилку, щоб підтягнути до себе рибину.

Бринь!

— Дурак! Йолоп! — в одночасся з тим "бринь". Щука, ще отетеріла, стояла. Олег теж не пам’ятав себе, не оте "дурак, йолоп" — штовхнуло його, а невідома йому самому мисливська, поліщуківська, з діда-прадіда хіть; він не стямився, як стрибнув у воду, хапнув щуку за голову, вона тріпнулася, він її не втримав, і в останню мить гребонув воду обома руками й викинув щуку на берег. Вона билася, стрибала, ось-ось — і знову опиниться у воді, Олег рвонувся, гребонув ще раз і відкинув її далеко в траву.

Він важко дихав, здивовано оглядався, з лівої руки цебеніла кров, штани його єдиного напівшерстяного костюмчика були захвойдані вище колін, рукави піджака теж, і він все ще не міг до кінця осягнути, що сталося. А вже поруч нього стрибав на милицях Чорний — не шкандибав, а стрибав, підскакував,— і хрипів, рикав крізь зведені судомою губи:

— Молодець! Сто очок! Рибак! Кілограмів на шість... Ще така не попадалася. Щасливий день!.. Це ти... Якби не ти...— І згодом, трохи охолонувши: — Костюм... Забули перевдягнутися. Нічого, Ліда запере і погладить. Буде як новий.

Юшку варили в саду на тринозі. Василь Гордійович чаклував, священнодіяв: куштував, прицмокував, пфукав у ложку, підморгував Олегові, неначе давньому знайомому — їх заприязнила щука, яка варилася в піввідерному казанку — кілька разів ганяв Олега в город: по кріп, петрушку, цибулю, розказуючи, що на якій грядці росте, юшка пахла гемонськи — спеціями, димком, рибою, він тільки наперчив її до сказу, аж пекло в роті. Вечеряли під грушею за саморобним столиком з лавочками з трьох боків, на той час повернулася з лікарні дружина Василя Гордійовича Лідія Григорівна, висока, худа, виснажена жінка з одцвітинами не до кінця облетілої краси. Олег дістав з портфеля пляшку зубрівки ("аборигенів треба спочатку споїти, інакше з них нічого не витягнеш" — Нестор, товариш по кімнаті), а Лідія Григорівна фартухом,

по-сільському, витерла всередині півстаканчики, і юшка засмакувала ще дужче. Гомоніли про риболовлю, згадували сьогоднішню пригоду, Василь Гордійович розповів про неї Лідії Григорівні, вона сьорбала юшку, усміхалася, як усміхаються дорослі на радощі дітей, потім розмова перейшла на село, і Олег запитав:

— Василю Гордійовичу, так і невідомо, де жив Залізняк? І де стояла хата гончара, в якого він батрачив? Наймитував?

Він уже трохи обзвичаївся, ніяковий, соромливий за вдачею, серед своїх, або коли обсвійчувався, ставав компанійським, веселим, дотепним, витійствував (у міру), приставлявся, читав вірші. Він взагалі був товариським хлопцем: постояти за когось у черзі за квитками, купити ліки, пустити незнайомого приїжджого на свою койку в гуртожитку, а самому переспати на підлозі, було для нього звичним і не обтяжувало його, та він про те просто не думав, легко давав у позичку гроші й забував, кому позичив, але так само легко, захопившись чимось, міг забути й про вельми серйозне доручення навіть власного керівника чи й завідуючого відділом інституту. Але цього разу щось його трохи сковувало, щось тримало на припоні язик, а руки, які здебільшого під час розмови вимахували перед носом співрозмовника, малювали в повітрі гачечки та кола,— чинно лежали на столі.

Чорний хмукнув, аж юшка з ложки бризками полетіла вусібіч.

— Залізняк — батрак, наймит? Юринда! Хіріна!

Олег знітився.

— Всі джерела вказують...

— Які джерела, чиї? — в очах легка, незлобива зневага.

— Історичні. Історична наука...

Василь Гордійович скривив у іронічній посмішці губи.

— "Історична наука"... Немає такої науки. Це дівка, яка підставляється, кому треба.

— Василю! —докірливо глянула на чоловіка печальними очима Лідія Григорівна. Але він навіть оком не повів на її докір.

— Ну, для чого існує наука історія?

Олег був ображений за свою професію, за свою науку, й мовив тихо, неохоче:

— Ну... щоб люди знали, як все було. Правду...

— Ха-ха-ха-ха! — вилетіло з широко роззявленого рота — просто таки пащеки Чорного.— Вона існує, щоб правду приховувати. Немає брехливішої науки...

• — Як же!

Чорний загріб п’ятірнею сиву гриву на голові.

— А так. Кожен вивертає того кожуха на свою потребу. Всі люблять історію таку, яка їм на користь.

— Ну, так було колись...— пробурмотів Олег.— Буржуазні історики...

— Ха! А нинішні? Та вони брехливіші за тих в сто разів. Нашу історію колись писатимуть на чистий листок. А все оце, написане тепер, викинуть у нужник.

Він говорив в’їдливо, ущипливо, й, певно, мав від цього насолоду. Його вуса настовбурчилися й стриміли, наче щітки.

— Історія — наука про вбивство. Вбили одного чоловіка— кримінал для одних, сердечні болі для інших, а тисячу, мільйон — це вже історія, яка нікому не болить, бо й ті вбивства кожен повертає на своє. Польські історики писали про гайдамаччину одне, Фундуклей — друге, Максимович — третє; Голобуцький і компанія — що Сталін і партія велять...

Олег знітився. Вітерець страху війнув йому поза коміром, схолодив серце. Він не був зовсім нетямущим. У війну вони з матір’ю евакуювалися з колгоспом — невдало, німці їх наздогнали,— а далі в окупацію він почув чимало такого, про що до війни й помислити не міг... Йому й сьогодні в пам’яті, неначе це було вчора, перемішані з військами біженські валки, кулеметні черги з не-захищеного неба, паніка на греблях, на дорогах, де вбита худоба і перекинуті вози та машини, червоноармійські товпи-строї — одні йдуть вперед, інші їм назустріч,— увесь жах оточення — й зведені в небо зі скрюченими в судомі люті пальцями руки бійців: "Оце так "на вражьей земле... малою кров’ю"... В окупацію довідався про арешти, про тридцять третій... Трохи вірив, трохи не вірив. І ось тепер... Хто цей чоловік, що копає нижче глинозему?

А "цей чоловік" провадив:

— У нас немає своєї історії.

— Як то немає? — заперечив Олег трохи з переконання, а трохи про всяк випадок.

Чорний бликнув, білки його очей засвітилися проти вогню.

— А так... Нам нашу історію прописала Москва.

Усмішка в кутиках рота Василя Гордійовича була

єхидна і зла. І Олег ще раз подумав, що Чорний — небезпечний, а може, й страшний чоловік. Він насторожився й вирішив нічого такого, що потім могли витлумачити проти нього в певних установах, не казати. Щось йому підказувало, постукувало в серце, що така розмова небезпечна, ці слова можуть застрянути цвяхами, припнуть до хисткої стіни, котра може впасти на голову, привалять. До остороги закликали батьки, знайомі, чужі приклади... І водночас кортіло, вельми кортіло знати не тільки те, про що розповідали викладачі та шкільні і вузівські підручники.

— Отож і гайдамаччина,— перекинув у чорну дірку рота чарку Василь Гордійович, і великий борлак на горлі кавкнув, скинувся, неначе жива істота.— Хтось один писонув, а наші й підхопили: наймит, батрак. Аякже — класовий підхід у фокусі. А я тебе запитаю,— раптом нахилився над столом,— тільки ти покрути шариками і скажи по власному розмислу, а не по отому... класовому принципу... Ні,—перебив сам себе,— спершу скажи, скільки було повстанців напочатку?

— За більшістю джерел — дві тисячі.

— Так от,— тріумфуючи, мовив Василь Гордійович, на мить підносячися своїми знаннями над вченим аспірантом,— чи могло таке статися, що в один день над двома тисячами людей заотаманував батрак, голожопий горшкар? Отако прямо прибіг од горшків... Га? Що, не було козаків, запорожців, отаманів одчайних?

Олег сидів спантеличений. Справді, такий простий розсуд ніколи не спадав йому на думку. Чому ж він не спав нікому іншому?

— А тепер прими во вніманіє,— тріумфував далі Чорний, і горілка з чарки, яку тримав у руці, перехлюпувала на стіл, він ліпив до купи слова сільські, українські, й російські, ще й всілякі партикулярні,— прими во

вніманіє, коли почалося повстання. Сам момент! Король Станіслав видає наказ про зрівняння в правах уніатів і православних. Шляхта своевольно згарбузовує Пацьку конфедерацію...

— Барську,— поправив Олег.— її зібрав Пулав-ський.

Він, котрий прочитав усе, що написане про гайдамаків, в глибині душі дивився трохи зверхньо на цього сільського мудрагеля, хоч намагався не показувати цього, бо відчував вдачу запеклу, затяту, нестримну.

Чорний нетерпляче хитнув головою, неначе відмахувався від гедзя.

— Спочатку їх зібрав Паць, Пулавський — потім... Згарбузовує конфедерацію... Ну й пішло.— Кручія. Тут і Катька друга вмішалася, послала свої війська. Саме тоді й виступили гайдамаки. Влучили момент. Політика, по-німаєш! Вища політика! Гончар її знав?

І знову притиснув, так прищикнув Олега, що той не зміг нічого відповісти насупроти. Врешті здобувся на думку:

— Ігумен Мотронинського монастиря Мелхіседек Значко-Яворський повстанців настановляв...

— Во-во,— підніс угору вказівного пальця Василь Гордійович.— Політкомісар, так сказать. Фрунзе в Чапаева, тільки вище. Політкомісар завжди вище... Намісник переяславського єпископа на тутешній стороні. Він губку вимочив і кресало приніс. Правда, кресонув інший. У кінці дав задній хід; коли шаблі святили — дмухнув у Переяслав до Гервасія, єпископа.

Олег сторопів. Він був неймовірно вражений. Всі історики, всі джерела вказували, що освячував повстання Мелхіседек. Він один, Олег Зайченко, знав, що Мелхісе-дека в той час у монастирі не було. Це було

найбільше і поки що єдине відкриття вченого історика Олега Зай-ченка, він прочитав про це в "Чернігівських Єпархіальних відомостях" і поки що приховував навіть від свого наукового керівника. Щоб потім шарахнути... Обамбури-ти. Жоден з найбільших наукових авторитетів не володів цією інформацією. А написано ж про Мелхіседека томи. І ось тепер якийсь безногий чоловік у курячій хатці на глиняних ногах, у селі, до якого немає навіть мосту, знає про це. Звідки?

— Так,— витиснув він.— Ножі святив ієромонах Гаврило.

— Не Гаврило,— аж скипів Чорний.— Утреню правив чернець Андрій Проценко... Тоді з церкви винесли клейноди гетьмана Сагайдачного і шаблю Дорошенко-ву... Вона в схроні лежала. її взяв Залізняк. А освятив людей і вручив йому булаву, а козакам литаври та бунчук розстрижений монах Іван Юрчик. Він же на Залізнякові плечі накинув гетьманську кирею, червоним шнуром шиту. Максим став на коліна, клятву склав святу і об’явив усім ім’я своє — Максим Залізняк, син Легорія. Бо були такі, що ще не знали його. Вдарили в дзвони, салют вогневий дали. Булава гетьманська, кирея, шабля і клятва на вірність Україні! Пойняв! А ти — горшко-роб, батрак!

Він допив горілку. Вже сутеніло, жар від багаття брався попелом. Десь неподалік хтось доклепував косу на завтра, приглушені пальцями удари по металу розкочувалися по підгір’ю. По вулиці пройшла запізніла череда, запах молока і свіжих кізяків долинув аж сюди, перебив запах юшки.

— Лідо, підкинь у вогонь хмизу,— тоном наказу мовив Чорний.— Доп’ємо горілку.

Олег сидів приголомшений, чомусь пригнічений, а чому, й сам не знав. Десь у глибині його свідомості тоненькими голочками прокльовувалися десятки запитань, і викільчувалась якась думка, яку він сам собі боявся виповісти. Виходило, що повстання Залізняка було не

так антифеодальне, проти панів, як проти польської шляхти, за Україну... Про таке ніде й заїкатись не можна, а не те, що означити в дисертації. Розгромлять, знищать. Та це, мабуть, вигадка ось цього чоловіка. Легенда, хоч багато в ній такого... чого він, Олег Зайченко, котрий прочитав усе відоме науці про Коліївщину, ні відкинути, ні пояснити не може.

Чорний тим часом закурив. Він помітно захмелів, налив ще одну чарку. Лідія Григорівна хотіла його відтрутити від неї: "Тобі не можна",— він відвів її руку.

— Да, Залізняк із гончарів...— трохи втомлено сказав Чорний.— Його дід Степан промишляв гончарним ремеслом на Запорожжі, і батько Легорій також був майстром іскусним — вази, амфори робив з глини і теракоти. Спочатку поселився на хуторі Калинівці. Одно вре-м’я проживав на хуторі Полудніївці, але ні там, ні там не було підходящої глини, і він переселився в ївківці.

Олег відмітив про себе, що джерела вказують на два можливі місця народження Залізняка: Медведівку та ївківці.

— ...Далі вернувся в Калинівку. По тому подався в Медведівку. Тут тисяча сімсот двадцять п’ятого року, двадцять першого березня, в неділю, й народився Максим Доленчук, або ж Залізняк. Так і було записано в книзі актів церкви святого Миколи. Ті акти — увесь архів — був спалений царициним військом. Щоб, значить, ні сліду, ні духу. І Калинівку спалили дощенту, й інші села та хутори по Тясмину верст на сто. Старший брат палив хати меншого брата. І голови рубав... І — нічичирк... Про Кодню всі знають, а про це — ніхто. І ті й ті — і поляки, і росіяни — одного поля ягоди. Правду Тарас казав, що тільки в своїй хаті — своя правда.

Олег розгубився. Страх жорсткою п’ятірнею хапонув за серце. Здавалося, хтось стріляв упритул. Про такі речі чув уперше. Блукали в

ньому, довкола нього якісь здогади, домисли, натяки, але блукали як тіні, й розтавали, щойно спрямовували туди зверху червоне світло прожектора. Падали, наче трава від першого посвисту коси. Коли він вчився на другому курсі університету, було заарештовано кілька студентів-філологів, до них, істориків, докотилася лише глуха луна. Наче від далекого вибуху. Буцімто читали Грінченка й ще когось. Твори Грінченка можна було взяти в університетській бібліотеці. Та луна пройшла якось повз нього. Бо ніколи не думав у той бік. Сам був з Ніжинщини, у них у селі розмовляли на діалекті ("куинь, вуил, радно"), траплялося багато русизмів, але для них то були не русизми, а свої "сільські" слова ("да", "конешно", "харашо"), й шкилювали з тих, хто повернувся з армії або якоїсь служби й починав "цвенькати" й "штокати" (як їхній кіномеханік, прозваний Відішем — "відіиі, картіна не будет ітіть, я не буду крутіть").

Вони вчилися в українській школі (до революції то була "міністерська" школа, і їхніх батьків навчали по-ро-сійськи) за українськими підручниками, де писалося, що щасливе життя дала їм радянська влада, завойована українцями вкупі з російським народом і в основному завдяки російському брату. Вони не вельми переймалися тим, не маршировали в піонерських загонах, їхнім при-ділом були батіг та чепіги, або каламашка — возити соснові шишки та хмиз на паливо.

Віра в ідеали?.. Чи була вона? А що таке ідеали? Знову ж таки, була віра в город, у корову, у сокиру, з якою їздив красти сухостійний сосняк... Але й не було ніяких сумнівів відносно того, що написано в підручниках. Воно існувало — як... даність. І мова, якою розмовляв, також даність.

У Києві ж чув довкола себе майже суспіль російську мову. На вулиці, в магазині, в трамваї (дуже часто калічену, покруч); в університеті, зазнайомившись із дівчиною, котра розмовляла по-російськи, починав соромитись своєї мови, надто тут брали гору дівчата з романо-германського, майже всі красуні, з заможних родин (мовби з якогось іншого, вищого світу). Чимало хлопців з села також переходили на

російську, він і сам у магазині, в трамваї (аби не привертати до себе уваги, надто після одного випадку, коли попросив передати на квиток і пишна дама в короні кіс зауважила: "а ви не можете по-культурному", й він знітився, й бовкнув: "Я з села", і всі в трамваї засміялися), почав розмовляти по-російському, йому навіть подобалося говорити по-російськи ("разве вы не видите", соковито "чтокаючи" та "чаво-каючи", мовляв, і ми не ликом шиті). Вперше щось його затривожило, захвилювало, змусило задуматись на третьому курсі, коли по всьому університету — в групах, на загальних зборах — проробляли, громили вірш Володимира Сосюри "Любіть Україну". Знайшли чимало Сосю-риних "підспівувачів": один науковець захищав дисертацію по творчості Сосюри, другий писав на дисертацію відгук, третій виступив у пресі... В нищівних статтях, виступах на зборах говорилося, що вірш Сосюри шкідливий, там йдеться про Україну поза часом, ідеалізується її минуле, не дотримано класового принципу. Олег взяв у бібліотеці томик Сосюри й кілька разів прочитав "Любіть Україну". У вірші говорилося про "стяги пурпурові", "зойки гудків", "електровози", "братні народи"... Нічого не міг утямити, й закрадалася думка, що тут щось не так, що б’ють Сосюру за інше, за те, що поет палко любить Україну, закликає до того інших, і що ота, декларована партією любов до України, не зовсім справжня, що любити Україну... не рекомендується.

До того, що Олег вернувся на батьківський круг — на терен рідної мови, прислужився й приклад однокурсника, Вадима. Той пройшов війну, закінчивши її в капітанських погонах, з трьома орденами, був найавторитетнішим студентом на курсі, й скрізь і всюди рівно, без виклику розмовляв українською мовою, навіть тим викладачам, які читали по-російськи й до того курсу були тільки російські підручники, відповідав по-українськи. Олег перейняв отой його штиб, але не зі спротиву до поросій-щення, не з якихось надто патріотичних почуттів, а просто знайшов те для себе найприйнятнішим, природним, зручним.

Трохи розхвилювався, рознуртувався після того, як йому на кафедрі було визначено тему, й він прочитав основні матеріали з Коліївщини. Вразило, як російський уряд, високі й нижчі військові урядовці, тривалий

час підтримуючи гайдамаків (Росії за тодішніх політичних обставин це було вигідно), під'юджуючи їх, захищаючи, яко єдиновірців, у критичний момент підло зрадили, генерал Кречетніков, полковник Гур'єв підступно заманили Залізняка та Гонту до себе на банкет і там похапали їх; приспали, приколихали солодкими похвалами Неживого та інших гайдамацьких ватажків, дарували їм коштовні каптани та шаблі, а потім в'язали сирицею, одягали на шиї ремінні удавки, катували та мучили, запродували своїм одвічним недругам — полякам, а ті не шкодували батогів та куль. Споїли, приспали й гайдамацьке військо в яру під Уманню й пробудили його гарматними випалами, розстрілювали впритул, з близької відстані сонних, беззбройних. (Пізніше випадково Олег читав у якомусь журналі розповідь внучки Кречетнікова про те, що її дід на старість катувався тим злочином, звинувачував у всьому царицю Катерину, бив поклони, то одвічний триб росіянина — проливати безневинну кров, чинити злочини, а потім набивати на лобі гулі).

Олег розумів, що в дисертації доведеться все те обійти, одбутися кількома загальними фразами. І вперше йому заприкріло, аж трошки потьмяніла в очах світла наука історія. Але примирився з тим. "Всі це знають, всі так роблять".

Тепер він стривожився не на жарт. Панікував внутрішній домовичок-охоронець, який завжди зичить нам добра, не вважаючи, яким чином і якою ціною воно дістанеться нам, бо він помирає разом з нами, а совісті позбавлений. Совість може залишитися... у якихось ділах, словах... Але вона мала супроти всього нашого життя. "А що, коли Чорний провокує? Мовчати, мовчати, не одгукуватися..."

За тими думками, за тією веремією в голові навіть пропустив чималий шмат розповіді Чорного.

— ...Максим з дитинства проживав у Медведівці в материної сестри Доленчук Палажки, килимарниці, а та доводилася сестрою Мелхіседекові. Тепер петраєш? Мел-хіседек на нього взяв приціл здавна. Послав на Січ...

— Джерела вказують — аргаталував на Січі,— включився Олег, свідомо виставляючи заперечення (захисне для себе) супроти небезпечних аргументів Василя Гор-дійовича.

Чорний поморщився з досади.

— Коні пас? Чи, може, кози або свині. Ну... ти не обі-жайся. З конопаса у гетьмани не вискочиш. А він був гетьманом, затям! Ляхи тоді підігнули під себе увесь край, майже всі церкви і монастирі перевернули в уніатські. Одна Мотрона трималася... гайдамаками в лісі; в Холодному Яру, там була Січ гайдамацька, і тримав монастир сотню на Запорожжі в Смілянському курені. Там Максим і пройшов вишкіл і вернувся сотником на чолі сотні. А ще до того отаманував у селі над парубками. Бідовий був, прибийголова. Це поляки прозвали його Страшним. Максим Страшний! Перший раз напав він із хлопцями на двірцеву варту княгині Яблоновської, яка супроводжувала княгинину скарбницю, вдруге — на монастир Миколаївський, на той час уніатський, і був ба-нітований позаочно й анафему на нього наклали. Правда, те йому було,, як тепер кажуть, до лампочки: Легорій, його батько, за те розплачувався і розорився вщент. Так що бачиш, не з харпаків він був. Зате Архип Черемшина добряче збагатився. Олена, його дочка, була коханкою Максима, він хотів на ній женитися, та не вдалося. Олена потім у Сербиному купила млин і застаткувала. Ко-ли ж завихрило в Холоднім Яру, втекла в Кременчук. А як погромили гайдамаків, усіх Черемшин шукали, але вони про те дознали, подалися до Херсону, а далі за Дунай, в Добруджу. Від Максима мала сина і дочку. Яка їхня доля — про те не скажу.

Чорний замовк і понурився. В Олеговій голові думки крутилися, як здійняте вихором листя. Не міг знайти їм ладу. Що він чує? Казку, легенду? Жоден факт з розказаного Чорним науці не відомий. Про це немає ані найменшої згадки в жодного з найповажніших істориків. Тоді звідки все це взяв Чорний? Хто все це вигадав? Отако... до ладу. І, треба сказати, чимало фактів звучать переконливо. Пояснюють те, чого донині ніхто не може пояснити. І все ж...

— Василю Гордійовичу! Звідки ви все це взяли? — запитав він.— Ви... історик?

Чорний, котрий сидів похиливши голову, раптом рвонувся, наче ушкварений батогом кінь.

— Що? Історик? Авжеж. Прописував історію... І мені її прописали... На шкурі. Емгебіст я. Підполковник ем-гебістський у відставці... рядовим.

— Як це підполковник—рядовим? — здивувався Олег.

— А так,— посміхнувся злобиво, саркастично, ця посмішка при світлі згасаючого багаття здалася Олегові зловісною.— По чистій, на двісті кербелів, як і положено рядовому. І посьогодні добиваюся. Ну, нехай тоді... Сталін і кодло... А тепер.../ Культ розгребли — всі чистенькі... На тому тижні вибрався в Черкаси до першого... А там мільтон з наганом — не пускає... Ну... я сказав... уголос. Зчинилося.... Вибігло й те падло, Оліферов, це його охороняють, аби не завоняло! "Виведіть". Мало я що пам’ятав тоді... Кинув костилі, спиною — до стіни, рвонув сорочку до пупа: "Стріляй, сука... Тоді не достріляли". "Виведіть". "Виносьте!" — Очі' Чорного жахтіли, рот перекривився, злоба била дрожем велике тіло.

— Васю, Васю,— кинулася Лідія Григорівна.— Заспокойся, кинь... Проживемо.

— На дві твої зміни! Тоді сама прибігла. Крові злякалася! А я її не боявся. Вона й на мені. А на них усіх — встократ.

У словах Чорного — і гнів, і щось близьке до сліз, запеклась на серці сукровиця, й ось приспів час, приїхав гість зі столиці, з іншого, "чистого" світу, перед яким він зривав ті струпи зі злістю і навіть з болючою насолодою, й зупинити його ніхто не міг. Це не буди скарга чи каяття, це була лютість на світ, а найперше на своїх недосяжних кривдників.

Олег також почував хвилювання — за Чорного і через нього,— вперше в житті слухав таку сповідь, яка і приголомшила, і прилякала його, одначе не міг стриматися, його самого запалив вогонь, який горів у Чорному.

. — За що ж вони вас, Василю Гордійовичу?

Лідія Григорівна метнула на нього докірливий погляд.

Чорний дивився, але, мабуть, нічого не бачив, він дивився кудись назад, у чорну прірву, й чув тільки Олегів голос.

— На фронті, в сорок п’ятому... Кошечкін, полковник засратий... Гнав у лоб на кулемети рота за ротою. Там річечка з гнилими берегами, танкам не пройти. Німці по той бік у селі на горбі засіли... Косовиця... Почекати б до ночі... Так ні... Вона ось прибігла, медсестрою тоіхі була в госпіталі... Госпіталь підплив кров’ю. Сорок п’ятий, вже ж не було потреби...

— А може, Васю, і йому такий наказ був? — благально мовила Лідія Григорівна.

— "Любой ценой?" Може, й був. Все одно... гад смердючий. Я вскочив на НП, а він прилип до амбразури, у бінокль дивиться, в ніші під рукою баклажка і в руці чашка з спиртом. А сам — хоч викрути. "Що ти робиш? Зупинися!" "Пшел... к матери". Вибив з руки чашку... "В трибунал!" "Стріляй!",—ординарцю. І сам пістолет з кобури рве. Я деменув ординарця... І вистрелив перший... На жаль, оклигав тоді Кошечкін... Так що не спокутував його кров’ю всю свою гидь... Вискочив нагору. Тямлю все й не тямлю... Вже тямлю... Хоч нічого не бачу. Йду... Обстріл... А я й не пригинався. І тут... На лихо чи на щастя мене шарахнуло міною... Півтора роки по госпіталях... І ще півтора під трибуналом... І там — ноги... Просто на засіданні. Колеш голкою — не чують...

— То від поранення,— несміливо Лідія Григорівна.

— Я вже починав ходити. Добили. Отака моя історія,— вихекнув.— Я своє получив. Вони — теж. В орденах, при чинах... Ваш на баш. У мене навіть медальки "За победу над Германією" нема.— Саркастична усмішка викривила його губи.— Не заслужив. Так було й буде. Або буде ще гірше. Це також історія.

Відсвіти полум’я танцювали на його щелепастому обличчі, сива кучма розсипалася, звисла над лобом, від того воно здавалося зловісним. Гребонув п’ятірнею кучму, налив тільки в свою чарку, забувши про чарки Олега та дружини.

Плечі Олегові зморозило. Він на мить уявив темінь душі Чорного, здригнувся, що там у ній? Може, не бачить і сам, але, либонь, там стільки всього... й такого, від чого можна й збожеволіти. Почувався моторошно, й водночас якось жаско та дивно йому було. Хто він, цей чоловік? Дурень? Розкаяний грішник? Провокатор? На провокатора не схожий...

Аж піт виступив на чолі. Слухав у подиві, майже в трепеті, вперше бачив таку людину і чув слова такої страшної сповіді.

І він, і Чорний... Обоє люди — на двох полюсах життя, ох, не хотів би він бути в шкурі Василя Гордійовича, і мимоволі зрадів, що йому не довелося пройти по такій крутій тропі.

Багаття востаннє салапнуло жовтим язичком і погасло. Крізь віття проклюнулися великі білі зорі, які здавалися дозрілими білими черешнями.

Лідія Григорівна зібрала тарілки, підвелася й пішла. Десь далеко, пробуючи голос, рипнула гармошка, завела "Огней так много золотых", в берегах ошаліло бив перепел. Зійшов гостросерпий місяць, залив

мертвотним світлом садок, убогу хатину відставного підполковника, гору по той бік вулиці. Ніч накрила совиними крилами землю. Тепер Олег розумів, чому в Чорного така убога хатина і чому така виснажена дружина — вона й зараз працює медсестрою в дві зміни.

— Не знаю, може, я великий злочинець,— порушив мовчанку Чорний. — А може, не я, а інші... Кваша тут у мене в голові... Що я кому заподіяв... Не в тому зараз справа... У Бога я не вірую і в петлю не полізу... Ще й через те, що ні в яке добро не вірю, як і в попів... і в усіляких інших праведників... Де вони, покажи мені хоч одного... Та й... для людей дрюка треба, це теж таки правда, попусти їм... і вони один одного поїдять.

Олег вирішив більше не зачіпати болячку Чорного, вернутися до попередньої розмови. Той сидів утомлений, зронивши руки на коліна. Від' річки тягло вільгістю, небо перехнябилося, місячний серп висів на вершечку осокора, він вже вижав небесну оболонь, і по ній блискотіли зрізані стебельця-зорі. По горі в нетрищах гасав божевільний сміх, то, як сказав Чорний, літала з місця на місце сова. Може, й справді божевільна.

— Дивно, нічого цього, що ви розказуєте про гайдамаків, не знає Параска Семенівна.

Чорний пирхнув у темряві, неначе роздратований кіт.

— Що вона знає, хом’ячка... Стукачка.

— Стукачка? — здивувався Зайченко.

— А то що ж... Стукачі — вони скрізь.

— Як це скрізь? — ще дужче здивувався Олег.

— Ну... скрізь. Будь-де. Такий принцип. У кожнім учреждєнії. І у вас також. Стопроцентно.— Олега тіпнуло. Шарпнувся думкою до інституту, до своїх. У душу війнуло холодом. Неначе була захищена, зачинена і враз — щось відчинило ту затулу.— А як же, неодмінно. І в селі. В школі, в усіх бригадах. Пустоти не буває. Я їх усіх знаю тута в селі. Приїде уповноважений по молоку або по яйцях... І тупають по одному. Для близіру викличе й кількох таких... не стукачів. Після того, як культ надкололи, деякі перестали ходить на ту сповідь. І теє... Зійдуться двоє сусідів, звісно — дурне село: "Ой, Макаре, якби ти знав, куди я був ускочив". "Не кажи, сусіде, я й сам"... Деякі справді вскакували... Був у полоні... Визволили, а тоді: "Або Сибір, або дембельнемо й ходитимеш до кума". І що робити бідаці, знає: наші табори ще лютіші. Не витягне, загнеться. А настраждався ж... Вмирати не хочеться... Отако. Тепер бардак пішов у органах. Розпустили. Колись був порядок. Спробував би хто-небудь гавкнути...

Олег відчув дивну порожнечу в грудях. Останні слова Чорного щось перевернули в ньому. Думка зблиснула, неначе гайдамацька шабля: "Хто ж у нас... у відділі?"

— Ви так... Той порядок. Хапали людей... Пальці в двері, голки під нігті.

— Ха-ха,— хахакнув Чорний.— Що там голки. А коли отако — сидить чижик на стільці, а йому: "Сядь рівно, ноги вмісті", а тоді торк — кнопочку в столі, і капкан клац — за ноги. И провалиться плита під ногами, в два пуди, вириває з того самого місця ноги, тягне в преіс-подню, во мрак... "Скажеш? Підпишеш?" Все підпише.

Чуб на голові в Олега поп’явся корчами, по жолобку між лопатками проповзло щось холодне, неначе гадюка. "Це ж, мабуть, він сам — на кнопочку. Страшний чоловік. Яким був там? Таким... Як усі? Як вимагалося?"

Дрож знову пройшов по його тілу. Він збридився, було лячно.

В темряві пролунав виляск.

— Комарі заїдають,— сказав Василь Гордійович.— Пора спать. Завтра поїдемо на карасі. Знаю одне містечко... Вони там, як картузи, і добалакаємо... Я ляжу в хлівці, а тобі Ліда постеле в хаті.

— Може, я теж у хлівці, на сіні, — попросив, аби менше завдавати клопоту.

— Не заснеш. Комарі, і звуки всякі... Деркач, сови по горі, а вранці — горобці й ластівки. Вони прокидаються раніше, ніж аспіранти. У хлівці — троє гнізд. А на хаті, під стріхою, стрижі... Ціле кодло.

Олег вкладався при світлі гасничка. В маленькій хатині виявилося дві кімнати, більшенька, з піччю, і меншенька, зовсім крихітна. В ній на ліжку з прогнутими пружинами його і вклала Лідія Григорівна. Йому довго не спалося тієї ночі, було душно, й думки товклися в голові, неначе злодії в чужій коморі. Цей день звалився на нього огромом, і годі було розібратися в побаченому, дати йому якийсь лад.

Він був спустошений і переповнений водночас. Наповнений думками про гайдамаків і спустошений сповіддю Чорного. Яка не була каяттям, а чимось іншим: прокльоном і грозьбою не знати кому. Вперше в житті Олег почув таке, вперше йому відкрилася прірва в чужій душі, у яку і заглянути страшно. Донині він і не знав, що може коїтися в людській душі, власна ж душа жодного разу не постала перед внутрішнім зором, бачилася вона йому зоддалік як рівне поле з нечастими видолинками та горбиками, та, власне, й не думав про те. А тепер подумав уперше, ще й з засторогою,’ щоб не провалитися в отаку безодню. І хоч Чорний не був людиною, яка викликає жалощі, пожалів його. Олегове серце було переповнене добротою, і нині краплі тієї доброти пролилися на шорстку кучму Чорного.

Хапав одну линву й кидав, або вона обривалася сама, хапав іншу... Перед очима стриміли самі кінчики... Безліч кінчиків. Оте, про гайдамаків, що воно таке? Майже всі імена невідомі науці, події також... А як їх повертає Чорний... А може, вони повертаються самі? І він сам, Чорний?.. То ж він розпанахав сорочку перед начальником МГБ або перед секретарем обкому. А може, бреше? Ні, не бреше. Хто він такий? "І хто такий Я?" — неначе постріл з мороку. А гайдамаки?.. І звідки, звідки він узяв усе це? Чому не каже? Якась тут таємниця... І не мала.

Олег відчував: щось борсалося в ньому самому, щось помінялося, гадюками ворушилися сумніви, тяжкі думки пропікали серце, в якому одначе народжувалося щось нове, незнане досі, трохи лячне й трохи радісне. З болісним усміхом на вустах і заснув.

З

Він прийшов до свідомості й одразу згадав усе. Рвонувся, щоб скочити на ноги, й знову провалився в пітьму. Але тепер— випірнув з неї раніше, відчув липку солоність у роті, ледь повернув голову, виплюнув кров. За мить вона знову напливла в рот. Виплюнув ще раз. Й так декілька разів. Щось було пошкоджено всередині. Перед очима гойдалася сіра запона. Пам’ятаючи, як знепритомнів допіру, спробував поворухнути правою ногою, й одразу біль пронизав його наскрізь. Він застогнав і заплющив очі. Перележав мить, тепер спробував ворухнути лівою ногою. І знову біль нанизав його на велетенського списа, аж на лобі виступив піт. Страх пронизав серце: він зрозумів, що зламані обидві ноги. Заскрипів зубами, хотів переконати себе, що це щось інше, що він помилився, але ледве зрушував ту чи ту ногу, як знову й знову провалювався в червоний колодязь. Врешті стратив усі сили. Так, обидві ноги зламані. Ось на цей дуб, вивернутий із землі з коренем, він упав. Вирва — поруч. Далі неї він нічого не бачив, хоч уже мав наступити світанок. Так, він уже наступив. Довкруг — густий туман. Світ по вінця налитий туманом і болем. Десь неподалік ціпкнула, обізвалась якась птаха і вмовкла. Оголено, страшно проступало в свідомості: це — кінець. Стало так тужно, аж заболіло в грудях. Світ віддалявся від нього, вже

мертвого. Ніколи не думав, що буде так важко помирати. Мав себе за дужу людину, і ось... Помирати отак... У чужому краю, в чужому лісі, чужий усім... Згниє отут, у прикорінні дуба... Вовки або собаки... Якщо й знайде хтось... Перед очима, неначе, навіяне кимось, майнуло: скрючений кістяк у музеї... наполовину розчинений у вапняку. Тільки кістяк, вже напіврозчинений. Розчиниться зовсім. Уже ніколи нічого... І ніякого Страшно-ного Суду... Проминуть віки... І він... Заскрипів зубами... Які дурниці... Такий слабонервний!.. Скільки разів у житті проходив по лезу. По грані. Власне, й поза гранню. Виривав себе... Але тепер інше... Ніякого способу.

Душно... Жахно... "Не панікуй! — наказав собі.— Спосіб є... Один. Пустити кулю..." Дістав з внутрішньої кишені пістолет. Він не хотів його брати. Був упевнений, що не вистрілить з нього. Помилився. Тепер пістолет — єдиний рятунок від ще страшнішого.

Думка поривалася до чогось світлого, доброго, висмикнула якийсь спомин. Він перетнув його. Не можна розслаблюватися. Не допустити!.. Він був сильний чоловік. Неймовірно сильний.

Оглушені туманом, несміливо перегукувалися птахи. І думки в’язли в тумані. Зненацька до нього долинув якийсь звук. Комариним жалом увігнався у вухо. Він наростав з миті на мить, і вже ліс гудів і дзвенів, те гудіння підломило під себе ліс, і туман і все довкола, врешті воно перейшло в ревіння, в ревисько, яке рвало, шматувало на частини тіло, катувало невідомістю, ще мить — і розірветься серце, але та мить принесла розгад: поїзд, десь тут, зовсім поруч, пролягала колія і по ній їде поїзд. Ось він вже даленіє... Затих зовсім.

Він ще довго лежав з пістолетом у руці. В пістолеті дев’ять патронів, один, дев’ятий, загнаний у патронник. Звести курок. Але він не звів. Мав неймовірно міцну волю. Таку волю називають сталевою. Заховав пістолет і з чохлика на паскові вийняв ножа. Перерізав лямки від парашута, який наполовину завис на вітті поваленого дуба, потім перепиляв лямки речового мішка за спиною. Тепер він думав трохи

інакше. Шансів майже немає, але пустити в скроню кулю встигне. Пістолет під рукою. Треба — до кінця. До останньої краплі. Тепер неначе кидав виклик комусь... Може, долі? Яка увесь вік гнула й ламала його, вганяла в землю. Виклик темній силі, неначе комусь живому.

Долаючи пекельний біль, повільно, обмислюючи, виважуючи кожен рух, посмикав і стягнув парашут, сухою палицею, яку знайшов біля себе, затовк його у вирву. Спустив туди й речовий мішок, спершу розкривши його й діставши клейончатий пакет. Засунув пакет за пазуху. Піт заливав чоло, витирав його рукавом. По тому палицею загрібав сухе торішнє листя у вирву, аж поки під ним не сховався останній білий клаптик парашута.

Стиснувши зуби, перекинувся долілиць. Це вартувало ще одного червоного колодязя. Попереду їх було безліч. Він повз на ліктях, волочачи за собою ноги. Втрачав свідомість, приходив до пам’яті, витирав з обличчя рукавом піт, злизував із трави, з листя холодну росу, освіжав у ній обличчя й повз. Ліс лящав від пташиного щебету. Він чув його й не чув. Сонце спивало туман, і бачив на кілька кроків попереду. В якусь мить у голові майнуло: для чого, за віщо? "Смерть під щебет птахів". "Нікого не вбив. Вбивали мене". Ніколи не жив. Тільки боровся за життя, волікся по ньому. Серце тануло, неначе грудка льоду. Розжалобився, лідер нещасний 1 Було б не стрибати з парашутом. Захотів... упіймати за один раз... цього самого... золотого барана за золоті яйця. Підмовили... Наобіцяли. Чорна, неключима злоба звела судомою рота. На годинник не дивився. Мучила спрага, почував, що сил не стає. Біль висотав їх до краплі. Смердів потом і кров’ю. Врешті крізь кущі зблиснуло полотно залізниці. Він проповз ще кілька кроків і розпластався під кущем крушини. Не пам’ятав, скільки пролежав так. У забутті й напівзабутті, майже в потойбічні.

Його збудив металевий цокіт: цок-цок, цок-цок, цокіт щомиті наближався. Вже бачив зігнуту постать у кожушаній жилетці з молотком у руці. Власне, з думкою про нього, колійного обхідника, й повз сюди. Цок-цок, цок-цок, цок-цок. Уже майже поруч. Обережно —

свідомо,— неголосно застогнав. Постать стрепенулася, розпросталася. Він застогнав ще раз:

— Допоможіть!

Обхідник вагався. Хилитнувся туди-сюди.

— Допоможіть!

Ступив крок, виглянув з-за куща.

Крізь туман у очах, крізь піт погано його бачив. Маленький, здається, дзьобасте обличчя.

— Впав... з поїзда. Підійдіть.

Вагаючись, ступив ще кілька кроків.

— З поїзда? Коли, вночі?

— Вночі. Ноги...

— От лихо. Я зараз у село...

— Зачекайте. Підійдіть ще. Слухайте... Дивіться сюди.— Дістав з-за пазухи клейончатого пакета, розірвав стрічку, розгорнув. Крізь клейонку вискалилися пачки грошей.

— Тут — двісті тисяч. Не лякайтеся, вислухайте. Я з корешами... Ну... взяли касу. Ні, не бійтеся, нікого не вбили. Каса така... Нікому кривди... Не поділили. І вони мене — з тамбура.— Ковтнув в’язку, солону, з кров’ю слину.— Всі гроші — ваші. Двісті тисяч. Вже зараз. Сховайте мене десь... у вас же будка... Або в лісі... Я трохи оклигаю і піду. Ну, тиждень-другий.

А гроші — вже зараз. Двісті тисяч,-—повторив утрете і вбив їх у голову обхідника. Пачки грошей заворожували, приковували погляд. Невідь чому обхіднику майнуло: місяць тому в село на машині, новенькій1 "Побєді" приїжджав Мусій Гриненко, з їхніх сільських вибився в професори... Поїхав, а село гомонить і досі про "Победу". Вона коштує шістнадцять тисяч. Двісті тисяч... Це ж скільки "Побед"? Звичайно, на лихо вона йому. Треба хату... Та він не збирається... "Такий шанс" — помимо волі. Раз на віку. Тремтів, немов у пропасниці. И трді можна й цей молоток по боці... Мать твою... Страшно. А в нього ж і справді в будці й кота немає. Напарник покинув. Він — за двох. Тільки навідується в село, траву косить для корови по галявинах і попід залізницею.

Голова розколювалася, серце налилося свинцем.

— А ви справді... нікого... при тій касі?

— Щоб я до вечора не дожив. Ось хрест...

У душі обхідник ще не погодився, але вже запитав:

— А як же ми до будки?

— В тебе немає візка?

— Є... і на одну колію, для струменту — по залізниці, і каламашка на двох колесах — сіно возити.

— Поклади сіна... Сіном і прикриєш. І — лісом. Ось гроші... Візьми зараз.

Обхідник і далі не міг відвести погляду від тугих пачок. Все ще вагаючись, нагнувся, потягнув до себе клейонку, так кіт дістає лапою голову оселедця, яка лежить біля ноги господаря. Розгорнув, подивився й почав засовувати в зелену сумку з жовтими прапорцями, яка

теліпалася при боці. Ще ніби й не погодився до кінця, та руки самі ховали тугі зелені пачки.

Він увесь тремтів. А тоді озирнувся в один бік, у другий і побіг.

— Не барися,— і в думці: "А як не повернеться?" Й одразу ж заспокійливо: "Куди подінеться. Гроші взяв".

Незабаром почувся стукіт коліс. Обхідник пхав поперед себе каламашку з цілою копицею сіна.

...Як збиралися на каламашку, як їхали — колеса стрибали на вузлах соснового коріння,— він пам’ятав погано. І — наче в тумані, як брався на горище сторожки. Під дахом був увірчений гак з фарфоровою чашечкою для електричного проводу, колійник закинув туди віжки, прив’язавши його попідруки, тягнув за кінці віжок, а він руками підтягувався по драбині. Зціпив зуби, зібрав усю волю — боявся на драбині втратити свідомість, хоч біль уже притупився, бив не в серце, а свердлився десь у голові під черепом.

Відходив уже на сіні, яким до половини було набите горище. Воно було під шифером, з двох боків оббите шалівкою. В щілини крізь шалівку цідилося світло. Тут поміж ними відбулася ще одна важлива розмова.

— їсти приноситимеш двічі на день — вранці і ввечері. Ти увесь час живеш тут? Сам?

— Поки що сам. Напарник покинув. Справляюся. У село навідуюся. Там — баба і діти, вже чималенькі...

— Дітям скажи, щоб сюди не ходили.

— Умгу. їжа по большій часті — молоко. Можу корову забрати сюди. Забирав не раз. Зараз різнотрав’я...

— Як хочеш:.. Тебе як звати?

— Якимом.

— А прізвище? — строго, вимогливо.

— Яким Пилипович Коробченко. А тебе?

Подумав:

— Називай Миколою. Постав мені якесь відро. Драбину прийми.— Говорив усе тихіше й тихіше. Йому на очі напливала сіра паволоть.

— Лікаря б,— мовив обхідник.

— Сам розумієш — лікаря не можна. Перед тим, як злізти, смикнеш мене за ліву ногу... щось вона... гірше, ніж права. Якось позростаються... і я піду.

Яким міцно стулив губи. На його гострому, дзьобастому обличчі з невеличким шрамом ліворуч біля рота відбилося вагання.

— А не позростаються? — видихнув з шипінням.— Гангрена?

Заплющив очі^А коли розплющив, дивився вгору. Там на бантині висіло кілька заячих шкурок (Яким зимою ставив у лісі сильця), напівзотлілих, побитих міллю, а також посторонок чи шматок віжок.

— Бачиш бантину? — вказав очима.— Знімеш мене з неї і закопаєш у лісі... Всіх клопотів.

Сказав тихо, але так, що Яким повірив. І подумав, що цей чоловік сповняє все, що сказав. Це було написано й на обличчі — крутому,

майже квадратному, з чітким, неначе в кілька змахів витесаним вправним майстром підборіддям, з горбкуватим носом, і в очах, вузько поставлених біля носа, глибоких, чорних; прослизнула думка: "Це було б найкраще. Ніяких кінців", але одразу ж її прогнало почуття сорому.

— Тепер усе... Смикай... за ліву... І подай води. А якщо є — то й горілки.

Тишу горища проломив зойк. Після того, як зламав ноги, закричав уперше. Яким приводив його до свідомості водою з великого мідного питуна. А тоді дав випити горілки, і його несподіваний, жаданий-не-жаданий, на добро чи на лихо, гість заснув.

4

Олег пробудився від стукоту в сусідній кімнаті. Він оглянувся. В єдине вікно кімнати, яка виходила в садок, цідився ранок. Стіни були завішені картинами — верба над водою і під вербою човник, соняшники за тином, гайдамак" в лісі під дубом — либонь, скопійовано з чиєїсь картини, здається, Сластіона, й хоч Олег погано тямив-ся на малярстві, визначив одразу — малювання дилетантське, а от картини і портрети, різані по дереву — кращі, щоправда, в Леніна щока здута, неначе від флюсу, а Корнійчук схожий на містечкового цадика, і Залізняка — то ж, мабуть, він — на коні, з булавою, уявляв іншим.

Ускочивши в штани, в майці, босий, вичалапав до сусідньої кімнати. На підлозі біля столу сидів Василь Гор-дійович — сива кучма волосся впала на лоба,— і з долоні годував якогось птаха, здається, куличка. Намистинкою ока пташина дивилася на свого годувальника й, присідаючи на гузенце, тягла черв’яка.

— Підібрав на березі з перебитою лапкою,— зніяковіло пояснив Чорний.— Дай, думаю... Я без ніг, і воно. Взяв ніжку в лещата, вона й зрослася... Оце вчора скинув патички. Бігає! Нехай ще днів зо два

побуде, окріпне, й випущу.— Він оглянувся на Олега й раптом нахмурився. Олег витлумачив те: засоромився за вчорашнє, розсердився на себе: "вивернув душу до печінок перед оцим недовченим горобцем", і поспішив затерти цю мить ніяковості запитанням:

— Це ваші роботи?

Чорний ледь-ледь почервонів. Він був поголений — щоки відливали синявою, в чистій сорочці...

— Та... квецяю і цюкаю. Щоб не здуріти.— І в свою чергу поспішливо перевів розмову на інше:

— Ге, кимариш ти довгенько.-Карась того не любить. Він любить, щоб його ловили рано. Вмивайся, зараз поснідаємо...— й, ухопившись однією рукою за лаву, а другою за стіл, дужо кинув своє худе тіло вгору, підвівся й обіперся на милиці, які стояли прихилені до лави.

Олег не поспішав, розглядався по кімнаті: зачитаний томик Шевченка на підвіконні, плетена з лози, мабуть, саморобна етажерка з книжками, фотографії у саморобних рамках на великій покутній стіні: Василь Гордійо-вич і Лідія Григорівна, обоє у військових строях, Лідія Григорівна у вінку, з кошиком, на кількох фотографіях — лобата довгонога дівчинка.

— А це хто? — запитав Олег.

— Та... коза! Донька,— а в голосі глибоко прихована ніжність: Олег одразу зрозумів, що серце Василя Гордійовича аж плавиться від любові до дочки. — Зараз у Лідиних батьків на Полтавщині. У них корова і великий сад...

Снідали вчорашньою юшкою, підігрітою на керогазі, черв’яки на риболовлю вже були накопані, вудки стояли налаштовані біля хлівчика,

Чорний дав Олегові старі брезентові штани та картату сорочку, й повз ще не розквітлі головки маку, крізь запах самосійних конопель в кінці городу в супроводі Дуная — чорного з білими підпалинами пса, пройшли до човна. Дунай провів їх тужним гавкотом; пливли далеко — за греблю, де вчора вудили окунів і щук, за старі стоговища, десь за горою дир-котів трактор, а в лузі тягнувся невеселий косарський ключ. На біловодді їхню путь перевеслували лапками дика качка з каченятами, вони залишали за собою в’юнкі сліди... Пристали в зарічку та подалися широкою стежкою поміж верболозу і молодої олешини.

— Оце ось,— врешті сказав Чорний, і в ту мить десь зовсім близько розлігся такий пронизливий, хрипкий і іржавий скрип, аж Олегові шкрябонуло по душі, а Чорний сахнувся й став білий, неначе полотно. Відтак отямився, матюкнувся: "Зараза цибата, трахнув тебе хтось, чи що — целка мені знайшлася",— над зеленим кипінням верболозів незграбно здійнялася чапля, за нею злетіло ще кілька, а також дві чи три на перший взір ніби недоладні, насправді ж красиві, граційні водяні сови.

— Карасів у мене крадуть...

Болітце було невелике, з усіх боків оточене верболозами, приступне тільки в одному місці,— там, на горбочку, вони й розташувалися. Болітце зеленіло ряскою.

— Ич, затягло,— пробурмотів Василь Гордійович, він поклав на землю милиці, зламав і кинув поверх них кілька лозових гіллячок, Олег примостився навпочіпки. Карасі клювали погано, вицупили їх кілька штук — червоних, золотистих, Чорний підбив і виволік одного великого, завбільшки в добру чоловічу долоню, а далі — наче відрізало. Вже пробилося крізь віття олешин сонце, вимережало химерною мережкою болітце, вже вмовкла, втомившись, іволга, а в металевій сітці хлюпалося сім чи вісім карасиків. Проплив вуж — просто через вудки — обліплений ряскою, здавалося, хтось тягне по болоту жовту мотузку, порозпластувалися, мліючи в сонячному теплі на рясці, жаби, неймовірно великі, завбільшки в дитячий черевик, одна почала

полювати за червоненьким поплавком Олегової вудки, її ледве прогнали,— поплавки ворушилися, карасі смоктали черв’яків, але не заковтували гачка, й Олег раз по раз вимахував вудкою впорожні.

— Водить, водить,— буркотів Василь Гордійович,— щоб тебе за пупа водило. Або бери, або пливи... к такій матері.

Вигулькували з верболозу чирята, й, побачивши людей, сполохано втікали у верболіз.

— Нажерся карась ряски... Не буде діла...— сплюнув у траву Чорний.

І Олег вирішив, що в такому випадку можна спробувати відновити вчорашню розмову.

— Василю Гордійовичу,— обережно почав він,— от ви вчора казали, що повстання вибухнуло не зразу. Що його готували...

Чорний дістав з бічної кишеньки запраної сорочки складену в квадратики газету, махорку, скрутив козячу ніжку. їдкий димок заструменів у кучері верболозу.

— Готували, й воно само себе готувало... Край наш непокірний і люди тут горді та сміливі,— підвів голову і в його очах зблиснули сині вогники.— Булькав цей казан давно, а закипів по-справжньому в тисяча сімсот шістдесят сьомому році. За рік до того, як у твоїй історії прописано. Хоч булькало, повторюю, й раніше. В Мотро-нівських лісах оддавна скуплювався всілякий понівечений православний люд. Ще в літо шістдесят п’ятого жа-ботинський сотник Харко намітив удар по володарях Смілянських та Чигиринських, по ляхах себто. Він тримав великий недозволений козацький постій. Та про те пронюхав жаботинський суболтерн Гнат Воронин, обдурив, обхмарив Харка, заманив до себе й рубонув йому голову. Харкові козаки тоді вчинили швайку та наробили хропосту. Спалили чимало маєтків і панів побили. А

тут — конфедерація. Пацівська І Барська. Ну, що робили конфедерати, ти читав у Шевченка. Православні церкви переводили на конюшні, крівцю лили, як воду... Тутошня шляхта сама їх закликала. Наїхали інквізитори, каноніки з гайдуками-надвірниками... Всіх отців Жабо-тинської церкви звинуватили, буцім водились з Харком, і всіх їх засудили на милосердну смерть без пролиття крові.

— Себто, повісили? — перепитав Олег, а сам подумав, що говорить Чорний не зовсім своїми словами, а мовби вичитує з чогось.

— Ага.— Чорний потягнув вудку, чмихнув.— А щоб ти був здох,— наживив свіжого черв’яка й казав далі:— І в Медведівці вони розорялися так само. Скот забирали, дівчат хапали... А всіх попів медведівських, православних — також без пролиття крові... і все майно страт-ців забрали. А настоятель Миколаївського монастиря Вісаріон не витримав мук і підвів монастир під римського папу, став монастир кляштором... Лишився в православ’ї Мотронівський монастир із Мелхіседеком. Той опирався щосили. Ну, про запорожців монастирських я тобі казав. І в Яру Холодноярськім стояла Січ гайдамацька, осипана шанцями і засіками — твердиня. І друга січ була, за Тясмином, де Ясківці і Чаплище, там отаманував козак Вусач. Отут воно недалечко,— вказав рукою.— І туди, й туди люд втікав од конфедератів, у тясминській січі зібралося тисяч вісім...

Василь Гордійович скрутив ще одну козячу ніжку. Йому подобалося дивувати молодого приїжджого науковця, подобалося розповідати, хоч іноді його обличчям пробігала тінь, було видно, що насупроти стає якась думка, чимось заважає йому. З-за кущів вилетіла чапля, спустила довгі ноги, скрутила крила колесами, хотіла сісти, але побачила рибалок, з кіркотом рвонула вгору.

— Ич, курва,— не випускаючи з кутика рота цигарку, сказав Чорний...— Бач, наполохала... А йди-но сюди,— і потягнув вудку, на якій затріпався золотом карасик. Вкинув його до сітки, наживив, закинув вудку.— Там у них і кузні були, шаблі, ножі кували і навіть лили гармати.

Не віриш? Такі, невеликі... гаківниці. А весною шістдесят сьомого на хуторі в Ясківцях збіглася чорна рада. На ній були Іван Вусач, Артем Куди-Яр, Йосип Шелест — отаман холодноярської січі, Роман Золовський. І в травні пішли на Медведівку. Там стояв сильний замок Ольги Яблуновської — Д

Олег давно забув про вудки. Намагався запам’ятати імена, факти, аби спробувати хоч дещо перевірити по архівах. Щоправда — що перевіряти? Ці імена, цифри, факти ніде не означені. Якби хоч якось записати... Він зайорзався. Стурбувався раптом не знати чого й Чорний. Почав складати вудки.

— А далі — знову конфедерати. Ще страшніші фак-ції. Аж до весни шістдесят восьмого. Тоді гайдамаки брали Медведівку вдруге. Вже з Залізняком. Шелеста було вбито... Свої ж навели на нього обмову. Залізняка настановили над усіма. Ну, та це пісня довга... Чи, як ти кажеш, історія...

Чорний закрив дірчастою кришкою банку з черв’яками, вкинув до торби прикорм, який лишився (згодувати курям), мотузками зв’язував вудки.

— Пролили крові і ті, й ті... Гайдамацької крові пролито більше, й ні за понюх тютюну. Як і вообще нашої, української крові. Не всі те хочуть пам’ятати. А ще ж як нам колють очі тією кров’ю. А самі пролили... Цар і його шайка... Тепер про те й казати не можна. Інші народи свою кров окупили. А ми — ні. Ну, та годі. Поїхали. Нічого цим засранцям черв’яки згодовувати.

— Василю Гордійовичу,— все ж наважився Олег, трохи приляканий словами Чорного і трохи розчарований, що той не хоче розповідати далі. Нехай і казка... Але щось у ній є, цікаве й значне.— А пісня звідки?

— З неба!

Нахмарений, крутолобий, гнав веслом супроти течії човна. Та біля греблі раптом повернув ліворуч, пристав до берега. Спираючись на милиці, виліз.

— Оце бачиш — острів, на ньому стояв Миколаївський монастир. Давній монастир, великий. Я ще пам’ятаю... кільканадцять будівель — одноповерхових і двоповерхових.

Олег здивовано озирався, острова він не бачив. Пінилися кущі верболозу, таволги, гнало бур’янища...

— Вже не острів. Друга протока йшла попід тим краєм. Мости — там і тут, колись — звідні, підйомні. Сюди й татари не добігали... Річка велика була. І монастир. Тут десь скарби закопані. Де не штирни — дзвенить. У-нас багато хто гарячі гроші знаходив. І зараз шукають. Он у Гнилушок все дворище перекопане. Ушули попровірчував, сохи в клуні... Колись гроші в деревині, в дубах живих ховали, просвердлить гайдамака дірку в дубові й заб’є туди таляри або дукати. Пастухи в Осенщині підпалили дуба, й потекли срібні сережки.— Василь Горді — йович захоплювався все дужче й дужче. Його обличчя палало, очі горіли жаским вогнем.— Якби не ноги... Я знайшов би. Он там таки був відкопав горщика... Самі п’ятаки царські... Три сріблянники...

— І де вони? — вклюнувся в його щільну гарячу мову Олег.

— Зі срібних поробив блешні. А ті викинув. На який вони біс... Кажу ж, тут де не штирни — дзвенить. Не віриш? Подивися.

Чорний раптом обіперся грудьми на одну милицю, а з другої вправно, вмах скрутив гумового ковпачка. Милиця була, наче багнет. Штирнув в одному місці, в другому, в третьому.— О, є... НІ, цегла... І це цегла... А це ось... Чорт, не взяв лопату.— Обличчя йому заливав піт, руки тремтіли.— Біжи, принеси весло. Копай, тут м’яко.

Олег ухоркався, доки вигріб ямку на пів ліктя. Чорний упав навколішки, вигріб з ями якісь черепки.

— Тьху, кахля. Стара...

— Я візьму...— Олег зібрав черепки на купу,—Однесу в музей, нехай подивляться. (Він справді потім одніс кахлю в музей, там її поцінували вельми, склеїли й виставили серед експонатів сімнадцятого століття).

Чорний сів, він важко дихав, груди йому ходили ходором, на скроні здригала синя жилка. Зірвав листок щавлю, пожував, виплюнув.

— Розорили... Мать їх... Таке багатство було. Перевели на гівно. А бібліотека, а архіви... У тридцять... якому ж це? не пам’ятаю. Першому чи другому, прийшов наказ спалити бібліотеку й архів. Наїхала міліція. Три дні два колгоспи возили воловими возами по оцій ось греблі й отамо скидали в кострище. Куди тому Гітлеру. Вогонь — до неба. Все згоріло, все...

— Для чого спалили? — чомусь пришерхлими губами запитав Олег.— Який дурень?.. Злочин...

— Якби дурень. А для того, щоб не було пам’яті... Бо були отакі... відчайні, за ковток свободи могли піти серцем на спис. Щоб діти виростали покірними, свого не пам’ятали... Слави і волі своєї. Спалили нашу історію... Голі ми... Перевертнів плодимо. А які архіви!.. Бібліотека. Євангелії старовинні, книжки всілякі давні... Я сам колись не розумів, стрибав довкола того вогню...— Слова з шипінням вилітали крізь зуби.— Може, мені й ноги... за отой гріх...— Він раптом підвів угору зведене судомою обличчя, його очі блищали холеричним блиском.— Добре, скажу тобі... Тільки ти — нікому. Не треба. Як палили бібліотеку і архів, я взяв одну книжку... Од руки писану. Товстенну, отаку,— показав пальцями.— Оце все, що тобі розказую — з неї. Там не тільки про гайдамаків. Од Хмельниччини починалося... Чотирма монахами писано.

А переписав один — Квач. Ну, те, давніше — коротко списано. А про гайдамаків — широко, уповні, сам Квач писав. Та тим, давнім, я мало й ін-тересувався...

Олег відчув непереборне хвилювання. В горлі йому пересохло, серце стукотіло.

— І який він, той літопис? Звод літописний?..

— Палітурка — дубова, з Євангелія. Полотно, про-шліхтоване в борошні, шістдесят на шістдесят...

— Що — шістдесят? — не зрозумів Олег.

— Шістдесят сантиметрів на шістдесят. Сам міряв. Чорнило — чорно-коричневе...

— З бубок, з дубових бубок. Тоді таким писали.— Й гарячково, з тремтінням у голосі.— І де, де він?

— Ну, це теж ціла історія. Бачиш, самі історії... Я довго не міг вчитати... Писано по-нашому, а літери якісь не такі. І деякі слова... Показав учителеві в школі. Тільки сказав, що книжка не моя, а дяка Шматка — жив по сусідству,— боявся, що вчитель забере, мовляв, дяк дає тільки почитать, оце приніс таємно. Вчитель довго гортав, а тоді попросив, щоб я переписував йому в зошити. По п’ятнадцять копійок — за зошит. Дав з десяток шкільних зошитів у кліточку. І щоб я переписував як є, а не по-своєму, тобто, щоб нічого не міняв, не перекладав. А далі я переписав кілька зошитів, не пам’ятаю скільки. Давав він по п’ятнадцять копійок. Останній зошит лишився в мене.

— Чому? — похопився Олег.

— Забрали вчителя... Казали — за СВУ.

— А літопис, літопис? — гарячкував Зайченко.

— Пожди, закурю.— Чорний сидів на землі над розколом, Олег стояв навпроти, обоє важко дихали. Якби хтось побачив їх у ту мить, вирішив би, що віднайшли скарб. Чорний був без кашкета, вітер куйовдив буйну сиву чуприну над зіпрілим чолом.

— Був у мене. А тоді я поступив в училище військове, артилерійське. Я не своєю волею попав у МГБ.

— А чиєю?

— Склалося так. Скінчив училище — саме почалася фінська. І мене — туди. Стояли в Ленінграді пушки осад-ні, виготовлені ще до першої імперіалістичної на заводах Дора у Франції... Чотирьохсотий калібр — свиня поросна в дуло пролізе. Наші не могли пробити лінію Маннергейма, і їх туди потягли. Шістнадцять тягачів волокло кожну. Велика Армада, Цусіма... Щоб розпочати з неї стрільбу — треба сутки, вкопати, встановити, снаряди по вузькоколійці подавали. Мене послали першим наблюдателем до першої пушки. Садять, садять, а де падають снаряди — не бачу. Опісля виявилося, що кут падіння снарядів... Одним словом, вона не б’є ближче, як за п’ятнадцять кілометрів. До того з них ніколи не стріляли — снарядів мало і після кожної сотні пострілів треба міняти рубашку внутрішню. А їх нема. Доповідаю я по телефону: — так і так — не бачу. Дивися! А далі кабель телефонний перебило. Пушка ж била по своїх — ізлом фронту. Ну, стрілочника — першого. Зняли ремінь, кубарі зірвали. Сиджу я в буцегарні, жду трибуналу. Капці мені. А тоді заходить один, без знаків... "Жити хочеш?" "А хто не хоче". "Житимеш, тільки поміняєш род військ. І довчишся трохи". Отак і став... Послали в часть. Житуха була,— він захоплювався все дужче й дужче, зголоднів по свіжій людині, не міг зупинитися.— Посилають тебе, скажімо, в полк. Командир полку — майор, і тобі дві шпали в петлицю. Щоб був не в меншім званні, ніж він. Для своїх, енкаведе, ти лейтенант, і зарплатня тобі йде лейтенантська, а для всіх інших — майор. Сопляки, мало хто міг на тій купині втриматись... Куражились. Викликає вночі командирів

батальйонів, рот... анкетну звірити. Один прийде — ще нічого, живий, інший, поки доведуть, в штани накладе. Інструкцією вмінялося — втягувати жінок командирів... І в любовниці... Даси., тобто дасть їй двісті кербелів, щоб на чоловіка стукала... Й стукає, курва. Я таким не займався, а куражитися куражився... Дурний був...

Хвилі гидливості й страху перемішалися в Олегових грудях, але їх долала ще одна хвиля — дужча, владніша — спраглої цікавості.

— А літопис, літопис? — квапив.

— Ну... літопис,— роздушив цигарку пальцями в землі.— Як відступали, заскочив я додому. Знав — цінність велика. Все село вже ховалося в плавнях. Нашу хату снаряд колупнув. У тій дірці я й замазав його. А сам подався... В окупацію пляма руда проступила. Брат двоюрідний одбив... Заховав, закопав у сорок сьомому, а сам у Західну подався по хліб. І пропав там...

— Ви літопис забрали?

— В тому то й справа, що ні. Немає його.

— А ще пошукать...— нетерпеливився Олег.

— Увесь двір і город перекопали сто разів. Він його десь у лісі загріб. Пропав... На віки-вічні. Втрата... для нашого краю, для науки... Для всіх. Не вернеш! — Шкода й балачки! — Одрізав.

Одначе Олег не міг примиритися з тим.

— А ті зошити, які вчителеві не оддали?

— Валялися на горищі, у війну батько порвав на пижі. Та то... вже ніщо.— И суворо, навіть погрозливо до Олега: — Ти ніде не тріпайся. Кому воно треба... Почнуть допитуватися.

Олег не зрозумів, чому про літопис не можна нікому розказувати, одначе пробелькотів трохи ображено:

— Я — не тріпач. Та й кому... Коли нічого, ніяких слідів. Для науки потрібні... матеріальні свідчення.

— Отож. А їх — немає. Вважай, і не було. То я тобі так, для інтересу...

Було видно, він знову шкодував на свою нестримність. І погроза його була не тільки в словах, айв очах — в очах навіть більша, ніж у словах. І все в ньому скручене, перекручене, переколошмачене, то вигострене, то притуплене; крайній цинізм, жорстокість, вульгарність, і тремкість, незахищеність, які накликали на спочуття; брехливість, хвальковитість і щирість, сповідальність, дитяча довірливість. Нуртували в ньому якісь сили, проступали нагору жалями, погрозами, і вчувалася, чи й відчувалася під усім тим якась велика таємниця. Може, й не літопису, а якась інша, яку ховав, про яку не волів говорити.

До розмови про літопис вони більше не верталися, коли по дорозі додому Олег спробував навести на літопис розмову ще раз, Чорний бликнув очима, аж сипонули іскри, роздратувався, й так гребонув веслом, що трохи не перекинув човна. А Олегові почувалося, неначе втратив щось власне, велике, дуже дороге.

Вдома Василь Гордійович похмуро порався по господарству, годував кролів у клітках, курей, залізним товкачем товк у мідній, зі снарядної гільзи, ступці грубо покришене тютюнове коріння, потім у двір несміливо, з винуватою усмішкою на білобровому, з сіточкою зморщок обличчі зайшла жінка, сусідка, тримала під пахвою сапу:

— Пробачте мені, Гордійовичу, обридла я вам уже як гірка редька, лізу й лізу...

— Сапа?

— Еге ж, струхло сапильно зовсім, випадає гвіздок.

— Зробимо. А друга?

— Ще гірша.

— Неси й ту.— І попробував пальцем лезо.— А тупі, як...— оглянувся на Олега й не доказав.

Вистругав двоє сапильн, понабивав сапи, понагострював їх терпугом:

— Бери, Марусю, канай п’ятирічку за чотири.

— Чим я тобі, Гордійовичу, віддячу,— заквилила.

— Ге! На тім світі угольками. Тіко чи будемо разом. Я — в пеклі, а ти — в раю. Безпремінно в раю... Може, впустиш у щілинку в паркані? — підморгнув гострою бровою.

— Довели людей,— сказав, коли Маруся зачинила за собою хвіртку.— Троє дітей годує сапою для першої в світі держави... Чоловік настругав перед війною, і самого застругало на ній же. П’ятдесяти немає — старезна баба. Інша б повісилася або скурвилася... А вона од ранку до вечора раком то в полі, то на своєму городі. Не знаю, з кого малювати святих... Якби я вмів...

— А чого ж... Ви вмієте...

— А що? Не зовсім... того?..— засвітив, неначе хлопчик, очима Чорний.

— Пристойно. Не Рєпін, звичайно... А щось е... Ви ж самоучка?

— А де б же я вчився і хто б мене вчив... От тільки фарб немає і дістати ніде.

— Я пришлю з Києва,— пообіцяв Олег.

Напівсухий осокір біля колодязя діловито обстукував зелений дятел — жовна, під стріхою галасували стрижі. Швидкі, неначе блискавки, вони виривалися звідкілясь із-за кущів, пурхали в гнізда, за мить кудись летіли знову.

— Дружні, зарази,— сказав Чорний.— Оце вони тут, поки молоді стануть на крило. А тоді подаються до річки і живуть там у норах. Вернуться аж весною. Треба й собі зробить заступильно... А то... оддай жінку дяді, а сам...— і застукотів сокирою.

Наступного дня Олег вибирався у Холодний Яр.

— Ти там того, не шастай по тих бескеттях,— напучував Василь Гордійович.— Яр справді холодний. Місяць тому одного інтересанта зрізали автоматною чергою.

— Кого, за віщо? — сполотнів Олег.

— А хто його знає кого і за що... В тих ярах і в громадянську війну, і в цю, і партизани, і банди... та їх і не розбереш, де ті, а де ті, тут така, брат, історія. Романи писати. І любов, і смертовбивство, і грабунки. Мать, сама земля така — плодить непокору. Сто п’ятдесят кілометрів ярів. У деякі глянеш, а там і вдень туман клубочить. Яри знамениті. Сотні могил скіфських, ніхто про них не знає — лісом поросли. Колись туди Дніпро

підходив, перед війною знайшли в озері днище дерев’яного корабля. Ходи підземні хтозна на скільки кілометрів. Ніхто туди не лазив... Ти походи біля церкви і вертайся.

...Олег оглянув церкву — зветшалу й обшарпану, минулого віку, ножі святили не в ній, погомонів з бабусею, яка на вгороді за церквою полола картоплю, але вона нічого не знала, тільки показала дорогу на Жаботин, "там у кінці стоїть дуб Залізняків, він найвищий", і Олег, долаючи страх, і чомусь трохи в спротив Василю Гордійо-вичу, його лякам — самомуштрою, переконуванням, що він "не ніщо", "не смерд поганий", займається давно,— пішов лісовою дорогою, й постояв біля Залізнякового дуба, кремезного, на горі — підносився над усім лісом,— там був гайдамацький склик (десь читав), там гайдамаки гуляли, дивилися вночі звідти на долину, на Жаботин, на дальні села, де блимали вогники, манили їх, кликали до ласкавих жіночих рук, до дітей, а вони не могли піти туди, гибіли в лісі,— таке гибіння завжди породжує лють до тих, хто в теплих хатах, за гарячим борщем, і часто падає вона на них безпричинно,— іншою дорогою пройшов ще в один кінець лісу й теж поглянув на долину, і там лежало село, й ставки, і косарі в полотняних сорочках косили траву понад ставом. Кремезні, столітні, двохсотлітні дуби стояли скрізь по згір’ї, важкі, похмурі, вони пам’ятали гайдамаків і інших борців за народну долю й неволю, бандитів-прибишів, ховали таємниці в зелених шатрищах та по чорних дуплах, туркотіла

горлиця — її туркотіння, либонь,— наймирніший згук на землі.

Олег пізно втямив, що над лісом заходить на грозу, що всі птахи давно вмовкли і поховалися, що дуби глибше понасовували зелені шапки, що вітер підсвистує тонко і в’їдливо, й біг по дорозі в сірій імлі під гуркіт грому, під стукіт дощових крапель по листі. А тоді розчахнулося небо, аж затремтіли дуби,— й крізь розколоте небесне днище потоками ринула вода, а великі градини розстрілювали листя дубів, але Олег уже був у церкві й стріпувався по-собачому.

В церкві було темно, порожньо, блискавиці в’язали в небі свої смертельні петлі, на мить освітлюючи церкву до дна, громохнуло десь поруч, й Олегові здалося, що затріщало дерево, вітер забивав у вікно дощ, й під ногами неприємно, таємниче ворушилося сухе торішнє листя, а може, то шаруділа нечиста сила. І враз угорі щось залопотіло, Олег аж присів, і при світлі блискавиці побачив, що то влетів у вікно голуб, а може, й не голуб, а чиясь душа, якогось гайдамаки або прибиша. "І як їм було в лісі в грозу!" А громовиця гула й грюкала, Олегу здалося, що церква гойдається й провалюється разом з ним під землю.

Відтак він несподівано забувся, замріявся, уявив себе гайдамакою, почув урочисті дзвони, побачив гайдамаків у киреях, Залізняка з булавою і шаблею, і заспівала півча, й він щось співав чи гукав...

Гроза втихла раптово, як і почалася. Олег зняв черевики, брів через калюжі та бурчаки босий, кльокали з дубів важкі краплі, від землі клубочила пара, все довкола — дерева, кущі, трави — дихало спрагло, поспішало рости, жити, надолужити втрачене. Й Олегові радісно защеміло серце, він сам був молодий, спраглий, налитий солодкою силою — попереду ціле життя, вічність, яку ВІН питиме, як молодий мед. Він поїде до Києва, в тлум, у вир, а Гордійович, дивний і Незбагненний, дикий, і чомусь цікавий і небайдужий йому, залишиться тут, у своїй нужденній хатині, на убогому обійсті. І шкода, страшенно шкода, що немає літопису. Як би він, Олег, здивував усіх, двигонув... Що ж... Нічого не вдієш... Ні, він ще посутужить, пошукає... Тимчасово відійде, а потім!..

Наївність, довірливість вживалися в ньому з селянською підозріливістю і чіпкістю. Знав, що вже не відступиться.

— Ну що, не запрошував тебе в гості отаман Ше-лест? — зустрів Олега на порозі хати Чорний.— Скажений був чоловік. Там, недалеко від церкви, його вбито. Торік лісничі поставили стовпа пам’ятного з написом. "Тут був убитий отаман гайдамацької січі Йосип Шелест", так прискочили з Киева придурки й викопали. Як же, щоб ніхто не подумав, що той Шелест — предок обласного партійного вождя. Бо ще щось закандзюбиться йому, й підніме Україну... як Залізняк. Не підніме... Якби й хотів. Та й нащо? Корита повні. Харч жирний. Хлебчуть...— І, дещо Інакше: — Намок дуже? Де тебе шкви-ря накрила?

— Яв церкві заховався.

...Чорний запрошував Зайченка на риболовлю на лящів, але Олег мав їхати — післязавтра партійні збори й засідання відділу. При прощанні Василь Гордійович осмутнів і розчулився, йому аж сльози виступили на очах, що дуже здивувало Олега, й подарував Олегові дві картини — рибалка в човні на озері (щоб пам’ятав) та гайдамаки беруть приступом Медведівську фортецю, а ще слоїк з медом диких бджіл — від простуди.

— Пиши і приїжджай на жереха,— сказав.— Він ось-ось почне брати.

Олег пообіцяв, хоч про себе подумав, що вже йому сюди дорога навряд чи простелиться. І помилився вельми.

5

Маленька, невидима в шатрищі в’яза пташина прокльовувала вранішню зорю: тінь-тінь-тінь. Світанок ще брів лугом поза лісом, довкола стояла досвіткова темрява, яка, проте, вже набухала світлом, присипані попільцем передранкової імли зорі пригасали, край неба на сході був мовби вищим супроти інших сторін. І — тиша, зарошена, заспана, майже хвора, чимось підступна — такої пори на землі звершуються всі найчорніші справи.

Невиспаний, стермосований тривожними думками, гойдався поміж ніччю і днем на порозі сторожки обхідник Яким Коробченко. Він не спав усю ніч. Щойно засинав— жахався, схоплювався. Кілька разів виходив надвір, сторожко, ступаючи босими ногами, обходив подвір’я. Плавав у калюжі біля колодязя над’їдений окраєць місяця, з лісу тягло вільгістю. Стояла тиша, на високій сосні з обламаним верхом пікала сова: пі-пі, пі-пі. Є такі сови, маленькі, неначе клубочок вовни, вона вже пікає три роки, немов заведена пружиною. Прислухався, чи не чутно чого нагорі. Тихо. "Спить чи помер?" Останнє було жаданіше.

Ступив кілька кроків, справив малу потребу під пожежним щитом, на якому висіли багор і відро. В цей час почув бурмотіння. Коротким, вовчим кидком підвів голову, йому аж волосся стало дибки на потилиці. Бурмотіння не втихало, спадало в передсвітанкову імлу — монотонне, журкітливе. Колючим інієм сипонула за комір сорочки тривога. Нечутно ступаючи босими ногами, почалапав по драбині, відхилив дверцята. Бурмотіння стало чутніше. Зашелестів сіном, сів у головах. Тремтливий холодок ходив по грудях. Майнуло: "маячить". А якщо вдень? І хтось буде поблизу? Зненацька згадалося: "Знімеш з бантини — і всі клопоти". І думка — думка гаряча, немов розжарений прут: "А може, зараз, поки в маячні? Злодій, бандит... Ніхто не знатиме". В горлі шерхло. Затрусився, неначе пес. Думка гойднулася ще раз — туди-сюди, неначе кладка над прірвою. "Ні, не зможу..." Згадав, якщо на похоронах, бувало, подивиться в обличчя покійникові, той сниться кілька ночей. Цей же... не одчепиться. Та й... вбити людину...

Гаряче повітря било з ніздрів. Страх наступав з усіх боків. Хотів розбудити, а тоді вирішив послухати, може, цей... Микола щось викаже у маренні.

Микола ж дихав рвійно й шепотів попеченими губами: "А вчора, по дню суботньому посланець отамана з окіл святої Мотрони... пергамент сотнику полудніївсько-му Івану Шпаку і був заживим схвачений хороброю вартою у Тернешівському вузвозі... пергаменту... оний з’їв, і велено було живіт пороть; розбійник той на прізвисько Жміль Охрім... до

льоху; та як задзвонили до вечірні і отець Яків не встиг запричастити Охріма... по зірниці вечірній запричастив... розпороли живіт Охріму, і знайшли пергамент, оний був змараний і грамота розстала, Охрім сконав, не з’яснившись словом".

Микола дихав рівніше й рівніше, і вже не шепотів, а промовляв злагоджено, неначе читав з якоїсь книги:

"...Сьогодні по дню воскресному був схоплений запізнаним, що видавав із себе шляхтича Яна Думбеша... як навмисне вештається у кріпості Калинівській, і був допитая, і яко з’яснив, що мав намір поступити в жовнірство до війська наставного гетьмана Білявського... але обман, і був допитан синім залізом і з’яснив, що оний не шляхтич, а козак з хутора Раківки по прізвиську Хвиля Карпо і мав намір чинити вивід у війську гетьмана

Білявського, а ще з’яснив, що оний з війська Мотроци, де отаман батько Максим... отаман Залізняк має намір забрати кріпості Медведівську та Калинівську, а панів з ксьондзами і схильних до них полковників виріже ножами ношносоннишними, а ще з’яснив, що отаман універсали пише на податі на здержання війська мотронів-ського і подать та буде збиратьсяз панів, торгівців, з костелів, а при незгоді отаман буде спалювати маєтності вельможних та карати смертю... козак Хвиля був закинут у кріпость під Тясмин, а по ранішньому з’яснилося — оний був зволений і утік і з ним вийшла сотня Федора Козюрського і забрано то зброї велико і коней в півних наретах, зрадник Шуляківськими берегами утік до табору самоправців у Мотрону"...

Яким сидів спантеличений, не міг нічого второпати. "Може, він з котушок з’їхав? Конає..." — хворобливий дрож знову струснув його тіло. "З книжки якоїсь чеше, чи сам видумує? Такого не видумаєш. І хто ж він такий? Злодій, а отаке..." Аж голова крутилася. Вирішив зачекати ще трохи, може, той викаже таки щось у маренні.

— "...Проїхавши Головківське, я повернув коні на Дер-нівський шлях, що через "погибельний" міст... потому і приходилося держати коней на віжках, поперед нас зовсім помалу скрипіли чумацькі паровиці, їх було чотири, люди незнакомі, но видать наш брат, на звон Мотрони знімали шапки і кланялись і хрестились, і один за другим чеготь зупинялись... приблизились, я зразу зняв шапку, і дуба став кінь, нарет на нім золотий, то й зна креше копитами і фриска ніздрями як звір, по оддаль бич, хрест кладу, перед престолом святим чолом б’юсь, то сокіл, то витязь — в плечах аршином не перекрить, лицем первого бачу, очі горять як оливки в лампадах, вуса вуста не перекривають, як барвінок зовсім молод, чолом висок, но не рум’ян, а як бронза на стальниках блистить; собою статен і силу має видать не людську... як купол Мотрони, а взгляд орла і такий страшний його взгляд, що пан було закричав: "Шапку хлопе пше", но зразу збліднів лицем і я бачив як його рука, налегла на рукоять пістоля, дрижала й не могла вийнять його з-під литого пояса. На лайку пана козак не шевєльнув вусом, дивився прямо, но очі його загорілись страшним вогнем, права рука кріпко стискала шаблю... Нас притягли, наказали дивиться на батька прямо, я дивився, но нічого не бачив, і коли мене чиясь сильна рука вдарила по плечу, а друга стисла праву мою, я почув: "Здоров, Нечипоре, боягузе чортів". Я ожив, карай мене владико, єжелі я грішен перед тобою, то був Максим Залізняк. Він привітався зі мною як з братом, довго повчав мене, о чім говорив зі мною, відомо Богу та нам двом..."

Світало, в щілини між дошками лилося каламутне світло, цінькали синиці, десь каркала ворона.

"Може, турнути з горища?..— И одразу ж:—А не вб’ється? Або очнеться, почне обороняться... Ні, цур... Я не вбивця",— захистився спасенною думкою й поторсав за плече.

— Вас? Що? Га? — шарпнувся й застогнав.

— Манячив ти... Плів усяке...

— Що? Про що я говорив? — слова шерхли в тривозі.

Про якогось коня в нареті, про Максима. Коші

плів...

— А-а! — з полегкістю.— То — з книжки.

— Не зовсім по-нашому писана та книжка. Видать, стара. Ти якийсь грамотний? Хто ти й що?

Запала крихка мовчанка. Шелеснуло сіно під рукою в Якима, ворона перелетіла—закаркала десь зовсім близько.

— Нащо тобі? Зрозумій, чим менше знатимеш, тим краще.— Слова холодні — студеним струмінцем.— Для тебе ж краще. Та я й не'скажу. Захочеш колись виказати...

— Я? Нащо?

— Хто тебе знає. Буває таке. Каяття дурістю попре... Чи з грішми не зумієш упоратися. Ти зразу не трать. Потроху... А тепер ось що: витеши дві дощечки та знайди шпагат або кабель. Обмотаєш мені ліву ногу. Права — краще, там, мабуть, тріщина, або й просто ушиб... А з лівою погано... Ну та нічого. Оклигаю і піду. Тижнів за три.

Більше Яким не намагався розпитувати свого таємничого гостя, хто той такий. Перекидалися кількома словами: про погоду, про сіно та гриби в лісі, про Якимову роботу. Яким двічі на добу — досвітком і увечері — подавав на горище страву: молоко, сало, молоду цибулю та часник, іноді варив у грубці юшку або картоплю. Молоко привозив з дому. Намагався налити у бідончик, коли жінки, Барки, не було вдома, адже доводилося брати вдвічі більше проти того, як брав колись. А її здебільшого й не було — в ланці. Він же прискакував велосипедом на

часинку й поспішав назад, у ліс. Од Барки одгирку-вався: кошу, по грудках. Трава, як залізна. Для твоєї ж корови кошу, бодай вона була здохла. Просилися в ліс діти — донька тринадцяти років та син десяти, він так на них гарикнув, аж зубами клацнув, що вони позабігали в хату. Він схуд, став дратівливий, забудькуватий, майже не цікавився домашнім господарством. "Чи не завів якусь хльондру?",— сікалася Варка, її спиті роботою і злиднями очі дивилися підозріло. "Ще мені — хльондру. Я й на тебе не хочу дивитися". "На мене не хочеш, а хльондру в мислях бачиш. Тако всігда: свою чесну з порогу прожену, а чужу потіпаху на руках понесу". "Поносиш день косу — і вночі не заснеш". Він справді втратив сон. У сторожці було душно, а він боявся відчинити вікно. Колись спав з відчиненими вікнами. І треба б відчиняти, швидше почує, коли щось... Став підозрілий і вигадливий. Драбину клав за щитовим хлівцем, а щоб її ніхто не взяв та не приставив до горища, припнув ланцюгом до колоди. Страх накочувався хвилями, до відчаю. "Дознають, дознають". Отой дядько, який буцімто збився з дороги, косував на всі боки. Двічі вертався. Коли ж під’їхав на велисипеді міліціонер, Яким трохи не помер на місці, міліціонер знайомий, він іноді б’є лісом навпрошки до свого села. Але цього разу той видався йому настороженим і злим. По тому з душі відкочувало. І він косив, як гаспид, щоправда навідувався до сторожки частіше, але працював, як лут,— перед Варкою, і перед сусідами показати, та й корові треба сіно на зиму, та й легше забувався в роботі; і поправив штахет біля сторожки, навіть нащось скопав давню, ще довоєнну, геть зарослу травою і бур’яном клумбу, й начальник дільниці, який одного разу проїжджав дрезиною, пригальмувавши похвалив: "Добре господарюєш, Короб-ченко, матимеш в кінці кварталу премію". А потім накочувалася інша хвиля. І Яким починав метатися, тер-мосоватися. Сусід запитував, чого рідко ночує вдома — ні з ким пляшку роздушити,— йому здавалося, запитує неспроста, тітка йшла повз сторожку з корзиною за грибами, зупинилася, роззяпила рота... "Може, то така тітка..."; переховував гроші — спочатку опустив на шворці в дупло старої берези, а тоді злякався ("а хтось бачив, або спиляють березу"), приніс додому, засунув у полову на горищі ("а діти знайдуть"), і нарешті припер назад, сюди,

закопав у хлівчику та притрусив солом’яною поте-рухою ("все-таки на оці").

А то якось сів на рейку, замислився: "Куплю Барці

машинку швейну,— давно просить",-— й одразу: "А звідки взяв гроші", "Дали премію", "Коли ж дознає, що премії не було, а як і дадуть — скільки тієї премії, що казати?" Не зауважив, що почав водити пальцем по піску: це ж коли розділити двісті тисяч на жалування — сімсот кербелів на місяць, дванадцять місяців у році... сімсот на дванадцять — вісім тисяч чотириста; двісті тисяч на вісім тисяч чотириста... Буде на двадцять три з гаком роки. "Може, краще виїхати в город?" І підскочив, неначе штрикнутий під ребро ножем, затирав ногою цифри, оглядався на всі боки. "Дурак". Він зчорнів, його гостре, лисяче обличчя вигострилося ще дужче, в міжбрів’ї залягла крута зморшка, яка не розправлялася, очі бігали, чого не було раніше. Залізним ланцюгом скручував серце: "Ждать, ждать — і більше нічого. Коли б тільки швидше".

Додому навідувався все рідше й рідше, і дочекався, фронтальної перевірки: Варка з’явилася передобідньої пори, ніби з хмари впала, либонь, пантрувала з кущів кілька годин. Гаразд, що він ніякого знаку не подав — перекладав старі, притрухлі, просмолені шпали біля колодязя. Ротата, пащекувата, вилупкувата, вона обнюхала сторожку, і хлівчик, і все довкола, сподіваючись напасти на якийсь слід. І трохи таки не напала:

— А чого це ти драбину прип’яв, неначе сучку, яка вар’ює за тічкою?

— Цупили, паразити, вже за рудкою одняв,— знайшовся.

— Хто?

— Шкети якісь...

Вже по тому видлубала з корзини ушушкану в хустку надщерблену макітерку з варениками, граночку печеного сала, малосольних огірків, ще й мерзавчика перваку:

— Щось ти заробився,— мовила солодким голосом.— Посолоди душу.

Не посолодили душу вареники, не посолодила й любов з Варкою на дерев’яному тапчані в кутку сторожки, Якимові здавалося, що туди, нагору, все чути (Варка справді скрикнула зо два рази), що його захований немилий гість прислухається, й по тому Варка хряпнула дверима сторожки, аж при одвірку посипалася штукатурка:

— Ні, в тебе таки хтось є, і я височу, виведу на чисту воду,— чим вкинула Якима в гарячу паніку. Тепер він ще дужче боявся надовго відлучатися від сторожки, боявся їздити додому і переживав, що рідко їздить.

6

Університетський гуртожиток десять місяців на рік сповнений юрмовиська, гомону, напакований пристрастями, амбіціями, гарячими надіями, безапеляційністю, нині порожній, гнітив пусткою. Майже всі студенти й аспіранти роз’їхалися на канікули, на двох поверхах робили ремонт, зігнавши всіх, хто лишився, пожильців на другий поверх (Олегова кімната — на другому, його поки що не зачіпали); шість років він прошвендяв цими сходами, вже й обридло, але мешкав тут і далі — за домовленістю між управліннями університету та академії (у гуртожитку якої бракувало місць). Смерділо вапном, олійною фарбою — кожного року стіни чомусь фарбують темно-синьою фарбою,— по кутках — купи сміття, балко-ни-лоджії заставлені винесеними з кімнат меблями, плитка у вестибюлі, де вечорами студенти крутилися під "Гуцульське танго",— зірвана, й ходити доводилося по кладці з дощок. На дверях їдальні й досі висів прижовклий папірець з писаним від руки останнім

меню, яке відкривав невгасимий вінегрет, а вінчав компот із сухофруктів.

Олег потинявся по кімнаті, пофліртував із сатанин-ськи красивою і неймовірно дурною дівчиною з дивовижним ім’ям Чаріта (Чаріта Омельківна, десь-то відкопали його Чарітині батьки й подарували дочці разом з влас-ною обмеженістю; дурість і здатність осягати інформацію — навчатися, речі не адекватні, дурнів однакова кількість серед вчених і двірників, комбайнерів і міністрів— серед останніх, либонь, процент навіть вищий), вона — студентка четвертого курсу географічного факультету, незабаром розподіл на роботу, можуть послати на село, й Чаріта полює на аспірантів, які, познайомившись з нею, наслухавшись хвастощів та самовихвалянь, втікають від неї без обзиру.

Олег слухав Чарітине торохтіння, а сам думав (з ним у кімнаті мешкає одружений аспірант Петро Красій, так він говорить, що може займатися в ліжку любов’ю по дві години без передиху, а на запитання, як це йому вдається, відказує: "а я в цей час думаю про дисертацію") про Медведівку, про втрачений літопис, про Чорного. Повернувшись до Києва, Олег того ж дня купив фарби для Василя Гордійовича, аж два комплекти, й відіслав з лис" том, у якому плутано (почував сам), гаряче шкодував на втрату, а також писав, що коли б йому бодай одним оком заглянути в аркуш літопису, "понюхати його", прочитати хоч кілька рядків, аби впевнитися у реальності його і всього того, що нарозказував Василь Гордійович, він би вмент написав дисертацію, явивши новий погляд на події Коліївщини.

Пробував попрацювати в бібліотеці, але читав і нічого не міг утямити, перед очима стояли інші рядки й цілі видива, й він вирішив поїхати додому, хоч збирався зробити це пізніше. В день від’їзду написав Чорному ще одного листа, такого ж гарячого й розпачливого.

...Майнули за вікном Зайцеві сосни, де маслючків, маленьких, липучих — косою коси, проплив пастівник — там він, перегнавши через переїзд, пас корову,— Ляхівка, з двома могилами, про які ніхто нічого не

знає, окрім назви — Ляхівські, вони обидві осіли, приплюснулися до землі, стали, неначе млинці, пропливло Лисянське болото, над яким зеленів горбок, там колись стояв дім, у траві й досі валяється бита цегла, в далині манячили Зань-ки, село їхньої сільради... І він вперше подумав, що в школі ніхто ніколи не розповів їм, учням, про Занько-вецьку, про Юрія Лисянського, першого слов’янина, українця, який об’їхав довкола земної кулі, він про нього довідався вже сам в університеті ("великий русский мо-реплаватель" — в енциклопедії). Мінялись вчителі історії, класні керівники, директори школи... І — ніхто. І чомусь згадалося ядуче Василеве Гордійовичеве: "Щоб не було й пам’яті". Мимоволі стрельнула думка: "Хто це робить? Для чого? Може, самі? Так могли б підказати зверху..."

• Пробитівка: глухо —— козаки пробивалися з оточення

• ...В началі вересня 1766, інквізитори уніати, при

• Олег відчув, що люто ревнує Лукію до Іполита. Якби

Пробитівка: глухо —— козаки пробивалися з оточення, Баньківщина, Барамики, Богданівщина, Скалига, Козаче, звідки ці назви — не знає ніхто. Навіть про партизанщину громадянської — пришерхло, з чуток, усі чогось бояться,— та, мабуть, і є чого — партизанів, хто значніший,— троє з орденами Бойового червоного прапора — позабирали в тридцять сьомому, вернулося двоє чи троє — з поодбиваними печінками. Непам’ять, непам’ять! А люди — добрі, роботящі, щирі.

Полетіла назад будка стрілочника, пакгауз заготзер-но. Сюди і він возив колгоспний хліб на здачу. Мішки великі — лантухи, йдеш по трапу, а він слизький, засипаний зерном, лантух тягне набік, і врешті — геп... "Ту-ди-перетуди, в гроб, кості, печінку мать,— комірник,— присилають сопляків". Кожен рік, всеньке літо, всі канікули він ходив у колгосп на роботу — з косою на жнива, до молотарки — мати, передова ланкова, і він також подавав приклад, дівчата ж увечері сміялися з нього. Дів-чата-

студентки, мамині доці: "Хопить, що я, як дурка, тягну лямку за палички", вдень вони лежать по садочках, увечері виходять до клубу (через те їх називають "матіолами"), або на колодки. І на колодки свої, а не на ті, на які збираються сільські дівчата. І парубки — також студенти. Олег пригадав, як минулого року в сутінь стояв він з дівчатами студентками біля Рябушиного двору, там ще були дві міські дівчини, киянки, манірні й кручені, приїхали до подруг, вели розмови про високі матерії, мимо проходили сільські парубки, чоловік десять, і видали звук протесту — всі разом, як то вони спромоглися, лихий їх знає, але гуркнули, аж кури в хліві за тином сполошилися й закудкудакали, дівчата й Олег обмерли, він зніяковів страшенно, а потім чомусь його почало трясти від реготу. То був вельми промовистий і голосний протест.

Куріла під ногами дорога від станції в коров’ячих млинцях, зеленіли обабіч плантації огірків — кара жіноча — славнозвісних ніжинських, відомих навіть у Америці (на п’ятнадцять кілометрів довкола Ніжина — срі-берна зона, в землі — срібло, через те вони такі тверді й хрумкі), назустріч їхав шкет у безтарці, повній огірків ("гурків"), жбурляв корнішонами в собак, які гарчали з підворіть. Поминув сільське кладовище, там і Олегові діди та баби, й також уперше подумав: яке ж воно убоге, неогороджене, пустельне, де не де дерев’яні або металеві, зварені з двох труб, хрести — непам’ять! непам’ять! — а поруч битий шлях, їздить начальство з району та з області...

...Рідне подвір’я, хата — защеміла тоненька жилочка під серцем, але не так, як колись, у перші приїзди, вже він віддаленів звідси, вже щось поза ним нашіптує, що назавжди ти сюди вже не вернешся; на ослоні зі спинкою, перероблену з прадідівської лави, мати місила діжу (сьогодні неділя, вона вдома), боксувалася з тістом маленькими сухими кулачками, вона ойкнула, не могла обняти сина — руки в тісті, батько за хлівцем кришив на колоді скіском поросятам зілля, сховав радість у кущів’ї брів, Олег ходив по подвір’ю, по саду, по городу: вперше вродила яблунька білого наливу, а старий горіх усох, у смородинових хащах попід тином кублилися кури, хотів витягти з колодязя холодняку, щоб

напитися з дороги, й випустив з рук відро, і воно хуркнуло вгору, й грякнув звід, аж захиталася соха,— колись би батько вибанітував на чім світ стоїть, тепер промовчав — син — вчений — тільки скривився; спокутуючи вину, засипав піском глеюватy ямку біля колодязя й прив’язав нову колодку до звода. Мати тріснутою, збитою алюмінієвими смужками дерев’яною лопатою садовила у піч хліб та спекла перепічку. Обідали улюбленим батьковим борщем з бобом і гречаною кашею з салом. Батько все просив, щоб розказав про "тамту науку", Олегу не хотілося, відказував скупо, запитав без цікавості, що тут у колгоспі та на засолзаводі (батько працював там бондарем). Колись він, чи й дообідавши, летів до хлопців та дівчат однокласників, майже всі вони, кому вдалося поступити, навчалися у Ніжинському педінституті, була й дівчина, за якою вганявся, та без успіху, нині вона замі-жем за військовим, також з їхнього села, слухає з ним завірюху на Чукотці, та й інші однокласники покінчали інститут, вчителюють по областях, майже всі поженилися, дівчата повиходили заміж, вже мають діти. Може, хтось і є в селі, але й ті зустрічі йому не кортіли, хоч увечері пішов на ярепенистий галас гармошки біля клубу, там перед ганком, на запльованому соняшниковим лушпинням тирлі збивали "полькою" куряву парубки та дівчата, до клубу сходяться, щоб потім розійтися гуртами по колодках, і парами на левади під шатрища верб. І як же швидко, подумав, летить час, міняється життя: здебільшого незнайомі обличчя — росте нова парубота та дівота — й гармошка вже не відлунює в серці таким тремом, як колись, і шахові бійці у вестибюлі майже всі нові, навіть ляскіт більярдних металевих куль видався не таким, як колись.

Наступного дня скочив на старого, ще німецького, з погнутою рамою велосипеда — німці при відступі попсували їх навмисне, виклали вздовж тину й переїхали машиною, через те половина сільських велосипедів бере вліво, треба триматися руля з усіх сил,— катонув до тітки, на пізні черешні, тітка й дядько бездітні, їдять з полив’яних полумисочків саморобними дерев’яними ложками з держаленцями-рибками, дядько цідив горілку в миколаївські чарки,— сині, з товстого шкла — трунку наперсток, а здається, що багато.

Потім злітав велосипедом у Зайцеві сосни по маслюки — їх ще не було — рано, в лісництво виписати дров, та й по тому — не вельми випадало розкатувати по селу — всі люди на роботі, гультяя видно далеко, він же цього літа в колгосп на роботу не збирався, та й увесь час думав про Київ, про Медведівку, про літопис, про дисертацію, отож став збиратися в дорогу.

А ще долягали йому сварки батьків, мати їсть батька поїдом, починає з якоїсь дрібниці — не там поставив заступ, розхлюпав помиї для свиней, а далі переходить на суттєвіші провини й розходжується, аж починають вилітати з могил труни всіх батькових родичів, а всьому виною якась давня батькова провина, якийсь гріх, перелюб, якого мати не може батькові простити і який з роками, замість присохнути, прив’янути, яріє під струпом все дужче й дужче, що Олегові в досаду і подив, і не може він збагнути, чому та кривда така жива та/ пекуча, а чи мати виповідає батькові нею за все своє змарноване, як і в усіх інших сільських жінок, життя,— дві голодовки, двоє померлих дітей, тяжкі грунти на городі та в полі, важкі баняки з печі та в піч, ялові корови і потруєні сусідом чемерицею кури... Кілька перших днів по приїзді сина вона стримувалася, а далі почала забувати...

Батько проводжав на станцію, підвозив Олегового чемодана, бідкався: приладнав бочку за хлівом під теплу воду — душ для сина, а син їде, повчав: годи начальству,— а основне, нікому не довіряйся, навіть найближчому другові, родичеві, братові (закляття і прокляття нашого віку), "закладуть і продадуть, таке страішне вре-м’я, такі люди, не завжди вони й винуваті".

Отако батько настановляє, застерігає його кожного рззу. Всі шість років, що Олег у Києві.

— ...Зараз усі порозпускали язики... Плещуть. Укоротять їх, вріжуть...

• — Ну, так уже і вріжуть,— відмахувався Олег.— Минулося... Засудили те все.

— Нічого не минулося,— оглянувся батько, хоч вони вдвох на все поле.— Органи ті самі, власть та сама... Погрються... Засвітять... Таких, як ото ти розказував, що їздив до нього. Ти хоч там, на учобі своїй... Ні з ким. Яким би не був другом... Ви там патякаєте.

— Патякаємо! — навіть з викликом.

Олег засміявся на батьків страх. На згадку прийшли виступи на зборах, балачки в коридорах, на вулиці. Розкувався народ... Не до кінця, звичайно. Але дехто... Згадалися гарячі, на всю широчінь розпанаханої душі розмови з Михайлом, однокімнатником, товаришем... Щойно відбулися збори щодо культу... Увечері вони ходили вузькими, вільглими, притіненими садами вуличками Чо-колівки. Пахло яблуками, за парканами подзвонювали ланцюгами пси. Михайло говорив похмуро, впевнено:

— Ти думаєш... Закрій ще од того... З простертою рукою... Нетерпимість і безпощадність... Чайок із ходаками, а сам... Скільки людей потрощили. За віщо? А голод... Неврожай, скажеш? Був хліб... Мені мати розказувала... В кагатах гнив. І колективізація...

Михайло надколював Олегову віру, щепи летіли з неї, і Олег не знав, підбирати їх чи нехай лежать. Він опирався, сперечався, а Михайло вергав важкі гирі доказів.

— Батьку, правда, що голодовка сталася, бо в людей забрали увесь хліб до зернини? — раптом запитав Олег.

— Та ти... Хто це тобі?

— Кажуть...

— Так я й знав,— аж застогнав батько.— Вчені ви... Тільки не товчені. Не попускай, ні собі, нікому... Та ви... Совєцька власть!.. Ким би ти був, якби не вона! Овечки пас би, як твій дід. До зими босий... Іній кругом, бур’яну підмостить під ноги... Житняк наполовину з ячменем... І то в обріз.

— Так по всьому світу життя змінилося — прогрес...

— Ти бачив цей прогрес?

— Люди бачили...

Олег і сам не вельми вірив у те, що казав, не знав, чому його несло супроти батька.

— Не вір їм... Бійся, як чуми. Продадуть ні за понюх табаку... Я знаю...

— Ох, і налякані ви всі, тату,— з досадою мовив Олег.

— Бо учений. А ти — дурний...

— З вашою ученістю...

Батько, наліг грудьми на сідло велосипеда, важко дихав...

— Та ж позабирали... На моїх очах... І здебільшого за дурний язик. За слово одне. Кажу ж, не вір нікому... Братові, другові, батькові.

Олег подивився на батька. В батькових очах стояв дим.

— Батькові?!

— А що ж ти думаєш!..

Олег здригнувся. В першу мить ще нічого не втямив. Тільки відчув — щось сталося. Велике, лячне. В наступну — душу обварило кип’ячкою. Його охопило сум’яття, майже жах. Широко розкритими очима дивився на бать* ка — маленького побитого зморшками, зсутуленого — ніби вперше бачив. Синюшні губи тремтять, волосина на носі. "Чому не зрізав?" — Завше такий тихий, добрий, плохий. Курки не зобідить. І враз відчув, що батько вже ніколи не буде для нього таким, як раніше. Щось пролетіло поміж ними.

— А ти думав,— з хрипінням чавив батько крізь синюшні губи...— Ти думав... Два роки... Полон... Прийшли наші... І знов за колючий дріт... У замок якийсь нас... Загнали... Тисяч п’ять. Вже під конюшнею лежав. Дизентерія... Ти бачив, який я прийшов?.. Конав... А звідти... Одна путь — у Сибір. Я й не доїхав би туди... Два роки помирав і не помер, а тут знову смерть...— Батько розпростався. З його очей текли сльози.— Я... ні на кого... Сам бачиш — не забрали нікого ні на засолзаводі, ні в селіу. Тільки так... Одмічаюся... в кума. Та ж не всі такі... Йля тебе, дурака, кажу...

З далекого куреня на огірках вилізла жінка, подивилася на них з-під долоні.

— Ходімо, запізнимося на поїзд,— незнайомим голосом мовив; Олег зрушив з місця, неначе переступив якусь межу. Подумав, що й справді переступив межу, і вже житиме в іншому вимірі й часі. І на батька дивитиметься інакше. "Наврочив Чорний, наврочив... Саме про таке розказував",— раптом обізлився на колишнього енкаве-диста. І враз чорною стрілою в голові змигнуло: "А сам би як вчинив на краю смерті?" Тієї стріли злякався. Добре, що вона не влучила в нього. Але — в батька. Який вибовкнув... з любові до нього, Олега. І — з дурості,— аж шкіргнув зі злості зубами. Мовчав би... А тепер?.. Хоч і вина його... Чи й не його... Прокляття всім тим на голови!..

Батько човгав по дорозі, збиваючи пилюку. Поминули гамазей, за жовтою будкою на посиланому вугільною жужелицею перончику стояло

з десяток постатей. Стежка бралася під гору, батько наліг на руля, не оглядаючись, кинув через плече:

— Я той... пошуткував... Не бери в голову. Вік наш такий страшний... І я тобі в осторогу...

Олегові згадалося: батько приїхав, і всі думали, що помре, такий був виснажений, хворий, ще й повідкривалися рани, й згадались важкі зарубки Чорного: в кожному гурті, в кожному колективі обов’язково є отой таврований чоловік, здебільшого з примусу. Подивився на свого тихого, завше обережного — якогось зіщуленого батька, який саме скинув кашкета й витирав лисину (лисим колись буде й Олег, в його чуб пробиваються непомітні затоки) — упрів, і йому стало шкода його і тяжко на серці.

У гуртожитку крутилася все та ж ремонтна веремія, увечері на лоджії другого поверху здибав самотню Чарі-ту, й щось найшло на них, вони цілувалися, притискалися одне до одного і вже розгойдувалися злиплими тілами в певному одвічному, сущому для всього живого ритмі, в бузкових очах Чаріти палав вогонь вседозволеності, і його не зупинила навіть думка про студком, комсомольський комітет, які, окрім інших обов’язків, перебрали на себе обов’язок приневольних сватів і вже погнали до загсу не одну пару, й одірвало одне від одного хихотіння іншої пари, яка забилася на ту ж лоджію. Олег остуджував голову надворі, довго шкрьобав по мокрому після дощу асфальту, гасив дрібний дрож у тілі, й не знав, добре чи не добре, що не сталося "те", про що постійно думав, чого прагнув з трепетом, з боязкістю — "те" сталося в нього лише один раз в житті... чи й не сталося,— сталося куцо в розбитій копиці сіна з розбитною розведенкою Нонкою, з якою вони жирували в обід, він сфрасувався, втік, і уникав її, й думав про неї, про ту легкість, з якою вона пішла на "те", любовна жага мучила його постійно, надто ранками, коли пробуджувався, іноді до нестерпності, йому вже двадцять п’ять, деякі його ровесники поженилися й розженилися, в їхніх компаніях він вдавав "бувалого" каваліра і в душі соромився того, ще й боявся, що "оте" повториться — отако само куцо,

хоч від хлопців уже знав, що так воно відбувається першого разу майже в усіх,— ходив і думав, а коли зайшов до вестибюля, майже несамохіть, байдуже підчов-гав до скриньки студентської пошти на стіні з чарунками на кожну літеру, бо ж ні від кого листа не сподівався, запустив руку в чарунку на літеру "з" й намацав товстий конверт. Ковзнув очима по конверту — лист призначався йому, зі зворотною адресою — Медведівка, Чорному, й чомусь схвилювався.

Листа розкубрив за столом у кімнаті, не звернувши уваги, що він з двох листів, увіп’явся очима в нерівні, які бігли і падали праворуч літери: "Добрий день, Олег Иванович, з приветом к Вам Василь Гордеевич..." Чорний писав російсько-українською мішанкою; в листі українськими словами розповідалося про село, риболовлю, все інше — писане російською мовою. Ще й мовби кпин із себе чи виправдання: "Вот и я скурвился, хотел написать по-нашому, но не сумел, оказывается, забыл, калякаю более-менее, а взял ручку — тиць..." — наступне слово закреслене, Олег здогадався, що воно лайливе. Чорний дякував за фарби, детально розповів, що упіймав на Тясмині, а далі писав: "Вы сокрушаетесь о летописи, она Вам не дает спокою, да, пропала единая правда про историю нашего народа. Как я Вам рассказывал, летопись була закопана человеком, которого угнали в Германию, где и погиб, брат мой и я произвели во дворе розкопки, но безуспешно..." Олег на мить обірвав читання, йому пригадалося, що Чорний розповідав, буцімто той двоюрідний брат після війни поїхав у Західну Україну по хліб і загинув там. Але довго над тим не роздумував, гарячково побіг по рядках далі. "По весне намагались искать в земле, отец брата сказал, что она закопана з другими книгами, перевернули все, но ни дидька не нашли. Да, она пропала, и мне очень жаль. В следующих строках сообщаю, що я рився на чердаке хати моего отца и знайшов клаптик перевода летописи, который, перевод, делал когда-то сам, как он попал к нему, не знаю. Листи стрепаны, и то часть их, а то скурив, уцелело только несколько страниц, списаных с 39— 41 листов летописи, и я их высилаю Вам. Помню хорошо, что дальше шел рассказ о розправе Зализняка з панами, о том, какой из себя Зализняк, но я этих страниц не нашел. Нашел только первую половину тетради, да и то, как видите, в

двух местах порвана и помарана. Жду Вас у гости, смешно сказать, скучив по Вас, как по брату или сыну. Пишите, не жалейте бумаги и чернил. Ваш Василий Гордеевич Черный".

Аж тепер Олег згадав про настільну лампу, увімкнув її, тремтячими руками схопив пожовтілі аркуші. Усього було сім листків шкільного зошита в лінійку з однією скріпкою зверху, яка й тримала їх укупі. Другої скріпки не було. На першій сторінці синіли дві плями, але літери крізь них проступали чітко, й була вирвана смужка наприкінці першої сторінки. У листі не було ком і інших розділових знаків, тільки кілька крапок, після них починався абзац з великої літери. Олег почав читати:

"...Яко велено мені сотника Полудень і з ним полсот-ні шабель поставити в липовій балці, то був ладен зговір чернь завсігди кепські збруйна увильне сутички яко знесилений звірюка убіга в ліс де чинить опір опокі і не счезніт то аби біч бочкового моста в лозах засіли ми Бочковий мост в'язав Черкаську битиіу з шляхами Грушківським і Мотрони ониї і вели на чорну битшу і Бахчісарай яко і з'яснено розбійнича чернь чинила розбій то сильний на мосту Бочковому і пограбувала добро купеческое од чого збідніли ярманки наші по наказу полковника Скаржинського розбійнича чернь (далі два рядки вирвані)... но аби пройшли не замітними у них і прочих глаз, довелось іти на маєток Суботина і впроть Кошового Яру повернути в брід через Тясмин де брід доступен ноги кінської обминувши піски Трушанські яко і слідує ми пройшли не замічені сонце сідало жовнір Дзержкановський з'яснив обиди і нелагідності Бочковий міст знать обминає од чого дань плохша за день всього переїхав один купець Фомка Кадиш і яко добра не візши то і дав що єдину збірку сухої тарані що і буде пану жовніру на снідання І ще пройшла дюжина черні з ціпами і граблями яко і звісно бидло нічого не платить а по заходу причвалали чотири купці і множество паровиць то біттю навалено добра різного і сторожові козаки полтавські онії з’яснили на Писарській греблі їм загрожував розбійного атамана (клапоть вирвано)... тня хороб-ра думенська відігнала на Медведівку а ониє і мали (знову видерто клапоть—кілька слів) Жаботин і Кам'янку як тільки візні скинули ярма і погнали поїти воли сталося страшне з усіх

сторін на нас неслася чорна лег-рата то коні що ворон й шаблі яко у всіх є та не в жупанах червоних, яко ведеться, а в чорних киреях то яко на однім добротні пажі з шликами жовтими шовку турецького пістолі що в кожного і тремни серебряні схватит цю хоробру когорту ні един полковник не зважився б яко не зажадався б згинути в страшній сутолоці яко метельок на жареві тому то і прийшлося мені сотнику медведівському Пазію Дмитру скоритися не зробивши жодного пострілу ані єдиного заміру шаблі онее пове-деніє моє що і присуще мені яко козаку урятувало мені живіт і всі мої сотні робійнича когорта забрала усе добро купецьке роззброїла сторожу самих же вельмож з каждого осталося по два куски тіла так як ониє жиди були пан жовнір Держкановський був схвачен в сирицю і полонений невідомо для чого зі мною І козаками моїми пан отаман поступив лагідно обідрав збрую і коні но не одпустивши ні єдиного козака доколь і не скінчилась вечірня та поншти а у возах купецьких малося для цього все одпускаючи нас пан отаман розговір мав зі мною і наказував пану полковнику Скаржинському аби його вельможність поменше шарпали сестру його Василину та кохану Олену Черемшину та якби їх світлість поменше податі всякої дерла з мужиків а паче охороняв би віру нашу та змісті з нами з оним отаманом Максимом вставав би за неньку нашу і ще наказував якоже його світлість одумається то загодні живіт цілим буде а якже ос-лухається то не задолг той час щоб пан полковник ногами задригав на цвинтарі Медведівському за єдно зі всими панами Медведівськими Оний отаман Максим наказував повернути до волі його побратимів сотника Грушів-ського Пилипа Ярового Юхима отця миколаївського Ва-силія та титаря з сином Самсона Худоляка за ослуша-ніє наказу отамана війська Мотронівського полковник мусить тримати кару страшну.

Повідав від сотника Пазія і списав послушник дому Божого Квач".

<гСотнику Пазію день і ношно пильно зірнить то за улазками розбійничого отамана Максима, яко з’яснено оний має коханью в городі Черемшину Олену що є годованою у купця Федора Черемшина Оний за єдно з Максимом держать чернь в спокої та хоробріше пильнувать за

маетностями козакам заперти шлях до Мотрони на поклоніння Ониє розбещуються у самочинця і переходять на його сторону а якоже закутається у наші сільця самочинець Максим то велено не марить хутче доставить в кріпость.

А вчора по дню суботньому посланець отамана з окіл Святої Мотрони мав доставить пергамент сотнику полуд-ніївському Івану Шпаку і був заживим схвачен хороброю вартою у тернешівськім вузвозі і доставлен і був допитан пергаменту не вказалося оний з'їв і велено було живіт пороть розбійник той по прізвиську Джміль Ох-рім і був закинутий до льоху так як задзвонили до вечерні і отець Яков не запричастив Охріма а по зірниці вечірній запричастив і розпороли живіт Охріму і знайшли пергамент оний був змаран і грамота розстала Охрім сконав не з'яснившись словом.

Сьогодні по дню воскресному був схвачен запізнаним що видавав з себе шляхтича Яна Думбеша як навмисне вештався в кріпості Калинівській і був допитан і яко з'яснив що мав намір поступити в жовнірство до війська наставного гетьмана Білявського але обман і був допитай синім залізом і з'яснив що оний не шляхтич а козак з хутора Р.аківки по прізвиську Хвиля Карпо і мав намір, чинити вивід у війську гетьмана Білявського а ще з'яснив що оний з війська Мотрони де отаман батько Максим і з'яснив що отаман Залізняк має намір забрати кріпості Медведівські та КалинівськІ а панів зі ксьондзами і схильних до них полковників та козачу знать виріже ножами ношносоннишними а ще з'яснив, що отаман універсали пише на податі на вдержання війська мотронівського і податі буде збирати з панів торгівців з костелів і всякої знаті а при опірі отаман буде спалювати маєтності вельможних та карати смертю опісля допиту козак Хвиля був закинут у кріпость під Тясмин а по ранішньому з'яснилося оний був вволений і утік і з ними вийшла сотня Федора Козюрського і забрано то зброї велико і коней в півних наретах зрадник шу-ляківськими берегами утік до табору самоправців в Мотрону.

Лист 40

А дня третього місяця с. Августа по сходу св. Сонця по битшій Мотрони і степниці Остапихи і з Полудніїв-ки і з околь св. Миколи храма Божого і з битшій Черкаській і через міст Гайдакський чорною хмарою обступило військо Мотрони славний город Медведівку задзвонили в усі дзвони сумно було в той день на вулицях ані душі тільки опріч титаря Стаська на цвинтарі оний дзвонив сумну вість військо втікало на Чигирин зрадницькі сотні іще зарано оставили стіни і в потайках перейшли на сторону розбійника Максима а опівдні хоробрі захисники кріпості Кончаківської зложили голови а полковник Скаржинський був страшно закатований яко оний десь заподів коханью Максима Олену Черемшину і сестру Василину пан В’яземський пан Броварський пан Єромаха пан Іванцюк ксьондз Крижевський і за веліко знаті сконали на крюках у стін города о півдні другого дня запалили кріпость Калинівську оная до вечірньої зірниці згасла накрив головешками хоробрі сотні гетьман же Білявський утік у монастирські плавні а опо-елі був схвачен Ніколаєвським гайдамацьким загоном в дубовому бору у Тясмина і повішен там.

Лист 41

А в АвгустІ яко мак одсвятили розбійник Максим Залізняк на цвинтарі Юрським заприсягнувся перед військом Мотрони і підняв гетьманський бунчук на всі округи далекіе Чигиринськіе Черкаськіе Смілянськіє Уман-ськіе а опівдні у церкви Успенської гетьман гайдамак-ський Залізняк приймав присяги на вірність неньки України од полковників Хмари Андрія чигиринського У сачки Юрія черкського Стрільця Петра смілянського Зве-ніпола Михея уманського і оний за веліко шаноблевіс-тю видав полковникам хоругви золотом вишиті стяги гайдамацькі і бунчуки і допізна пиршество справляв і при тому черні за велика сила силенна веселилась і почтува-лась".

На цьому оповідь обривалася (нз чотирнадцятій сторінці учнівського зошита), а далі було написано": "Сія опрошеніе грішників великих по родословію (ілі родоначальству) Залізняка Максимія Гончар Степанида (тітка по вітцю)

Гончар Сечній (дядько по вітцю)

Бондар Яким (по матері)

Бондар Фомка (по матері)

Бондар Секлета (по матері)

Філони (по вітцю)

Кушніри (по вітцю)

Сагайдак Федір (по вітцю)

Куреняк Іван (брат січовий побратим)

Кошельник Гринька (брат січовий побратим)

Булава Юрій (брат січовий побратим)

Бугун Андрій (брат полудніївський побратим) Лисогора Охрім (брат боровицький побратим) Балазицький Ян (шляхтич пан чигиринський) Думковська Ядвіга (наречена шляхтянка яко з*яс-нено при войську Мотрони жоною не благословенною у Залізняка)

• Куди-Яр Артур (чи Артем) перший брат по війську Максима і генеральний писар..."

Далі вгорі стримів трикутничок зошита, з першими словами в рядках: "війська", "Шпак", "Філ..." і по дві літери, з яких не можна було навіть відгадати слів.

Розхвильований, Олег упав долілиць на пружинне ліжко, аж воно підкинуло його й лиховісно заскрипіло. Рій запитань, неначе рій бджіл з розтривоженого гнізда, наздогнав там його: "Коли і ким це писано? Де, й для чого? Якою мовою? Якщо це переписував хлопчиком Чорний, то чи не робив перекладу? Очевидно, не робив, він би просто не зміг цього зробити, та й більшість слів свідчили про свою первісність, первозданність,..

Слова українські... Якщо писано в монастирі?.. А може, й ні. Це — кінець століття, незабаром появиться "Енеїда". Писала людина, не зичлива до гайдамаків? Проте не зовсім. Можливо, писала під чиїмось наглядом або боячись, що літопис прочитають, і її симпатії окопі аться на ній же. Адже й відомі козацькі літописи написані за подібних умов. Це початок гайдамацької завірюхи чи якийсь її передпочаток, перші повіви снігового вітру? Майже всі імена — історії незнані. Жодне джерело не вказує, що Залізняка вкрили гетьманськими бунчуками й що він складав присягу на вірність Україні. Відтак повстання постає зовсім в іншому світлі. (Десятим чуттям, куцим життєвим досвідом Олег вловлював, що такий перекрут небезпечний для нього—для його дисертації. "Але ж це істина. (Чи істина?)".

Прізвище наказного польського гетьмана БІлявсько-го вже десь впадало Зайченку в очі. Потрібно перевірити... Фортеця КончакІвська, Калинівська... В історичній літературі десь-то точилася суперечка з цього приводу. Хтось доводив, що КончакІвська.фортеця Існувала, хтось інший заперечував. Здається, в суперечці брав участь і Іван Франко. Перевірити! Родовід Залізняка, з одного боку, накликає на підозру, з другого — такого не вигадаєш. Перевірити ніде. За більшістю джерел повстання розпочалося в травні 1768 року. А тут — у серпні. Що це за юрський цвинтар, де заприсягнув Залізняк? Адже всім відомо, що святили шаблі й складали присягу в Мотронинському монастирі. Чи це ще одна, інша присяга? І інший виступ гайдамаків? Напевне, інший. Попередній. Про що зовсім невідрмо. Боже мій,— стискував руками голову... Хоч би ще кілька сторінок... Ще один епізод — інший, з інших аркушів літопису. Щоб — порівняти... Чорний пише, що далі

розповідалося про розправу Залізняка над панами, про те, який він на взір... Хоча б клаптик у руки... Може, Чорний щось пригадає?...

Не спав до півночі, перечитав ще раз уривок, а потім лежав у пітьмі й думав, і малював домислом... Тим самим шляхом, яким сам ходив до Холодного Яру, прокрадався гайдамацький вивідник Джміль Охрім, і летіли гайдамаки на конях у киреях, які злітали за ними чорними крилами, й бризкали вогнем гаківниці з фортечних стін. На кількох сторінках — стільки важливої інформації, імен, і стільки все те викликає запитань. Ті події гарячково тасувалися в уяві, неначе карти, вони наблизили його до гайдамаків, до Залізняка, йому здавалося, буцім заглянув у чарівне скельце й побачив їх поруч, живими, розвихреними... Такого з ним ще не було, зі вчених праць зчитував тільки холодні констатації, фіксації, узагальнення, там не вирували пристрасті й не била жива кров. А тут... вона текла з живого Джмеля Ох-ріма, який з'їв пергамент, але якому не зважилися розпорювати живіт, допоки його не висповідають, а піп Яків уже розпочав вечірню, а коли закінчив її і запричастив Охріма, грамота розтала. Охрім лежав зі стиснутими зубами. Жахно, несосвітенно! Але так, певно, й було.

Почувався прилученим до чогось, причетним до великої таємниці.

Його поривало в Медведівку, але в університеті почалися вступні екзамени, й він не міг поїхати, бо ще раніше напросився (для підробітку) в екзаменатори, точніше — в підпомічники, асистенти екзаменаторів. На час екзаменаційної сесії на кожному факультеті залишається по кілька викладачів (всі інші — у відпустці), вони вербують собі помічників (перевіряти письмові роботи, писати звіти) з аспірантів і навіть з досвідчених шкільних учителів. Отож міг повести з Василем Горді-йовичем розмову тільки листовно й настрочив їх за тиждень кілька штук. Білим тривожним ключем вони потяглися до Медведівки. І тільки наприкінці другого тижня прийшла відповідь.

"Дорогой Олег, задали Вы (в листах звертався на "ви") мне чесу, бросили на меня целую эскадрилью. Пуще прежнего охопила меня туга

по пропаже. Как вспомню кострище то, на котором сжигали книги... Там была милиция, районный и наш актив... Я хотел достать себе кожаные палітурки для сапог, но меня в монастирь не пустили, прогоняли: "Этот дурман тебе не нужен! Геть звідси". Только наш сельский милиционер С. П. Ря-боконь, несучи целый оберемок большущих книг, бросил одну: "візьми, бубни будеш робить". Взял отой полуметровый зошит, хотя он меня и не интересовал, но ничего другого мне не досталось, и пошел домой. Какой он был, я Вам рассказывал: 60Х60, з полотна, которое не жмакалося, и палитурка з того же полотна, только вдвое склеенная, на палитурке три буквы, теперь не помню какие. Рукопись была не пригодна на бубны, многие буквы я не розличал, научил меня понимать их сосед Шматок К. Г., бывший дьяк, тогда я и начал переписы-вать для учителя по 15 копеек за зошит. Рукопись, как я Вам уже писал, пропала, до сего дня не могу дознать, где же те зерна нашей золотой правды, которую от нас так сильно скрывали. Как бывший разведчик, приклал для поиска много усилий и не нашел. Вот только на чердаке у отца удалось розыскать еще один клапоть,— показания Думковского кучера Нечипора Слободяню-ка; высылаю Вам. Это уже все окончательно. Да вот вспомнил песню, которую пели в нашем селе діди:

Славне місто Медведівка усіма краями,

Бунчуками гетьманськими панами-ляхами,

Ой у місті Медведівці глибокії шанці,

Задзвонили в усі дзвони у середу вранці.

Чорна хмара із-за гори місто облягає,

А із лісу Мотронського Орел вилітає.

Долітає Орел Сизий, на місто пильнує,

Де у замках та палацах шляхта бенкетує.

Ой у місті Медведівці віват заспівали,

А в Тясмині козаченьки коней напували. Задзвонили в усі дзвони у неділю вранці, Заховались пани-ляхи в глибокії шанці.

Ударили всі гармати, аж лихо сміється,

Затріщали панські ребра, кровиченька ллється.

Ой у місті над трупами вороння смакує,

Нехай батько сину скаже, нехай внук почує.

Отакий, Олегу, Залізняк, а ваші мучёш (так і написано — не "вчені", а "мучені") кажуть — горшкороб. У них у самих горшки вместо голов.

Розбередили Вы и меня до основания. Потерял сон, все думаю и думаю... И так горько душе, хоть иди и топись у Тясмин. Даже рыбалку забросил. Одну отраду нахожу в работе. Измазал уже половину Ваших красок — и все на гайдамаков и режу скульптуры по дереву. Первая — Зализняк уезжает на з. Січ, его провожает сестра Василина. Можно сказать, композиция удачная, а конь получился сильно, сам Зализняк тоже удачен, правда, я его портрета не видел, а создал по описанию. Сестра его рядом с бока, т. е. левого лошади, подала руку, прощается, форма одежды — наша национальная, древняя. Скульптура закончена, нужно только сделать очистку до блеска. Одновременно работаю еще над двумя скульптурами: Зализняк на раде в Холодном Яру и "Допрос польского полковника". Приезжайте, увидите. Жду с нетерпением. А теперь — этот клапоть".

Пісню і все інше Олег перебіг очима, як перебігають піщану пресип, за якою яріє квітами яро-зелений луг. Хоч пісні цієї й не зустрічав у

жодному збірнику, вона була рішуче не схожа на всі записані раніше про гайдамаччину, але над тим поки що не замислювався.

Почав читати — йому аж перехоплювало подих, летів по рядках, над силу стримував себе, стріляли в голові запитання, зривалися, неначе наполохані коні, думки, обривали круте повіддя, він відпускав їх на волю, й передихнув, тільки дочитавши останнього рядка: "Пора была поздней сонце схилилось низько, колокола Мотроны звали к вечерне, то был канун летнего Николы проехавши фольварки Головкивские я повернул лошадей и справил на Дерновский шлях, что через "погібельний" мост, ехали з горы потому и приходилось держать лошадей на вожьях впереди нас совсем помалу скрипели чумацкие паровицы их было четыре люди незнакомы, но видать наш брат на звон Мотроны снимали шапки кланялись и крестились и один за другим чеготь зупинялись, приблизились, я сразу снял шапку и дуба став необычайный конь, нарет на нем золотой, то й зна крешить копитьями и фриска ноздрями как зверь, по оддаль бич хрест кладу перед престолом святым чолом б'юсь, то сокол то витязь в плечах аршином не перекрыть, лицом первого вижу, глаза горят как оливки в лампадах, вуса уста не перекрывают как барвінок зовсім молод, челом высок, но не румян, а як бронза на стольниках блестить собою статен и силу мае видать не людську, собою як купол Мотроны, а взгляд орла и так страшен его взгляд, что пан было закричали "Шапку хлопе пше", но сразу збледне-ли личеком, и я видел, как их рука налегла на рукоять пистоля дрожала и не могла вынуть его с под пояса. На лайку пана козак не шевельнув усом смотрел прямо, но глаза его загорелись страшным огнем правая рука крепко сжимала эфес дамаской шабли он не промолвил слова, перепуган пан ударив меня в спину ногой я ели удержался на козлах пустил кони на полон унос, перелетели мост, кони неслися птицей на повороте в вузвоз на выходе на Медведицу битую нас окриком стой остановила толпа людей то все чужие с оселедцями на лбах козаки, пан закричал влево на битую Мотроны но было поздно, крепкие руки подхватили бразды, десятки рук упились за пана, стало страшно, меня не били держали в стороне, как я расмотрелся здесь был и до того мне известный молодой панич Калиновский рядом с ним стоял

и наш пан, один козак прямо в чело нашего пана Думков-ского наставив панів турецкий пистоль, пан умолял пощады, когда обыскивали обе кареты, пана Калиновского и пана Думковского их угнали в лес. Один из Козаков затрубил в рожок, меня обняло страхом перед страшным зрелищем, обеих панов уже раздели наголо и поставили на колени на камень, на зов рожка как вихорь примчался всадник он раптом осадил коня, спешился, я замер это был тот самый который стоял нам впереди ждем, он молча подошел к панам его поступи такие страшные и четки, его взгляд это кончик меча, и как только он ими устремился на пленников они не смогли удержать разительного взгляда, упали ничком на землю, и я услышав его голос, паныІ показать морди ваши! его голос пролунав как взрыв пороха, покатил над лесом и ударился об стены Мотроны отдал назад и мне послышались обратно в стократ сильнее "паны показать морды ваши" паны не шевелились тогда два козака крепко ухватили шляхтичей за волос подняли им головы и кинжалами уперли подбородки оба пана не открыли глаз и только блеяли языками не понятно что Неизвестный козак но как видать по его жупану и красоте Отаман, произнес "пан Думковский знакомый, и все дела его, скарать/ а щенок кто будет? Никто не ответил знать не знали. "Кучер где?" подвели кучера. "Кого везеш?" Демян упал на колени просил змиловатся, панич Калиновский едет на свидание к пани Думковской к Ядвиге Младшей и умолк. "Про панича Калиновского тоже слышали, покарать обычно". Пленники не просили пощады держали себя чинно и благородно, подбородками наткнулись на кинжалы заранее умерли не дождавшись кары. Совсем стемнело, я ждал своего. Отаман увидел, что с панами больше делать нечего, промолвил "челядь на глаза", нас притягли хотя меня и не били и моего спутника, однако ногами я не мог идти у меня дрожало все, нам приказали смотреть на батька прямо, душею не кривить. Я смотрел но пред собой ничего не видел и когда меня чия-то сильная рука ударила по плечу а другая сжала правою мою, я услышав "Здоров Нечипоре та схаменися боягуве чортів". Я ожил Карай мене владика вжелі я грішен перед тобою то был Максим Залізняк. Він привітався со мной как с братом долго поучав мене, о чем говорил со мною ведомо Богу да нам двоим за что трижды заприсягнувся амінь. Сия тайна грешника великого раба Божьего

Нечипора звіданая мною при исповиди святой, Отец Тихон, Господи Боже, прости, что я тайну исповеди святой людям доношу".

Олег довго сидів непорушно. За вікном пливла в темінь Чоколівка, десь двічі скрикнув маневровий паровоз,— певно, привіз колоддя на лісопилку, є для сту-. дентів підробіток, Олег і сам не раз ходив на їх розвантаження. А бачив узвіз, вершника на коні, який "як барвінок зовсім молод, вуса вуста не перекривають, чолом висок но не рум’ян, а як бронза на стальниках блищить", і чув голос його: "Та схаменися, Нечипоре, боягузе чортів!" — неначе сам стояв на узвозі, тільки не знав, чи має карати, чи покарають його. Колись, ще в школі писав вірші, й чимало рядків літопису відчував як поезію, писану, може, не вельми грамотним чоловіком, але з душею, у якій лунають великодні дзвони. Тільки... кому належать усі ці високі слова? Нечипору, вітцю Тихону, літописцю? Якісь кінці не сходилися в оповіді, спочатку шляхтичі падали зі страху, а далі трималися мужньо, ще й отако скінчили життя? І чому отцю Тихону, літописцю? Якісь кінці не сходилися в шляхтичів побутувала інша версія, когось за них покарано, може, й несправедливо?..

Либонь, знаки пунктуації розставляв уже хтось пізніше, мабуть, Василь Гордійович, літописи розділових знаків не мали. І написання слів то злитне, то роздільне, з великої та малої літери....

І враз несподівана думка стрілою пройняла мозок: чому Василь Гордійович не прислав знайдені сторінки, "клапті", а переписав їх? Навіщо? Ще й попсував при переписуванні, зросійщив? Це — вочевидь, в кінці поспішав і писав так, як... Як — де? — знову летка, пронизлива думка. Він же запевняв, що більше нічого немає, і ось... Олег розстібнув ковнір теніски, вона тисла, неначе удавка... Літопис існує. Він є. Тоді чому Василь Гордійович приховує його, чому обманює мене? Чогось боїться? Чого?

Він то бігав по кімнаті, то сідав на ліжко, то знову підхоплювався. Вперше в житті тримав у руках кінчик таємниці — таємниці великої,

важливої для нього, молодого дисертанта, для науки, а може, й для всього українського народу. Ця думка аж зморозила його, піднесла й кинула в діл, в урвище... "А якщо Чорний не віддасть?.." "Чи, може, й справді літопису вже немає?" В те, що літопису немає, повірити було неможливо. "Я умовлю, умовлю його. Переконаю,— думав гарячково...— Він зрозуміє... Це — науковий скарб. Не тільки його. І нащо він йому?.. Василю Гордійовичу заплатять гооші..." Він не знав скільки, але був упевнений, що гроші великі. "Ціни йому немає". Огром цієї думки розколював голову. їхати! їхати негайно! Ще два екзамени— на географічному та економічному факультетах. Відпрошуся. Скажу... Ні, казати поки що не можна нікому. Я — сам. І тоді... Горобцями налетіли інші думки, весело пурхали, цвірінькали, вихрили, скльовували зерна необмолоченої слави. Він мріяв про те, як опише цей літопис — це буде його відкриття — супровідна стаття ("дві, одна на початку, друга в кінці!"), примітки, коментарі — й... обезсмертить своє ім’я. Його працю зарахують як дисертацію ("докторську!"), його цитуватимуть, на нього посилатимуться, про нього напишуть статті. І він побачив великі, червоні, чомусь саме червоні літери: "Олег Зайченко". Неначе десь з віддалі, з туману зводилася й інша думка — чиста й благородна: відкрити людям істину, велику, невідому донині, просто відкрити.

А під серцем щось тремтіло, тьохкало, по тілу розливалося солодке тепло... Літопис вийде в "Академвида-ві". Червоні літери... Ні — золоті. Він подарує примірник їй. Щоправда її, конкретної, поки що не було. У школі він прилипав очима до голубого банта на передній парті, але той бант не відгукнувся на його несміливе зізнання, вписане в підручник хімії. Світила до нього закоханими очима студентка... Білява, кучерява Віта... Трішки кривонога. Одного разу з її ніг покепкували хлопці, і він не пішов більше на побачення з Вітою. Нині за тим трохи шкодував. Здогадувався, що справжнє почуття — то таки скарб, його треба цінувати, дорожити ним... Віта любила його щиро, віддано. Могла віддатися...

Власна грубість примусила засоромитись. У його серці те велике, палке кохання, про яке пишуть у книжках, ще гнізда собі не звинуло.

Кидав оком і в той, і в інший бік. "Аспірант" — першокурсниці вимовляють майже з побожністю. Подобалася й та, й та... На увесь університет славилася третьокурсниця з романо-германського Діна. Висока, довгошия, чорнява, підстрижена під хлопця, гостроязика, іронічна, та ще й донька якогось заступника міністра, одягалася вишукано, елегантно. "До такої й на всраній козі не під'їдеш",— казав Петро Кра-сій, однокімнатник. Під'їжджати намагалися,— але коза скидала вершників. Олег на те навіть не важився. Знав-бо— не красень, і одяг на ньому... Ось тепер... Але тепер, либонь, він і сам знехтує Діною. На світі є ще кращі дівчата... Десь... Така ще не зустрілася.

Мрійник, фантазер, у той же час він умів міркувати розважливо, тверезо, і те, й те дивно сполучалось у ньому, він був беручкий — сільський хлопець — знав, що в житті може покладатися тільки на себе, а важився на високі вершини.

Накупив фарб для Чорного, пензликів, придбав у крамниці ілюстроване видання "Гайдамаків" Шевченка, не забув і про дві пляшки "Ніжинської горобинової", горілки особливої, смачної, п'янкої, ще дореволюційного рецепту. Екзамен у географів прийняв, а від прийняття екзаменів у економістів відпросився й придбав квиток наґ пароплав "Київ — Черкаси".

7

їдкий солоний піт виїдав очі, губи поопікалися, все тіло горіло й свербіло, духота стояла пекельна, нагрітий сонцем шифер палав, неначе пательня, смерділо рубе-роїдом, перетрухлим сіном, смерділи заячі шкурки, йому здавалося: він сам собі смердить — потом і гнилою кров'ю. Рана кричала, пекла — ногу тягло, крутило, смикало до білих метеликів у очах, він покусав губи, вже шкодував, що не застрелився. Зіграв у піддавки з собою, і ось тепер... Одначе ще не пізно, пістолет з ним.

Пістолет був і морфієм, і талісманом, і обороною — всім, на ньому тримався, на нього молився, на нього поклав останню надію. А на що йому сподіватися ще? Що попереду? Увесь вік повз на череві, обриваючи шерсть і шкіру, й ось... Приповз. Інші прийшли, куди хотіли, пішечки. Або й приїхали. Свого доскочили. Розумніші?

Спритніші? Жорстокіші? Чи доля?!

Серце набухло злістю. Його клював чорний крук розпачу. Проклинав і тих, і тих. Вони навіть не караються. Померло сім мільйонів... Сімка і шість нулів... А коли б сам?.. Сім днів не поїв?.. І смерть глянула з дзеркала в очі? Але ж дехто з них починав з нужди, з біди, страждань. І як же все те повипаровувалося з їхніх голів і душ! Вдихнув "Красної Москви" — і ось вже... Вірменський коньяк забиває запахи гною, нужди, плоті, яка розкладається...

Скрипів зубами: "Розпустився, рознюнявся. Ну, то стріляйся!" — вже бачив там, де серце, дірочку на піджаку. Відтак розчулювався. За віщо йому стрілятися? Що він такого зробив? Сутужив увесь вік. Одмалку. В хаті — овсяники, вичані коржі — таким коржем можна забити пса,— квасоляна юшка тричі на день. Батько в чорних чунях у гнояці з мішалкою в руках — воловник, переривався, він допомагав батьку — в батька тріщав пуп, щоб витягнути його з гнояки. "Учись... Бо будеш, як я волам хвости крутить". Як я... Не пускав гулять, на останні гроші купував книжки, намагався перевіряти задачки, хоч нічого в них не тямив. Шапка з одвислим вухом, самокрутка припікає губи, кришить на порозі скіс-ком махорку й повчає, повчає... Порожня хата, а драні гордощі та амбіції — стелю зривають. "Будеш інженером, як Худан". Худан — син лікаря, ще земського, стовп учености й заздрості для всього села.

Батька просто од волів і забрали на фінську, й там всі його жаркі надії погасив розривною кулею фінський снайпер. Сповнюючи батькову волю й аби висушити материні сльози, поступив до інституту, але не до інженерного (розумів, туди йому не доскочити — в школі зовсім не вчили

креслення), а до педагогічного, на український відділ, де був найменший конкурс... Гуртожитська кімната на тридцять ліжок, хліб з хамсою, "полювання" на красунь на Петрівській алеї, здебільшого безуспішне: випнуті груди селюків зі значками ГТО, БГТО, ВС, ЮВС, МОПР і зневажливі погляди "городських чижів" з-під куценьких козирків кашкетів, і раптом одного дня безжальне світло в кімнаті серед ночі, діагоналеві штани й начищені чоботи біля койки, слова, мовлені в наказовій формі. їх забрали в травні сорок першого року — семеро хлопців з групи. Його і ще одного "за недоносительство", решту — за контрреволюційну пропаганду. Саме тоді декретом раднаркому скасували студентам стипендії і ввели плату за навчання. Для всіх сімох той декрет став парканом, через який не перескочити. По дорозі з інституту до гуртожитку хлопці юртували — нарікали, скаржилися, шкилювали, зітхали — все підпадало під КР, всі пішли по п’ятдесят восьмій статті в один карагандинський табір. Розпечений, неначе пательня, степ у колючках, шахта — натоплена піч, нанизані на шампур голки клопи в бараці, спрага, собачий гавкіт, замкнений еліпс колючої дротини, в якій женуть на роботу (четверо крайніх зеків тримають дротину в руках), отупіння, дистрофія, втрата людської подоби; один по одному ставали доходягами, Віктор Панченко, якого вважали найздоровішим, помер першим; він розумів, що смерть неминуча, й строчив рапорти з проханням послати на фронт. Врешті, проломив дірку — виявили високу ми* лість, послали в штрафну роту. Коротка, рокована дружба штрафників, де можуть прикрити грудьми, а вночі перерізати бритвою горло, недокурки з пережованими мундштуками, зібрані біля офіцерських землянок, і по-літрук, який веде довірчу розмову, щоб потім настрочити донос. Із штрафної роти два виходи: в підземне царство або в госпіталь. Доля все життя мовби жорстоко гралася з ним — випав госпіталь,— звідти знову на фронт, у піхоту. І нині мало хто знає, що таке піхота в останній війні. Всі пишуть і ліплять кінофільми про розвідників. А розвідка в порівнянні з піхотою — курорт. Війну він пам’ятає так: всю ніч кудись женуть, на світанку — наказ окопатися, вранці — ворожа атака. Шквал вогню, накривши голову куфайкою, лежиш на дні окопу, не відаючи, на якому ти світі, на цьому чи вже на тому, якби хоч на мить повірив, що житимеш — збожеволів би, коротке

затишшя, й ти оглядаєшся на напівза-валені окопи, чи є ще хтось (сім, дев’ять, дванадцять постатей — зберегла пам’ять — із роти, зі ста чоловік), і німецькі танки, а за ними — піхота, якщо за спиною зациліла артилерія і лупить по танках, лишаємося в окопах, ні — ноги на плечі й ходу. То брехня, що розстрілювали за відступ без наказу, з другого ешелону все видно, найдурніший командир розуміє, що смерть цих кількох, які зациліли, була б марною, а тут, у другій лінії, вони ще на щось згодяться. І друге поранення, госпіталь із запахом карболки в нужниках та йоду в палатах, голуб на карнизі вікна й жодної вісточки з дому.

...Він ішов з госпіталю на фронт, а фронт котився на нього, зустрілися на Дону, полон, не вельми пильні в переможному марші німці, втеча, барлоги по ярах, лісах, у лозах на островах — від Дону до рідної хати, три тижні раювання, й Ладимир Кладинога на покуті в шинелі з чорною опушкою на рукавах, з німецьким парабелумом на поясі — гвинтівка — на лаві: "Мокрино, сходи за пляшкою", й, коли поналивав у чарки: "Оце як хочеш, Даниле, хоч ти й хрещеник мій, а путя тобі одна — до нас у поліцію". Він обмер, а Кладинога випив і скінчив так: "Або — в Германію. Я тебе б не трогав, так вказано на тебе районному бургомістрові... Твоїх годків уже забрили. Хтось з досади вказав, а чи з заздрості". ("За-дрість на що?", "Що живий"). Є у нас у поліції вакансія — на писаря. Ну, може доведеться в чомусь трохи по-могнуть". І знову щось вкрутило його помимо волі. І так увесь вік. Світ сповнений зла, в ньому завжди хтось когось потинає і не можна від того втекти.

Йому й нині в дивовижу,— хоч обійшлася з ним радянська влада непомірно круто, хоч уже знав про її не тільки червону, а й чорну барву, лютості проти неї не мав, ті, що по той бік фронту, були "наші", а ці — чужі. Мав би ненавидіти тих і тих, але ненависть не трималася в серці (такий дурний чи плохий — неначе ж ні), хоч і добра там не лишилося, і в святі не підряджався, та не взяли б його туди. Ніби й серед людей, і сам-самі-сінький на цілий світ, і ніхто йому не допоможе — вже тоді зрозумів. Його не вчили віри в Бога, але навчили віри в диявола, для якого немає лінії фронту, кордонів, законів, він переслідує не грішників,

а праведників, у чому вже переконався вповні. І ніякого добра в світі не було й немає, кожен утверджує своє "добро" мечем, ним же воно й потинається, й доводиться коритись тому мечу, що над тобою. І йому довелося патрулювати залізницю від партизанів, у темні ночі вони рачкували по насипу один до одного, збиралися по троє-четверо, прикрившись полою куфайки, палили самокрутки, однаково боялися і партизанів і німецьких патрулів; в акції брав участь тільки один раз, коли німці палили Боровицю, стояв у ланцюзі оточення й не міг вирішити, в кого стрілятиме, якщо хтось побіжить з села —у втікача чи в німця за спиною.

А потім викреслена хімічним олівцем синя лінія на карті в поліції почала переміщатися від Волги на захід, власне, це була не та сама лінія — нові й нові лінії, неначе сині вали, наближалися до Медведівки, в поліції стояли просякнутий перваком туск, панічні розмови в хмарах диму, матюки й запізніле каяття, кілька чоловік позапрягали коні, заставили вози суліями з самогоном, позасовували під сіно по кілька гвинтівок та автоматів і рвонули в ліс, до партизанів, інші почали лаштуватися у відступ. Йому ні до партизанів, ні через фронт дорога не лягала: до "недоносительства" додавалася служба в поліції. Німеччина, табори переміщених осіб, ловці пом’ятих, покалічених полоненських душ у формі радянських офіцерів, втечі й переховування, мряка холодної війни й залізна завіса, по якій відчув відносний спокій, робота вантажника в порту, одруження на землячці, дівчині із Золотоноші, яка зненацька запалала смертельною тугою по рідних вишняках та левадах, тягла туди його, він відмагався (вона не знала про п’ятде-сят восьму статтю і поліцію), і врешті розпачливе прощання, й повна самотність, двірницька мітла, а по тому кашкет швейцара університету. Туди його влаштував колишній сусід по нарах переселенського барака Тиміш Холоденко — йому вдалося скінчити зуболікарський факультет, він оженився на німкені й вже має свою клініку. Ставить коронки з переплавленого золота зубів мерців першої світової, викинутих на поверхню землі снарядами другої світової, процвітає. У нього за столом захмелілий Микола-Дмитро й розповів оте... що спричинило до цієї хресної путі. Зіслужила службу — спочатку сподівався добру, а як

виявилося тепер — лиху, його скажена пам’ять. З одного читання запам’ятовував десятки сторінок будь-якого тексту. А цей текст він переписував власноручно. На тій вечірці зібралися філологи, історики, було двоє німців-докторів якихось наук і ще якісь ділки від науки. Конфіденціальні, таємні розмови: "в ім’я науки...", "це дуже просто... потренуєтесь трохи,

30 три рази стрибнете з парашутом... Документи будуть справжні... Дуже просто, туди й назад... Дасте гроші, візьмете... поїдете в Одесу... Точна адреса, там вас зустрінуть... Прийде з корабля чоловік, дасть інші документи, матроса..." "А... якщо при вході на корабель рахують людей по головах?" Усмішка. "Все передбачено, той, що прийде по вас, залишається... Все це дуже швидко. За два тижні. І — на все життя. Спокій до старості. Комфорт. Гроші в банк покладете самі ще до відльоту".

На все життя! Один раз!.. Пан — або пропав.

Виходить — пропав. Але... що тепер каяття... В житті завжди так — не поталанить одному, поталанить іншому. Поталанило Якимові. Здається, він ні про що не здогадується. Якби здогадався... Під його черепком і так ворушиться думка — кокнути. Треба пильнувати. Хоч, може, й краще, якби в сні... Чи самому?.. І помацав у кишені теплу сталь пістолета.

І раптом: "А може, заявити? Признатися? Я нікого не вбив за все життя, нікого не продав". І — крижаний холод думки: ніхто не повірить. Та й не в тому справа, вони розстрілюють не людину, а факт... Факт з моєї... і

31 своєї біографії.

І знову туга пропекла серце. Почував таку самотність, що хотілося вити. Тепер він розуміє вовка, який виє на місяць. Він би завив... Один, як палець, на весь світ. (Може, ще жива мати, сестра, але вони його по-

ховали в своїх думках. І їх для нього немає. Навіть їхні обличчя почав забувати. Є тільки біль нескінченної, не-погасимої втрати). Ні з ким, ні з чим не зріднений (для "тих" він також тільки прошитий діроколом факт, якщо звершить — позитивний, не звершить — негативний) і якщо помре, жодна сльозиночка не скрапне ні з чиїх вій. Велетенська земля, мільйони, мільярди людей і — жодної сув’язі. Чужість, просто пустельність. Дві піщинки по краях велетенської пустелі рідніші, ніж він, щодо будь-якої людської піщинки в світі. Нема в кого попросити поради, співчуття, нема перед ким покаятися, нема на кого спрямувати тепло серця, чи гнів або лють... Ба..-Один такий чоловік є. Якому нині зобов’язаний найбільше — Яким. Котрий шалено жадає його смерті. Боїться його (видно по очах), сам захланний і зачучвірілий, бридиться ним, жадобиться кожною крихтою.

...Спека спадала, і спадав його розпач. Галасували сойки на даху сторожки, цінькали синиці, пила густий медовий сік життя іволга. "Смерть під щебет птахів". І—спалахом: "Не діждете! Виживу. І піду... І дістану!!!"

8

Олег узяв квиток на суботу, але в п’ятницю увечері сталася подія, яка поставила в усій цій загадковій і клопіткій історії багато знаків запитання, знаків окликів і не менше трикрапок. На цей день в Інституті історії було призначено зустріч вчених істориків з провідними письменниками історичної теми.

Збиралися в просторому, з гортензіями і лицарськими зірками, які саме розквітли на підвіконні червоними грамофонами, кабінеті заступника директора та вченого секретаря, аби потім піти в

конференцзал, але так і залишилися під білими та червоними грамофонами — з письменників ніхто не прийшов, ні Петро Панч, ні Натан Рибак, ні Іван Ле, ні Семен Скляренко.

— Вони вже всі гріють пуза на чорноморських пляжах,— єхидно процідив крізь зуби високий, тілистий, з довгим конячим обличчям завідувач відділу історії феодалізму доктор наук Петро Петрович Солома.— І який дурень призначив посеред літа цю зустріч? — Потім пожував товстими губами й додав: — Здається, я сам...

Солома — грубий, безапеляційний, полюбляє шокувати своїх співробітників. Окрім нього прийшло ще семеро: Омелян Максимович Кульський — старенький су-

хенький сивий академік, який не випускає з рота цигарки, справжній академік — розумний, ерудований, працьовитий, зичливий, битий і перебитий за всі "ізми", найперше за український буржуазний націоналізм, кажуть, до п’ятдесят третього, до смерті Сталіна у нього вдома в кабінеті стоіяла під робочим столом торбинка, а в ній — пара білизни, мило, зубна щітка, кілька пачок цигарок— для тюрми, щоб тоді, коли прийдуть по нього, не метушитися; він добряче випивав (з однаково приємною, трохи іронічною усмішкою вірменський коньяк і буряковий самогон), але ніколи не пропивав людського чину, а також глузду, щовечора, повертаючись з роботи, заходив до винної крамнички навпроти оперного театру, яку називали "Академбочкою", зупинявся перед шинква-сом і підносив угору пальця, продавщиця, яка його добре знала, наливала в склянку "йоржа" — сто грамів коньяку та сто п’ятдесят грамів шампанського, він випивав, кілька разів затягувався "Казбеком", підносив пальця ще раз, а іноді й ще раз. Лагідної вдачі, ніколи не ліз на трибуни, в президії, останнім часом тільки рецензував

дисертації, укладав усілякі збірники, сам писав мало — просто не знав, що писати, адже, хоч би що написав, усе потрапляло під іржаві зуби дробарки вульгаризаторів від науки.

Ще були дві жінки—старші наукові, одна доктор наук, друга — кандидат, на подив усім, вельми дружні між собою, зачепи одну — друга зів’ється осою, двоє молодших наукових — один трохи старший від Олега віком Дмитро Василенко — нещодавно захистився, другий — Ріпка — повний невдаха, згоріло синім полум’ям дві дисертації, спочатку "Роль товариша Жукова у Великій Вітчизняній війні", щойно подав її до захисту, Жу-ков потрапив у немилість до Сталіна—пролиту без потреби кров своїх солдатів два маршали розділили, курку слави поділити ,не могли, захист не відбувся, вдруге обрав об’єкт свого дослідження, здавалося, непохибний — самого товариша Сталіна, але тут вдарив залп по культу особи. Ріпка за один рік із запального ортодокса (ще студентом у кімнаті в гуртожитку за мізерні копійки студентської стипендії купив портрет Сталіна в дубовій рамі й почепив над своїм ліжком) перетлів у їдкого іро-ніста, невіру — весною, на першотравневій демонстрації, коли інститут проходив по Хрещатику, де на Головпоштамті були вивішені портрети всіх радянських вождів, він шепотів Олегові на вухо: "Ти думаєш, ці — кращі?

Подивися на мордяки... Так цеглини й просять". Олег злякано оглядався, а тоді шаснув у задній ряд колони. Невідь чого Ріпка прийшов сюди, може, сподівався набрести на нову тему? Ще трохи полаяли "писателів", хотіли вже розходитися, й тоді раптом Олега щось мовби підкинуло зі стільця:

— Хочете, я вам щось прочитаю. Один матеріал... Мені здається — сенсаційний (до цього він вагався, йому й кортіло перевірити тексти на досвідчених учених, й чогось боявся, проте взяв обидва листи Василя Горді-йовича з собою). Коротко оповів про літопис — літописний звід — проте не назвав місця, де він зберігався, звідки почав свою сумну плавбу — не хотів ділитися майбутньою славою першовідкривача,— розпочав читати. Разів зо два його котів перебити Василенко, щось перепитати,

але Кульський підносив угору пальця — зовсім так, як тоді, коли замовляв "йоржа", і той замовкав. Але щойно Олег скінчив, Василенко вискочив з-за приставного столика біля столу заступника директора, вимахнув руками, неначе збирався шубовснути з крутояру в воду, й закричав:

— Та це ж... та це ж...— друге "Слово о полку Ігоревім"! "Дуба став кінь, нарет на нім золотий, так і креше копитами"... Не кажучи вже про його наукову вартість...

— Ну... щоб уповні визначити наукову вартість, треба мати увесь літопис і проаналізувати його,— зазначила одна з жінок — Ірина Семенівна Соломоненко.

По тому в обговорення включилися всі, примусили Олега ще раз прочитати деякі місця, розпитували, який вигляд мав (чи має) літопис, висловлювали всілякі припущення, сперечалися, одначе всі зійшлися на тому, що якщо літопис існує вповні, то його наукова, й не тільки наукова, а й літературна цінність величезні.

— Це .справді сенсація,— випустив через ніздрі дві цівки диму Кульський і обтрусив піджак, він завше затрушував його цигарковим попелом.

Мовчав тільки Солома. Хмурився, поглядав на годинника, врешті зиркнув ще раз, підвівся:

— Мені пора. А що до літопису — то це може бути підробка,— й пішов до дверей.

— Та ви... та ви... отакі дурниці...— порушуючи вельми усталену в інституті субординаційну поштивість,— закричав Василенко.— Ви просто навмисне... Чому обов’язково підробка? Як таке можна підробити? Для чого?

Солома зупинився біля дверей, нащось розщібнув і застебнув пузатого портфеля й сказав (наче вигрібши звідти відповідь):

— По-перше, я не сказав, що це підробка. Може бути підробка. Для чого?.. Причин багато... Вигородити себе чи когось... Перекинути вину з себе на інших... А ще... В ті часи в серці людей ще був Бог... Дурман релігійний тобто... Ціле страхіття для родичів, якщо піп не приймає на часточку...— на поминання в церкві душ померлих і убієнних. Без цього, без церковного прощення їм — корчитися в пеклі. Гайдамацьких подань не приймали... Працювали цілі комісії: хто гайдамака, а хто ні. І однаково плутанина. Підробиш і чортову печатку, не тільки якийсь рукопис. Може, отих панів побив хтось інший... Та й той же Ничипір міг руку докласти.— Він ще раз для чогось розстебнув і защібнув портфеля. (Ходили чутки, що в тому портфелі він носить додому по півгаст-ронома, що, отакий крутий, незалежний в інституті, вдома пере жінчині труси й варить їсти, боїться своєї благовірної, наче вогню).— По-друге, якщо це й підробка, то рання, кінця вісімнадцятого століття, написана не пізніше як за двадцять один рік після Коліївщини. Отже, цінність і в такому випадку — велика.

Він пішов, не сказавши, звідки взяв саме двадцять один рік, і ніхто не міг того відгадати, хоч було висловлено чимало всіляких припущень, по тому ще трохи погомоніли й розійшлися, побажавши Олегові удачі.

Олег з інституту в гуртожиток ішов майже підстрибом. Поважні вчені авторитети утвердили його в своїй думці, душа зносилася вище чоколівських тополь, у голові курів рожевий туман. Як і більшість його університетських (університетських!) ровесників, для яких університет був мовби ворітьми у широкий світ, почувався покликаним до чогось великого, до якоїсь мети — вона збудеться там, у майбутньому, для цього він і живе,— але мети неясної, незрозумілої навіть йому самому (потім, пізніше, більшість із цих, створених, за власними переконаннями, для подвигу людей годуватимуть при сільських школах кабанчиків або

виступатимуть з трафаретними, затвердженими у райкомі раз на десять років лекціями), Олегові ж здалося, що мета засвітилася перед ним, що мусить присвятити життя літопису, відкрити його народові, а народ, у свою чергу, піднесе його самого. Це почуття розгорялося, гріло й сповнювало дивовижною силою та жагою.

...Олег їхав на верхній палубі — квиток у каюту відхилила його романтична душа та худюще чорне клейон-чате портмоне,— вона була завалена корзинами, кошиками, кошелями — спродавши на київських базарах вишні, ранні сливи, огірки, верталися додому сільські жінки та кілька літніх чоловіків, жінки сиділи просто на палубі, попідстилавши під себе мішки, дрімали, підвечіркували хлібом з оселедцями або морозивом. По палубі пурхали дві синиці в однакових білих сукеньках, з білими бантами-метеликами в косах, цьогорічні шкільні випускниці, либонь, склали вступні екзамени до вузу або технікуму, й, не дочекавшись результатів, повиїдавши все з чемоданів, поспішали додому. (Так воно потім і виявилося). Обидві гарненькі, веселі, щебетливі, Олег познайомився з ними, обидві захоплено й лукаво поглядали на вродливого, солідного (так їм здавалася) київського аспіранта, повз них пропливали суворі, круті дніпровські береги, і Олег розповідав їм про Трипілля, про отамана Зеленого й побитих київських комсомольців ("З отієї кручі їх скидали" — хоч сам не відав, з якої саме кручі їх скидали й чи скидали взагалі, в дівчаток очі кругліли з цікавості і вдаваного жаху), про давніх-предавніх трипільців, їхні житла і їхню культуру, про князівський Витачів та козацькі Стайки, дівчатка дивилися на нього майже побожно — таких бери голими руками, вони самі впустять тебе в своє серце, але йому було не до того, хоч вони й вабили його, тривожили в ньому щось тремке та ніжне, й жодній не міг віддати перевагу. "Покохати одразу обох",— подумав жартівливо й не вельми схвильовано. Пароплав покірно хлюпотів колесами, полохав гудками стрижів на Дніпрових кручах, і вони зривалися полохливими, стрімколетними зграйками, шугали в степ, черкали крильми по оранжевому сонцю, й одразу верталися, дядько на кручі з косою погрозив комусь мантачкою, литкаста молодиця з відрами на коромислі провела пароплав печальними заздрими очима, зупинила погляд на

Олегові (печальне чомусь не тільки те, яке близьке, що спізнали, з чим прощаємося, а й невпізнане, що пропливає повз нас загадкою, воно печальне по-особливому, серце хоче обійняти увесь світ і не може); на вечір похолодало, дівчатка спустилися в коридор і повсідалися там на чемоданах, поприхилявшись до теплої стінки машинного відділення, вранці' вони прокинуться пом’яті, засіпані, в сажі,— синицям доведеться довгенько чистити пера й прочищати голосочки, аби за-3125

цвірінькати знову, а Олег всю коротку ніч до сходу сонця, кутаючись у тоненького синього плащика, протинявся по палубі й зійшов на пристані в Черкасах виморений та сонний. Він навіть не попрощався з дівчатками, які їхали далі десь під Кременчук і не обмінявся з ними адресами.

...Чорний зустрів Олега біля воріт свого убогого обійстя, неначе так і стояв по прощанні увесь час на цьому самому місці, він розчулився, голосно сопів носом, у нього аж сльоза зблиснула в кутику ока. "Бачиш, на тебе вже й пес не гавкає",— а той крутився біля Олегових ніг, вискаляв гострі зуби — така в нього собача усмішка, й хто того не знав — лякався.

Олег подивився на Чорного і враз почервонів. Не знати чому йому спав на думку батько, жарка, божевільна розмова з ним по дорозі до станції. Відчув себе мовби причетним до чогось лихого, поганого, й водночас відчув себе гірко умудреним, неначе заглянув у криницю, з якої ніхто не п’є, і побачив мерця, якого шукають всі по всій окрузі й не можуть знайти. Він подумав про жорстокості світу, від яких немає рятунку, у лабетах яких побував і Чорний, і його батько... Якщо справді побував. Може, світ і на нього готує якусь подібну пастку? Колись Олегові здавалося, що може перебороти всі світові перепони, вийти чистим з будь-яких трясовин і вирів житейських, нині ж не був певний того...

Поснідали, Олег посоловів зовсім, і Василь Гордійо-вич категорично махнув правицею:

— Спати. Ти зараз ні на що не годишся. Тебе й гус-тірка з берега у воду стягне. Ходімо, у мене є для тебе апартаменти.

Виявляється, за цей час він приліпив до свого хлівчика дощату прибудову, накрив її очеретом, зробив дверцята, ще й всередині стулив з дощок вузенького тапчана. У хлівчику — прохолода, напівсутінь, свіже сіно на тапчані тягнуло кудись униз, в приємну запашну глибину, з якої не хотілося виринати.

Олег проспав до полудня, по тому обідали, Василь Гордійович хвалив "Ніжинську горобинову", а Лідія Григорівна кинула: "Всяка вона —ворог людині", на що Василь Гордійович відказав з реготом:—"У писанії сказано: возлюби врага свого як самого себе",— й хлюпнув у рота повну чарку.

Зайшла далека сусідка, замашна молодиця в підтиканій вище колін спідниці ("Межею йшла, а там росяно", хоч яка роса ополудні), пограла калиновими губами, попросила:

— Гордійовичу, ви не полагодили б мого велосипеда? Заднє колесо спустило й цеп спадає.

— А нащо він тобі, Олько,— хрумкнув огірком Чорний.— До хахулів їздить?

Ольга примружила зеленаві очі:

— А хоч би й до хахулів, то що?..

— Та нічого, нехай самі ходять. — І вкинув у рота повну ложку смаженої картоплі.— А розщитуваться чим будеш? Грошима чи натурою?

— Василю! — аж скрикнула біля печі Лідія Григорівна, яка саме обмітала гусячим пером комин.

Ольга ж не сфрасувалася анітрішки.

— Та вже чим скажете. Одинока женщина...

— Як тобі не соромно, совісті в тебе немає...— накинулась на чоловіка Лідія Григорівна по тому, як пішла Ольга.

Чорний гребонув п’ятірнею сиву гриву:

— А чого мені має ' бути соромно, це така про* блядь...— У кутиках Василевого Гордійовичого рота — гидлива посмішка.— Од самого Берліна до Медведівки всі офіцери не встигали застібати штани. Вона в Німеччині була,— пояснив здивованому й зніяковілому Олегові.— Три чемодани барахла звідти приперла... Кого випускали з трьома чемоданами?.. Всіх їх перекйдали через німецькі ліжка бугаї з портупеями... Я там не був, але знаю. Котра приступна — додому, котра ні — сиди далі, або й у Сибіряку. А ця—з трьома чемоданами!.. Та й тут, у колгоспі,— і голова, і комірник, і рахівник, і всілякі уповноважені без черги.

Лідія Григорівна махнула гусячим крилом, неначе зібралася злетіти, вийшла.

— А вобще, Олег,— сказав Василь Гордійович.— Усі баби курви.— А тоді помовчав і додав: —Та й чоловіки теж.

Олег подивився на нього здивовано.

— А як же тоді, пробачте, Лідія Григорівна?

Василь Гордійович несподівано почервонів.

— Ліда... вона свята. Одного мене витерпіти... каліку, та ще й пса скаженого... Дві зміни тягне... А за віщо, запитати?

— Дивна ви людина,— мовив Зайченко.

Чорний глянув на нього з-під лоба, його очі зблиснули синім блиском.

— Я, щоб ти знав — не людина. Люди є всілякі — добрі й погані. А я — не людина. В мене отуто,— тицьнув пальцем у груди, —дірка, дупло. Все там випалено. Душа випалена... кислотою.— І раптом зів’яв.— Ну... та ладно... І ті теж,— тицьнув пальцем угору,— без душ живуть.

Повилазили з-за столу. Якийсь час Чорний мовчав, а тоді поволі розбалакався, заходився показувати Олегові свої роботи — картини та різьбу по дереву. Олег обережно, трохи ніяковіючи, підхвалював.

— Оцю ось подарую тобі, а оцю ось — оддам у Чигиринський музей. Був тут один, попросив. Музей там вошивий, то й моє мазило якраз по ньому.

По тому готували назавтра вудки, мили в очеретяному прогної мотиля. Олег вперше бачив цих гарненьких червоненьких черв’ячків — личинок комара.

— Тільки я на нього ловлю. І ловлю здобичливо,— похвалився Чорний.— Більше "є тямить ніхто. Тут — вищий пілотаж. А знаєш, що сказав про життя цей самий грецький філософ?

— Арістотель?

— Ні, давніший. Життя — це ловіння риби,— й загоготів.

Справді, Олегові жодного разу не вдалося підсікти ані ляща, ані навіть густірки. Рибалили вони в затоці під високим верболозовим кущем, який прикривав їх од сонця.

— Гачок треба пускати на дно, а грузок нехай висить у воді,— повчав Чорний.— Дно в цьому місці я прочистив граблями.

— А коли ж підсікати? — допитувався Олег.— Поплавок тільки здригнувся, смик — вже нема.

< — Підсікати до того, як він здригнувся,— сміявся

Чорний.— Я Десь читав, у когось з писателів: "Дядьку, як проїхати на Вишеньки?" "А так: їдьте прямо, прямо, прямо, й поки не видно буде дуба, повертайте направо". Отак і тут. Нюх особливий, брат. Треба думати за ляща.

Він упіймав їх вісім штук і десятків зо два густір з долоню. Олег упіймав одного пічкура, й далі не ловив, сидів на горбочку, звісивши ноги, мружився проти ранкового сонця, дивився на білу байдужу гладінь плеса, яку то там, то там розбивали маленькі рибки, на очеретянку ,на качілочці, яка в свою чергу насмішкувато косувала горошинкою ока на невдаху-рибалку, качілочка погойдувалася, й хотілося взяти її в долоні, обтерти коричневу смагу.

На обід насмажили на керогазі лящів— чадний дим заволік увесь сад — пообідавши, лягли в саду під грушею. Чорний — великий, важкий — розкинувся горілиць, закурив, пускав у листя жовті їдкі струмінці диму, Олег примостився поруч, на лівому боці, підпер рукою щоку,— вгорі пливли за своїми вічними маршрутами схожі на рибин хмари (не обридло за тисячу віків туди-сюди!) — після риболовлі так завжди: перед очима стоїть поплавець і все здається схожим на рибин, по той

бік вулиці на горі в дикій гущавині глоду зчинили сварку сороки — мабуть, не могли розділити спадок,— дві сірі ворони тягли з котячої миски риб’ячі нутрощі (кіт об’ївся й поволік важке черево в кропив’яну шалину), Олег схопив тріску й пожбурив у них, ворони полетіли, але недалеко, посідали на верхній ворині воріт, по вулиці проїхала підвода, й сонце ще довго сікло на потеруху здійняту колесами пилюку, порічки бризкали червоними іскрами з-під зелених брів просто Олегові в очі, й він простягнув руку, покислив душу. Увесь цей час він уникав розмови про мету свого приїзду, хотів повести її невимушено — в думках готувався до неї всю дорогу, й ось нарешті така нагода випала, ще й Чорний сам пішов назустріч:

— Ну, як тобі Залізняк? Таким його пише гісторія?

Олег висловив захват уривком, який надіслав Василь

Гордійович, самим Залізняком, а тоді почав казати про те, що цей літопис має цінність неймовірну, він по-новому освітлює один з найскладніших періодів української історії, це скарб усього народу, один з його найбільших набутків, про його втрату аж страшно думати, цей скарб має лежати в особливому схові, схроні, такі схрони-сей-фи є тільки в Києві, в науковій бібліотеці, там їх зберігають при найсприятливішій температурі, оглядають кожну сторінку…

Чорний не дослухав.

— Що ти балакаєш… Хіба не там їх найбільше про-пало? Та все чомусь з нашої, української історії.

Палили нерозумні люди… ‘ .

— Еге ж… Чомусь палили не книжки з історії партії. А де всі інші книжки й літописи з нашої історії?

. Олег вперше подумав, що Чорний не хоче віддавати літописа, боїться, що він пропаде, його знищать, спалять. Він багато-знає, сам служив...

— Ну... війни... Всілякі лихоліття, пожежі... .

— Такі як оця... .

— Кажу ж,-то придурок... Фанатик... .

— Такі самі придурки скрізь, де треба... Чим вище, тим більші...

— Таке скажете,— про всяк випадок вдав незгоду Олег. Та й не вигідно було йому зараз погоджуватися з Чорним.— Є спеціальна постанова про охорону пам’яток... З Москви...

Чорний щиглем послав недопалок у бур’ян, той упав, окресливши димну параболу.

— У Москві... Там нас люблять і слухають.— Хочеш, я розкажу тобі анекдота про тих високих добряків з Москви... Так от... Задумали три мужики сходити до царя в гості. Сидять і кумекають: якого б йому гостинця понести. Один каже: "Калачів". "Ні,— каже другий,— калачі він кожного дня їсть. Треба б якоїсь диковинки... А що, як понесемо кваші?" Пішли. Той, який несе квашу, й мовить (завваж: це істинно по-українськи): "Як увійдемо, я й скажу: "Здрастуйте, цар-батюшка!" А ти, Мусію: "З царицею і царенятами". А ти, Омельку: "З усім царствующим домом". От заходять, а передній як підковзнеться на паркеті, як гепнеться з квашею, та з досади: "А щоб тебе чорти забрали". А другий: "З царицею і царенятами". А третій: "З усім царствующим домом". А цар

як крикне: "Палачей! Палачей!" А Мусій тоді: "Бач, казав же я, що треба калачів, кваші не хоче".

Олег засміявся. А думка працювала вже тільки в один бік, шукала хідники, щілини.

— Ну... може, щось таке... Гайдамаччина то... Народний рух... Так би мовити, справжня класова боротьба...

На цвіт квасолі, що вилася по тину, сів великий, просто таки велетенський, джміль, чорний, як вугіль, Олег ніколи не бачив такого джмеля, несамохіть задивився на нього. Джміль перелітав з квітки на квітку, і вони під його вагою гнулися майже до землі.

— Мій джміль,— сказав Василь Гордійович.

— Чому? — запитав Олег.

— Бо — чорний. Такий як жигоне... Без класової боротьби спухнеш. А щодо неї, скажи спершу, за що Москва так жорстоко понищила гайдамаків? І ті, й ті за православ’я, і ті, й ті проти Польщі, проти конфедератів, лютих ворогів православ’я — українців і росіян. Та ціе отако підступно... Гайдамаки їх вітали, а вони гайдамаків підохочували... А тоді... Прийшли бити конфедератів, а побили українців. Того ж Гонту віддали полякам на муки. І самі добре тягнули ремінь з гайдамаків.

— З класового принципу... панської солідарності,— швидко відказав Олег.

— А де ж був той принцип раніше?

Олег розгубився.

— Не знаю...

— Отож... Бо гайдамаки — за Україну. Залізняк — гетьман. Справжній, з булавою.... Із князем у голові. Що їм робити з гайдамаками?.. України вони не хотіли дужче, ніж Польщі. її вже дотерли в потеруху.... А тут постає наново... В тому ж Чигирині, в Медведівці... Наш край кипів свободою од віку. Його скрутили останнім. Чигирин — столиця всіх великих гетьманів — Хмельницького, Виговського, Дорошенка. І так воно й пішло. Нічого не змінилося до нинішніх днів. А ти хочеш...

Олег нічого не хотів, окрім літопису. Страх знову обвіяв йому груди. Думки Чорного були небезпечні, за такі слова... Хоч нині ніби й вільніше, але послаблення не за цими пунктами. Тут усе тримається міцно. Він це осягав розумом, вловлював усіма порами тіла... "Старший брат, непохитна дружба..." Навпаки, човен хилиться в одну сторону. Щойно минуло трьохсотліття возз’єднання з Росією. Відзначали бучно. Тези, наради, урочисті вечори, злива статей. Кілька чоловік, хто хоч щось написав до цієї дати, отримали звання, нагороди. У "Малой Советской Энциклопедии" — сам читав — ще було написано (1933 рік) "Присоединение Украины к России, которое буржуазная шовинистическая историография подавала как воссоединение..." Буржуазна, та ще й шовіністична... Якби хтось зараз написав щось подібне, де б він був? А Чорний? Що це? Місцевий патріотизм?.. Олег вже бачив чимало отаких місцевих патріотів, які, розійшовшись, не чують під собою землі... А може, особиста образа на владу? А то й провокація. Служив же...

Водночас не міг не бачити великої правдивості слів Чорного. Вони клювали його душу, ятрили її, присоромлювали, кудись кликали. Клубок думок, сум’яття в душі, аж ставало важко дихати. Боявся погоджуватися, й боявся заперечити, бо тоді доведеться розлучитися з надією добути літопис. Та й... Либонь, Чорному вже все одно... Море по коліна... А йому? Знову згадав батька. Та згадка черконула по душі гострою бритвою. І дряпала, і муляла, і заливала соромом. І водночас

почував, що не може осудити батька. Бо не знає міри власної душі. Ніхто її не знає. Поки душа не перебрела сама отих чорних бродів. Тільки той чоловік знає, який перебрів. Чи багато людей спроможні перебрести їх? Загинути посеред броду... Цур. Забути. Не вертатися до тих думок. Не було нічого. Був — жарт. Він сам собі навіває...

— Би надто усугублюєте,— сказав все ж обережно.— Воно, з одного боку, ніби так, а з іншого — навпаки. А тепер про все те й прочитати ніде.

— "С одной стороны, конечно, а с другой — отнюдь". А прочитати таки ніде. А тепер і остання правда нашого краю загинула. Пропав літопис. Немає його й пелеху.

В Олега на думці крутилося: "А з чого ж ви переписували останню сцену",— не одважився запитати.

А Василь Гордійович перевів розмову на інше, на свою колишню службу, від тих розповідей у Олега почали бігати по всьому тілу великі колючі мурахи; про фронт — про війну розповідав особливо палко, пристрасно; коли те правда,— пороху йому понюхати довелося: двоє оточень, коротке перебування в партизанському загоні, Харків, Сталінград, Курська дуга... Маючи перед собою такого довірливого слухача, ткав балачку до півночі, ополіскував душу, вимивав і шкріб, і закидав новою гиддю, не помічаючи того.

Тільки одних розмов уникав рішуче—про літопис, навіть дратувався, якщо Олег наводив на ту тему. За-любки розповідав про село, про своє життя. А коли Олег, бачачи, що вся справа з літописом заходить у глухий кут, що він поїде, навіть не потримавши зводу в руках, запитав, мовби поміж іншим (вони саме сиділи обоє на порозі ганочку, Чорний курив цигарки "Север" — принесла з крамниці Ліда, Олег і собі взяв одну, щоб підладнатися під Чорного, під його стрій: "Дайте зіпсую"):

— А де той клапоть, з якого ви переписали про Залізняка... Ви... того, трохи зрусифікували текст.

Василь Гордійович бликнув на нього, неначе вовк, зіниці його очей зайнялись жаром, аж Олега спекло тим вогнем, і він увесь затремтів, сказав:

— Спалив. Щоб і сліду не було. Щоб • не ятрило. Нема — так нема.— Ще раз уважно, вже спокійніше, подивився на Олега, й Олег прочитав у його очах: "А ти не таке теля, як я думав".— А що по-руськи?... Біда то моя. Писав уже тобі... Оце коли патякаємо, то неначе нічого, а візьму в руки перо — на формуляри тягне. Вбили в голову... Якби то тільки мені... Ну то що, завтра на сазана?

Олег похнюпився. Чорний зламав у пальцях цигарку, дістав кисета, скрутив товстенну козячу ніжку... Він також почувався ніяково. Ой як не хотілося йому засмучувати цього хлопця, доброту якого відгадав одразу, котрий лелів до нього серцем — це почував і цінував. Давно вже ніхто не подобався йому так.

— Якщо погода не переміниться...

З-за Тясмину справді тягло грозою. Одначе до вечора вітер упав, хмари посунули назад за обрій.

На сазана Олег не поїхав. Сходив у Мельники, навідався ще раз до Холодного Яру, стояв жаркий дрімотний день, старі дуби та липи снили давньою .молодістю, і горлиці туркотіли по-давньому, по-колишньому, як їх навчив Бог, а високі могили позаростали ліщиною, й Олегові здавалося, що то скіфське військо піднесло вгору списи харалужні. А десь отут, попід зарослою подорожником і бур’яном дорогою, пролягли підземні ходи, довжелезні, кажуть, що вони ведуть аж до Субо-това, до Чигирина, й по них уночі блукають зі свічками гайдамаки, шукають виходу й не можуть знайти, бо й свічки гаснуть, і ті підземні лази

пообплітало коріння могутніх дубів, щоб не пустити їх, звитяжних, сюди, в наші пісні дні. Десь тут вони проходили, й проїжджали на конях, може, оцією просікою мчав Залізняк...

І Олег приплющив очі й уявив себе гайдамакою на баскому румакові, груди йому переповнила звитяга, в очах замиготіли вогні, й він загукав, заспівав, з Шевченка:

Де ж ти дівся, в Яр глибокий Протоптаний шляху?..

І далі:

Не сховаєте! Над Яром Залізняк витає І на Умань позирає,

Гонту виглядає.

Зоглядівся й побачив, що долиною з лісу втікають з корзинами двоє тіток.

— Стійте, стійте! — гукнув, але тітки дременули, аж ліщина загула над далиною.

За лісом Олег надибав на пастуха, який пас лошата, спробував його розпитати, чи саме отамо, на горбку під дубом, був Залізняків "склик", але пастух тільки підозріло подивився на нього й відказував: "Не знаю. Не звєсно... Нічого тут немає і не було>, а сам стругав великим гострим ножем палицю й насторожено зиркав з-під лоба.

‘Олег добувся аж до Жаботина, й, щоб не сталося халепи, як у перший день у Медведівці, одразу пішов до школи; директор школи, він же й учитель історії, чоловік у військовому строї з чубом-йоржиком, сказав, що він приїжджий, з Полтавщини, й давнинами не цікавиться, але може розказати про сучасну історію села, у якому дві доярки-орденоноски та маяк-комбайнер.

...Вертався навпрошки лісом, стежкою, яку показав йому дід пасічник, у променях призахідного сонця над обрієм кривавим прапором розгорталися хмари, а в сутінній приладі попід крислатими дубами погойдувалися в сідлах вершники, всі на вороних конях, у чорних жупанах, у чорних шапках з чорними ратищами за спинами,— один за одним, чорною вервечкою виїжджали з байраку й потім зникали в темному шатрищі лісу. Жоден з них не повернув голови, жоден не подивився в його бік, і важко сказати, були то люди чи тіні... Дерева стояли мовчазні, німі, повітря було важке, нерухоме, наповнене запахом крові і кривди. Цей запах вже не розвіюється дві сотні літ...

Увечері Олег розповів про свої мандри Чорному, поскаржився, що ніхто з ним не хоче вступати до розмови, якщо ж він запитує про Залізняка, гайдамаків, то помічає страх у очах співбесідників.

Чорний хмукнув у йоржисті вуса, вищирив великі, як у вовка, зуби: — Подякуй, що тебе ще ніхто не навернув вилошником... Люд тутешній... е-е-е, у якому казанові він не кипів і кого з них не тягали. У громадянську тут були інші гайдамаки, ще й Залізняк... Отаман Юрій прибрав ім’я Залізняка. Була в нього полюбовниця знаменита... цілий роман. І ще один отаман шастав по лісах холодноярських. Не поділили вони... Холодного Яру, й Залізняк уколошкав того... З’їхалися на раду, на бесіду щиру, й зчепилися... Той кинувся до втечі, у нього жеребець... а під Залізняком кобила. Не пішов жеребець від кобили, й рубонув його Залізняк. Усі Залізняки запеклі. Потім він у Польщі жив, книжки писав, у цю війну приїздив, перезахороняв одного свого братчика. Одну книжку подарував сестрі, її потім тягали, допитували, вона Богу й душу оддала. Та що там... Хо-лодноярська Республіка, знаменитий Чучупака... Аж до двадцять шостого. Міг би бути роман душотрясітєль-ний... та не в наш бік. Ти ж знаєш, всі вороги неблагородні, підлі, а тут, брат, любов з пожертвою і з усією хі-ріною... Це в мене у війну ординарець татарин був, на все казав — "хіріна". "Ну, як тараня?" — "Хіріна". "Як ота дівка?" — "Хіріна". Так що, скажу тобі, всі ті діла — хіріна та й годі. Вони тобі ні до чого...

...— А я й по своїй... темі нічого не зібрав,— втомлено та сумно протягнув Олег.— Навіть жодної пісеньки не записав. Мені здається, ніби всі ці люди нетутешні.

— А так,— послинив самокрутку, яка розліпилась, Василь Гордійович.— Переселенці з Марса... Колись і справді, по Коліївщині, сюди були напереселяли людей і з Чернігівщини, і з Слобожанщини. І всі разом затовкли пам’ять... Писнути бояться.

— Мабуть, ваша правда. Треба мені їхати...

Чорний ледь помітно нервово смикнув головою. Вельми йому не хотілося розлучатися з цим хлопцем, вловлював у ньому щирість та наївність, не ту, придуркувату: "Що? Га?", а наївність незіпсованої душі, спраглу на все нове, чисту, добру та довірливу. Давно йому не доводилося нікому отако виливати душу, давно не вів довірчих бесід, біля Олега й сам відтавав душею, й аж здавалося, що з неї оповзає все оте криваво-закоржаві-ле, коростяве, важке. Вже йому більше ніколи не зустрінеться така чиста душа. Немолодий парубок, а, либонь, ще й досі дівич, на дівчат дивиться, неначе на ясні сонця, в розмовах про любов, перелюби червоніє та нітиться. Таких тепер і немає. Ох, не хотілося йому відпускати Олега, й поривало щось зробити для нього, допомогти... але... І глибока зморшка западала в міжбрів'ї, і він сутулив плечі, думав про щось важко і круто.

У суботу поколупалися на Миколаївському острови-щі, нічого не знайшли, в неділю вранці Олег зібрався від’їжджати. І саме тоді, зарошеною стежкою з города придибав — ні, пристрибав Василь Гордійович, і, сівши на поцюкану дровітню, кинувши милиці, витираючи долонею піт, лівою рукою поліз за пазуху й дістав щось чорне, скручене в трубку, перев’язане шворкою, на яку нанизують тютюнове листя:

— Осьо... Увесь ранок рився...— На його обличчі — тріумфування, й чомусь трохи непевність і щось схоже на жаль, на шкодування, він

важко дихав, з напіврозту-леного рота валувала пара.— Пам’ятаю, десь було... У батька на горищі... Там тепер сестра живе двоюрідна... Хату переробили... Думав, викинули зі сміттям. А воно — в полові.

— Що — воно? — переймаючись хвилюванням Чорного, запитав Олег.

— Приписка.

— Яка приписка?

Олегів портфель уже стояв на ганку, з нього виглядало кілька зрізаних ще вчора в берегах велетенських качілочок. Таких немає більше ніде.

— Ну... приписка. Сам докумекаєш. Племінник Миколаївського Ігумена Іполит написав у тисяча вісімсот вісімдесят четвертому році. Чахоточний був, приїхав до

дядька на молочко, ну, робити нічого, він і почав списувати літопис. Дещо переписував з нього, дещо писав од себе... Хто зна й для чого. Він був студентом університету святого Володимира... Там про це є... Мене воно мало інтересовало... Я шукав план гайдамацьких кла-дів... Один якийсь планчик таки був, та не розібрався я в ньому. А це — таке... Є там всілякі химери. Одним словом — труби. Сідай у своїй комірці й труби. Хоч до второго пришестя. Але, цур, не цілий день, бо здуріємо, а я не хочу відвозити тебе в дурдом. їздитимемо на рибку. ...Корисне з полєзним... Тьху... мать... Приємне з полєз-ним.

Василь Гордійович розшморгнув шпагат. Товстий зшиток у саморобній, полотняній, в свічкових окапинах, з пожолобленими, потертими краями обкладинці почав неохоче розкручуватися. Він розкручувався, неначе жива істота, здавалося, він корчиться, не хоче розправлятися, його стискують конвульсії, але мусить розкритися. Олег

сів на сходинці (єдиній) ганку. Вже потім перейшов у дощату прибудову до хлівчика, де було достатньо світла, й ліг на тапчан. Нічого не записував, тільки гортав, читав. На зовнішній вигляд аркушів, зшитих товстою суровою ниткою, майже не звернув уваги. Це була якась дуже давня конторська книга, без початку, пристосована під записи, перекреслена двома поперечними лініями, вгорі кожного аркуша сіріло (вицвіло від часу) двоє слів "ГОДЬ> і "АКТЬ №".

На першій сторінці чорним чорнилом, гарним, але якимось скутим почерком, було написано:

сїюль 1883. Іполит Тростина".

На другій сторінці, тим самим каліграфічним почерком, але значно більшими літерами:

АКТЬ

Заштатний Миколаївський чоловічий монастир, рік 1789.

,З дозволу Чигиринського деканату і настоятеля св. церкви Миколая написано.

Дозволено заактувати в монастирських книгах: головних призвідців подій, що відбулися в тутешніх місцях — володаря Чигиринського староства князя Анто-нія Яблуневського в рік 1765, 67, 68. А також ними со-діяне.

Для покаянія прийдешніх перед Господом Богом Всевишнім і владиками земними.

За гріхи великі: батьків і братів наших, Господу Богу помолимось. Амінь!

Да покориться менший старшому, син батькові, нерозсудлива більшість розуму меншости, озброєній силою закону і меча. Амінь!.."

Шалено лементували стрижі — робили останні обльоти обійстя перед тим, як покинути його, десь у— кущах сокоріла курка, по вулиці протарабанила бідарка, зупинилася навпроти двору — бригадир загадував Марії на роботу, на буряки ("постягало їх, треба пробить швиденько, не сьогодні-завтра жнива"),— сварився з Чорним. Олег ледве чув ту сварку, здається, Василь Горді-йович просив коня привезти дров, той не давав (посилався на ті ж жнива), слово по слову, спалахнула лайка ("нехай тобі возить дрова твоє всране емгебе", "ти оце так, оскорбляет совєцькіє органы, я напишу", бригадир злякався: "Та Бог з тобою, дам уже в неділю тобі якусь клячу". "Не клячу, а коняку") — і все це краєм уваги.

"Великі отці наші православної церкви ще в 1596 році, підкорившись волі короля Сигізмунда III, заявили про свою волю об'єднати православну церкву з римською. Звідтоді й понині ллється безвинна кров братня, незгода простих отців церкви з проізволом старших, одноосібна вільність козацька, яка вже давно згасла, пан-щизна з її долеглостями в тутешнім краю, непокірливість та ослушливість посполитих — все це призвело до лиха.

Записую не з голови власної, а користуюся гомоном людовим, яко й велено.

А з гомону того чутно:

' "Якби не унія, най кожен в своїй вірі народжується".

€ Нехай пани (пани) скасують свої закони нелюдського знущання над людом смиренним".

<А все то з-за свавілля Паців, проти них стали, прокляття на голову Пулавському".

<Якби не братства на Україні, котрі прагнуть до панства".

<Якби король Станіслав її звернув свій зір ще на початку рушення людового, тому б не бувать".

"Гомін любови, це глас минулого, це свідок содіяно-го, але прислухаться треба на всі сторони, щоб розібратися, проте мені велено займатися осудом Божим, на те й веління зась видане володарем Чигиринським.

На щире прохання людове, братії монастирської, записати убієнних винуватців 1768 р. до граматики за упокій, за наказом Чигиринського деканату і володаря староства — заборонено.

Дозволено: в церковному акті лише заактувати ім'я головних звинуватців 1768 р., міста, де вчинені злочини ними, всі гріхи содіяні ними великій республіці Польській вітчизні нашій.

День суботній, рік 1789.

Монастир св. Миколая, заштатний Медведівський.

с3 дозволу: володаря староства Чигиринського, деканата та настоятеля церкви св. Миколая від 1785 року, дозвіл писаний і мається в книзі ревізій за 1785 рік, л. 12.

З доносу писаного, суболтерна Братства містечка Жа-ботина, пана Гната Воронича, звісно: в лісах Мотронів-ських, навколо містечка Жаботин зкучилось велике зборище черні, в містечку недозволений постій козачий в 500 ч. кінних та 200 ч. пішма. Отаман зборища сотник Харко та помічні йому Йосип Шелест, Семен Неживий, маю звістку про

те: Жаботинський сотник Харко має намір на початку квітня 1765 року почати рушення проти володарів Смілянських та Чигиринських.

В кінці травня, року 1765, князь Чорторийський, воєвода російський і рейментар та суболтерн українського Братства м. Жаботина Гнат Воронич обманули сотника Харка тим, що буцімто еони теж на боці бунтарів, мають намір всіляко їм допомагати. З приводу цього, покликаний сотник на таємну раду був схвачений ними і відвезений в ту ж ніч до села Шамраївки. Вранці другого дня Харкові відрубали голову на конюшні. Зачувши про те, козаки Харка вчинили жорстоку помсту над мешканцями Жаботина. Фольварки княгині Захаржевської бле-ни Самуйлович дотла спалили, старшину містечка Кухаренка со чадами забили, дружину Гната Воронича Да-рію окалічили одтяв правицю і ніс, батюшку католиків Болеслава повісили. Та опріч содіяного містечко пограбували, вчинено знущання і гвалти над людом смиренним..."

У цьому місці Олег обірвав читання й почав гарячково гортати аркуші, шукаючи підпису, невдовзі знайшов— скрізь стояв один підпис — Н. Квач. І тільки раз суроженець містечка Медведівки чернець Феліоктист в миру в народі Нечипір Квач".

Олег схопився з тапчана. Одначе, куди й чого йти? Хто йому що порадить? Чорний? Він і так сказав і зробив понад свою волю — Зайченко це бачив гаразд.

Олег потер долонями скроні, в які гатили зовсім не великодні дзвони. Боявся: розхвилюється, і тоді не дасть ладу своїм думкам. А йому неодмінно потрібно їх впорядкувати. Інакше не розбереться. Бо й розібратися дуже не просто. Про Харка — в історії тільки коротенька згадка. Був такий... А отже, він е предтеча Коліївщини...

...Змусив себе лягти, заплющити очі, двічі прочитати в думці "Стоїть гора високая". Колись давно переконав себе, що елегійна лагідна картина природи найкраще заспокоює нерви. Отож читав вірша-пісню,

неначе молитву. Але ще до кінця читання почав смикати за вузли-ли літопису. Писав той самий чоловік, Квач, уривки оповідей якого йому прислав до Києва Чорний. Але це зовсім інший текст. Той написаний штилем високим, поетичним. ("Друге "Слово о полку Ігоревім"). А тут — сухий переказ подій. Отже, те писано раніше, й для себе... А це... за дозволом і наказом деканату— 1789 року, тобто через двадцять один рік по повстанню. Виконував доручення... Писано незичливо до повстанців. Осуджував їх сам, чи... Стояла за спиною тінь? Того ж чигиринського декана, володаря староства... Після понищення коліїв вони знову правили тут. Либонь, і миколаївський монастир перевернули в унію. Козацькі літописи також писані не по всій волі серця. Літописець знав, що їх можуть кожної хвилини прочитати, і все, що розходиться з офіціалом, повернеться проти літописця. Скільки літописів попсовано таким чином. Страх, він таки справді править світом і стоїть за спиною в літописця-історика, вченого, поета. Тільки автор "Історії Русів" знехтував ту тінь, поборов її. Але був змушений віддати небуттю власне ім’я. То, мабуть, до ката важко. То — більше за шабельний подвиг. Вчинити подвиг і сховати своє ім’я...

Олег подумав, що сам на таке не здатний. Він би десь та означив якось, що писав з принуки. Чекай, чекай,— зупинив себе. А хіба Квач не означив? "#а щире прохання любове, братії монастирської, записати убієн-них винуватців 1769 р. до граматики за упокій, за наказом Чигиринського деканата і володаря староства — заборонено". Заборонено навіть пом’янути мертвих! Чи може бути більша наруга над людьми! "їх і зараз, ну, тобто інших, заборонено згадувати... Не туди лізу",— перетяв думку.

А дозволено: "...в церковному акті заактувати лише ім’я головних звинуватців 1768 р., міста, де вчинено злочини ними, всі гріхи вчинені ними великій —республіці Польській, вітчизні нашій". "Вітчизні нашій" — повторив мисленно. Це мусив написати? А може... так написав по власній волі? Не схоже.

Зненацька спливли на думку Шевченкові рядки: "Та до того й історію нашу нам розкаже"... Колись ці рядки пропливали, неначе незнайомі краєвиди за вікном поїзда. Нині зайнялися пожежею в рідному домі. Як він, Тарас, усе бачив і передбачав, один він розумів усе до кінця. Нашепотіли нам нашу історію, розказали її... І німці, й поляки, а найбільше — росіяни. Історію, яка потрібна їм. Ще й розпоширили по всьому світу. Увесь світ знає її від них... Про тих же гайдамаків... Від Міллерів, Скальковських, Корзонів, Карамзіних, Соловйових... І аж вистрелило в голові сміливо, зухвало до переляку: "От би написати правду. Наперекір усім". І — зіщулився, знітився, навіть чомусь оглянувся.

І ще думка (так би мовити, з тилу, з залоги)... Саме на заборону поминати мертвих, як на одну з можливих причин підробки літопису, вказував Солома. Але... літописів два. І тут все вочевидь: наказ, і тиск... Про підробку не може бути мови. А ще Солома вказав на двадцять один рік після гайдамаччини. З чого? Та — грець з ним. А хто такий Квач? І чи випадково — Квач? Мовляв, змушений писати квачем, квецяти, зачорнювати правду... Не вельми переконливо. ("Треба ще поміркувати"). Переписував Іполит... Студент. Для чого? Певна річ, і собі щось написати. Монографію, книжку?.. Чи написав? Там далі якісь його помітки. И оце — на палітурці: "Приписка". Якщо це писав Іполит, то — неграмотно до безглуздя. Приписка до чого? Отже, таки Квач. Приписка до справжнього літопису? Хоч і в літописі, в літописі... ску-рані польські сотні названо хоробрими. Хоробрим і звитяжним лицарем Залізняк постає з розповіді машталіра Нечипора... Але... і Квач теж Нечипір...

В Олега почала макітритись голова, й він вирішив поки що відкинутися від думок, розгадів та прочитати увесь зшиток. Аркуші пронумеровані, їх — сто дев’ять, себто сторінок двісті вісімнадцять, але, як він устиг помітити, тільки деякі аркуші списані з обох сторін.

Подумав ще про одне: Коліївщина розпочалася не тисяча сімсот шістдесят восьмого року, а принаймні на три роки раніше. Він перший з науковців (аж запишався од самозвеличення) знає про це. Перший

присутній при смерті Харка, першого гайдамацького ватажка — предтечі Коліївщини,— при нападі на маєтки Захаржев-ської, у перших лавах повстанців зіткнувся з гусарами князя Яблуновського... Крилатими гусарами... Отако — кех-х-хі — і немає крил.

І враз — відро холодної води на голову:

— Ти що там мені хлівчика валяєш. Назбирав сили... Краще допоможи перетягати з берега сіно. Воно пахуче, освіжає мозок і вивіває з голови дур.

10

Яким вийшов зі сторожки, позіхнув, потер п’ятірнею спітнілі груди, подивився на колію—рейки вдалині здавалися покрученими, на дротах над залізницею сиділи горлиці, лапками підслуховували таємниці, які передавали одне одному люди, поглянув на сонце, яке вогненним кулем падало на ліс, нервово смикнувся: вперше за останній місяць приснув після обіду й проспав до вечора, йому ж треба поспішати в село, вести на корівник корову, яка отако невчасно зірвалася за бугаями, вже роз-гамселила стійло, пастухи сказали, що більше її завертати не будуть, жінка сердиться, сама ж вести не хоче. У цей час рейки почали дзвеніти, загудів ліс, обізвалася луна на згук паровозного гудка, повз сторожку прогуркотів пасажирський поїзд, мелькали у вікнах обличчя, пляшки з ситром і пивом на столиках, звішені з верхніх полиць голови, хлопець і дівчина в тамбурі, певно, вийшли туди позалицятися,— всі кудись їдуть, поспішають... "Живуть люди!" А він тільки й знає роботу від рання до ночі, переднівки, чикушку білої та бокал пива після получки, раз на рік — кілька днів — свіжину, коли задавить такого-сякого підсвинка, уїдання жінкц, дитячі пла-чі, шиті валянці з чунями взимку і чоботи з обрізаними халявками, або ті ж чуні набосоніж влітку, а тепер ось.., І забагатів, і став ще нещаснішим. Страх ходить поза спиною, неначе лютий конвоїр: будить уночі, кидається з-за кожного куща, глипає з-за кожного дерева. Яким схуд, ніс йому вигострився, у жовтій жилетці,

чорних латаних штанях став схожий на дзьобатого дятла. "Нащо вшелепався?"

Погляд наткнувся на кущ ожини, здивувався, вперше помітив, що на осонні ягоди вже достигли, колись любив поласувати, зігнати смагу, й хміль, що повився по олешині, вже викинув білі бубочки — літо летіло повз нього, через нього, від нього... Якусь мить вагався: їхати зараз, чи спочатку подати вечерю своєму осоружному пожильцеві, вернеться пізно, тож, мабуть, треба подати зараз. Хоч так рано він того ще ніколи не робив.

"Спустив з ланцюга" драбину, приставив її до горища, поставив у корзину горня з холодною картоплею, посиланою кропом, поклав два огірки, розглянувся, прислухався й почалапав по драбині. Відчинив дверцята й трохи не дав з драбини сторчака — в жовтому півмороці горища, пробитому кількома вузькими сонячними лезами, на бантині чорніла розіп’ята постать. Захлинулося серце, в першу мить від страху, в наступну від жахної радості: "все, нарешті", а ще в наступну пролунав насмішкуватий голос;

— Зрадів? Думав — повісився. Ні, це я вже стою. Так що скоро...— І опустився на сіно.— На його щеле-пастому, пласкому квадратовому обличчі виблискували краплини поту, в міжбрів’ї стриміла билинка сіна. — Ти от що... На цю ніч не забирай драбини... Я трохи пошкандибаю. Треба розходжуватися. Виріж мені милицю.

— Яку? — понурим голосом.

— Палицю під руку. Ми майже однакового зросту, і перечку зверху набий. Буде гут... як казали у нашому селі. У вашому так не кажуть? — проскрипів сміхом.

— Я сьогодні вернуся пізно.

— Тоді й поставиш...

Сеї ночі пожилець — Микола, чи як там його звати — справді самотужки спустився по драбині й пошкандибав у ліс. Ніч була вітряна, місячна. Яким спостерігав крізь брудну, засиджену мухами шибку вікна. Десь ухкала сова, вітер поцокував пожежним відром на щиті. Яким не знав: вийти в поміч, чи лишатися в сторожці, вирішив залишитись — пожилець його не просив об тім звечора, не покликав і нині.

Вранці на потрушеній пісочком стежці до лісу Яким затер підошвою ланцюжок слідів від грушевої палиці; затер і наступного ранку, й ще затирав вісім днів, Здавалося, з душі мав би вже хоч трохи посунути камінь — адже лячний гість ось-ось полишить лігво в нього над головою, натомість він придавив душу — не дихнути. Тривога чомусь наростала {може, через те, що вдома насідала жінка, посилилася її підозра, що двічі дзвонили зі станції, запитували, чи все гаразд на перегоні, раніше старий телефон з двома облізлими чашками дзвінків мовчав місяцями, але й з якоїсь іншої причини), йому здавалося, що за ним з чагарників невпинно зирять сторожкі очі. Скидалася думка й про те, що пожилець може на дорогу попрощатися своїм звичним бандитським способом — кокнути (хоч нащо це йому?), або зажадати повернути гроші. Ну, гроші — дзуськи... Але дужче тиснуло душу щось інше, якась інша тривога ходила по серцю, а яка, відгадати не міг. Щось було в усій цій пригоді таке, що не давало стикуватися рейці до рейки, не прилягали до рейок і стрілки, відводили поїзд з основної колії на тупикову... А він тупиків боявся. Молив Бога, аби швидше зрушив з місця лячний паротяг, забрав звідси цього мовби й чемного, навіть поштивого, і однак такого небезпечного чоловіка. Тоді він, Який, розпочне нове життя. Спокійне й веселе. (А хмара висіла на овиді мислі гірким видивом: не розпочне й тоді).

...Вночі побризкав дощик, сонце просівало через своє сито ріденький туманець, з ялини з глухим дзвоном падали на лопухи важкі краплі. Яким стояв біля порога й роздумував: йти йому сьогодні косити чи ні, всі ближні долинки вже пообкошував, а шугати далеко, залишивши без

нагляду сторожку (горище), боявся. Нараз його увагу привернуло якесь шемріння. Згори долинало ледь чутне бурмотіння. "Знову марить". Треба подивитися... Пробуркати... їсти він залишив із вечора на увесь сьогоднішній день. Обережно приставив драбину, піднявся до дверцят, вже взявся за них рукою, та враз відсмикнув руку, неначе від полум’я. На горищі шепотілося двоє. В першу мить не повірив... Прислухався... Якиму потемніло в очах. У грудях отерпло, похололо, жах скував тіло. Хотів поворухнути ногою й не міг. А слух вигострився, він розрізняв обидва голоси — шерхлий Миколин і сухий, аж із присвистом — того, іншого. Несамохіть приклав вухо до тонкої дощечки, чипів так ще довгу мить. По тілу пройшла судома. Внутрішній сторож подав сигнал: не видати себе — уб’ють. Обережно спустився вниз. Навшпиньки пройшов до дверей сто-рожки й зупинився. "А чи не приснилося все це мені?" Ні, не приснилося, он колодязь, на цямрині двоє горобців настовбурчують один проти одного пір’я. Руки похололи. Рвонувся: — Втікати. Втікати звідси.— І — чорного прошвою: Куди?1 Тьмарився розум, а страх аж валив додолу. Він запідозрив давно. Не схожий цей чоловік на урку. І слова якісь... Наші, але вимовлені трохи не так. їх упіймають. Упіймають обов’язково... "Де жив? Скажи?" А що їм Яким? Скажуть. А може, це гебісти перевіряють його?.. Майже місяць переховував.

Ноги підломлювалися в колінах, серце било поштовхами. Тихенько вивів з присінків велосипед, котив його не по стежці, а по спориші, вже аж метрів за сто від сторожки, за двома липами, які росли од одного кореня, сів у сідло. Двічі ковзав по педалях, не міг зрушити з місця, нарешті поїхав, й гарячково крутив педалі до райцентру. Через дві години приставив велосипед до молоденької тополь ки біля одноповерхового будиночка з вивіскою "Министерство государственной безопасности СССР. Вишневецкое районное отделение".

11

Олег пробудився від галасу. Просто в трусах вискочив з дощатої прибудови. Біля розчиненої хвірточки стояв похнюплений сільрадівський виконавець Петро, навпроти нього широко розставив милиці Чорний, від

ганку бігла Лідія Григорівна. На щириці поміж Чорним і Петром валявся якийсь папірець.

— Курви, засранці, говноїди, падли смердючі,— гримів Василь Гордійович...

Петро для чогось посмикав рукою велетенський козирок кашкета.

— Я, дядьку Василю, тут ні при чому.. Моє діло теляче, сказано —— однеси, я й приніс.,

— Теляче,.. Телята є дурні, а є розумні. А той. бугай

не бачить, як я живу? Всі фронтовики звільнені від податків. . : / я

— Семен Семенович каже — нема документа...

^Чорний скрутив велику загогулисту дулю, тицьнув її

під. самісінького Петрового нрса, милиця випала з-під його правої пахви. Лідія Григорівна підхопила чоловіка під руку. — .

— Ось йому кислобздію, тиловій крисі, Передай од мене. Сидів за Волгою, кавуни астраханські жер до

всрачки. А я з двох оточень вийшов, два рази у тил до німців ходив... І — отака дяка.— Він випустив і другу милицю, підніс угору обидві руки, патетично, театрально задекламував з Шевченка: "За те ж тобі така й дяка, церков домовину нема кому полагодить на тій Україні..." Дураки кров проливали хтозна за що, а їх тепер податками давлять...— Він струсонув головою, сива грива волосся впала йому аж на очі.

— Василю, Василю,— квилила Лідія Григорівна,— люди слухають.

Але Чорного годі було вгамувати.

— Плювать я хотів на людей... На всіх разом і по одному... Ну, нехай уже я... Так мені й треба, емгебісту смердючому. А вона, вона ось... Сорок три чоловіки витягла з пекла на плащпалатці, у госпіталі в крові тонула...

Чорний не міг заспокоїтись довго. Вже й Петро пішов, а він сидів на. ганку, гамселив милицею по землі, й проклинав, і скаржився невідь кому, й посилав погрози. А потім увесь день лежав у хаті з болями голови, й Лідія Григорівна відпоювала його якимось зіллям та прикладала до голови оцтові примочки.

Олег кілька разів навідувався до нього, але Лідія Григорівна махала рукою, мовляв, нехай побуде сам, швидше заспокоїться. Олег поснідав млинцями (вже були напечені) з кисляком і взявся за читання. Грізні, суворі дні вставали перед ним, зі старих, прижовклих сторінок віяло кривавицею та горем. Крізь ту кривавицю, печаль, оману, співчуття одним і осуд інших пробивалася істина, вимальовувалися реальні картини насильств, утисків, спротиву, боротьби. В іншому світлі поставала далека доба, і люди, й увесь цей край, і вся Україна.

...І сидів у затишній келії, в глибокому фотелі, з заростю до самих очей чорною бородою суворий, мудрий Мотронівський ігумен Мелхіседек Значко-Яворський, перед ним у широкій дубовій шафі виблискували за шклом сотні склянок та пляшечок із золоченими написами, він шукав потрібної, біля дверей, прихилившись плечем до ще однієї такої ж шафи, стояв високий, широкий у плечах козак з відкритим мужнім лицем, густими короткими вусами, карими глибокими очима, у яких і дума, й печаль, і насміх; вони вели розмову, ігумен промовляв повчально, розважливо, козак відповідав коротко, іноді роздратовано, вони любили один одного й боялися трохи один одного, думали про одне, тільки нарізно, у вік-

но крізь густе шатрище старої шовковиці пробився довгий, гострий, неначе меч, промінь, упав на підлогу, й розділив їх гострим лезом, відтак за вікном повіяв вітер і промінь пропав, ігумен раптом засміявся, підвівся — він знайшов те, що шукав, і йому стало легше говорити, й він підійшов до Залізняка й подивився йому в розсміяні очі чорнющими глибокими очима.

— Знайшов,— сказав.

— Сокиру під лавою,— відказав Залізняк.

Все починалося з тієї келії, з тієї розмови...

"На початку червня року 1765 відбулася рада в Жа-ботині. На тій раді чернь і козаки Харка назначили своїм отаманом Йосипа Шелеста, Шелест зі старшиною козаків, черню вирішили почати похід проти шляхти, жидів, орендарів. Рушення починалось жахливими вчинками впродовж всього 1765 року. Наступили сумні дні, повстали шляхтичі проти короля Станіслава 2, який за допомогою цариці Російської Катерини 2, сеймом обраний року 1764, і вже спочатку владичиства свого запроваджував закон, за яким православні зрівнювалися у правах з католиками. Об’єднання шляхтичів — Пацiв-ська Конфедерація згодом Барська на чолі з Пулавським рушило на захист католицької віри та шляхетської волі, яко буря в тутешніх краях Конфедерати руйнували житла, грабували міста й села, знущалися над українцями, вчиняли гвалти, катування. Тутешні пани-шляхтичі, жиди орендарі, католицькі попи запрошували збройні загони конфедератів і вмісті з ними творили свавілля проти люду тутешнього. Православні церкви руйнували або обертали їх в конюшні, забороняли вінчатись, дітей хрестити в вірі православній, непокірних гнали на шибеницю, на палі сажали, стинали

голови. Отаман Жаботин-ський Шелест навесні року 1766 вчинив напад на маєтки панів Грушківських та Лубенських і вирушив було на містечко Медведівку, але гарнізон Медведівського замку та загін конфедератів з жидами ополченцями попередив отамана, і в с. Мельниках примусив Шелеста з його погано озброєним загоном тікати до Холодного Яру, добре укгрунтований Жаботинський зимівник Шелеста захопив, поспішивши з загоном ландскнехтів, Смілянський володар князь Любомирський, в містечку Жаботин влаштував стацію.

Варшавські Прелати прислали свого інквізитора до містечка на місце загибелі каноніка Боліслава. Почалися дознания а згодом суд жорстокий. Інквізитор, суддя, канонік Стась Ясінський звинуватив отця Жаботинської церкви Філіпа, ієромонаха козацької церкви св. Онуфрія Андрея Чернявского, отця Куликівської церкви Іоана Смосарського, отця Грушківської церкви Тодосія Пруга в цькуванні заколотників проти догми католицької церкви, а з приводу того в загибелі каноніка Боліс-лава. Обвинувачених після страшних мук примусили підписати протоколи, де вони визнавали свою провину, своєю кров'ю.

їх засудили на милосердну смерть без пролиття крові. Кара відбулася прилюдно в день св. Троїці, на цвинтарі козацької церкви св. Онуфрія. В серпні року 1766 за бажанням містечкової шляхти та Медведівського кляштора до містечка Медведівки завітав інквізитор Стась Ясінський з загоном конфедератів. Почалися жорстокі дознания, конфедерати хапали і тягли до свого стану вродливих жінок та дівчат, конфедерати щоденно збирали панщизну з шинкарів та харч з приїжжих Бака-нів, в селян забирали все майно і скотину, а землі їхні продавали жидам орендарям. Інквізитор Ясінський, за підозрою Медведівського кляштора, звинуватив у справі ухилу від догми католицької церкви отця Іоана Самуй-ловича, любимця козаків, за віком старця, настоятеля Медведівської церкви св. Михайла. отця Аполона Вар-наклія, настоятеля Медведівської церкви Успенія. отця Акімія Башира, настоятеля Медведівської церкви Пре-ображенія, суд відбувся у церкві св. Михайла, звинувачених засуджено на <гмилосердну смерть

без пролиття крові". Після меси відбулася конфіскація майна страт-ців і церковного, а церкви і землі їхні запродані жидам в оренду.

...В началі вересня 1766, інквізитори уніати, при підтримці збройних загонів Паців-конфедератчиків, щоб зломити Миколаївський і Мотронівський монастирі до возєднання з Папою, почали ганебне насильство над ігуменом Миколаївського монастиря Вісаріоном. Отець Ві-саріон, зхвачений конфедератчиками, був приведений до інквізиторського суду в містечку Медведівка до польського кляштора.

Після жахливих мук, майже безпритомним, підписав згоду на воз’єднання Миколаївського монастиря з католицькою церквою. Відтоді став монастир польським кляштором, прийнявши його догму. Мотронівський монастир, відмовившись ще в 1717 році, при владичестві Чигиринським староством Князем Яном Яблоновським від приєднання до Унії, в той час на домагання уніатів до возєднання чинив шалений опір. Настоятель Мотро-нівського монастиря Ігумен Мелхіседек Значно (1716) Яворський найняв варту сербів 100 осіб. Кошовий запо-рожської січі прислав на захист козацької церкви сотню козаків із полку Смілянського. Перебуваючи під надійним захистом Мелхіседек не явився на визов інквізиторського суду до Медведівського кляштора, уникнув жахливих мук і насильного возєднання монастиря з Унією. Таким чином, між братніми монастирями покінчені всякі стосунки, почалося цькування між братією. Тутешнє козацтво незадоволене "зрадою" Ігумена Вісаріона, почало гоніння Вісаріона, а заодно і всю братію Миколаївського монастиря.

Отаман Шелест отаборившись в Холоднім Яру, що не вдалі від св. Мотрени, об'явив Х. яр січчю Козацькою, Холодноярська Січ хутко вкрепилася і стала разом неприступною твердинею. В яру побудувались укріплення, в крутих схилах і в глибоких вершинах яру викопані підземні шанці довжиною в верству, перекриті ходи, зєднан-ня, наладжено виробництво зброї та пороху. Все це також перечило інквізіторам-уніатам, силою подіяти проти чинимого опору проти них ігуменом Мотренівського монастиря.

Під час інквизиції і свавілля Паців, конфедератчиків в тутешньому краї: містечках, селах, хуторах, лишились лише шляхтичі, жиди орендарі, шинкарі, лавники. Всі обездолені хто тільки зміг передвигатися: старі й малі, чоловіки й жінки залишили домівки подалися до Холод-ноярської Січі. Ті, що проживали біля берегів Тясмину в затясменські ліси, де також утворилася Тясминська Січ.

Наприкінці квітня 1767 року в дремучих лісах, що на лівім березі річки Тясмин, від села Ясківці, і вниз аж за Чигирин, у селі Чаплище, збіглись більше восьми тисяч втікачів, з яких під урядом козака І. Вусача утворилася Друга Тясминська Січ.

Тясминська Січ, хоч і не мала такої природної кріпос-ти, якою був Холодний Яр, побудувала в потайниках тясминських нетрів великі кузні, де виготовлялася зброя, селітра, поташ, порох. В двох верстах від села Подорожнього, в Чаплинських (с. Чаплище) болотах між болотом Пухальщиною і Должком, в дремучім сосновім та дубовому лісі січовики побудували тайні кузні, в яких виготовлялися навіть гармати. Гаківниці, легкі мушкети, пістолі. Цигани, серби, та жиди, ковалі ремісники виготовляли козацькі шаблі, палаші і прості кінна-ті ножі в похідних кузнях. Майже кожен тясминський січовик був озброєний мушкетом або пістолем, шаблею або ножем. Кістяком Тясминської січі: 1200 козаків, шабельних— кінних 900, пішмих 300. Селян здібних до зброї 1800. Міщан — ремісників 80, циган — сербів — 300.

Для залучення загонів Хол. Яру та загонів Тясминської січі в Травні місяці року 1767, в рибальській церкві хутора Ясківці, у самісінському березі Тясмина відбулася Чорна рада. Отамани загонів: І. Вусач, Артем Куди-Яр, Роман Золовський від сербів, Бромир від міщан з одної сторони, Йосип Шелест, Іван Назаренко, Панас Воронич з другої. Вирішили захопити містечко Медведівку і з'єднатися, на тій Раді одностайно назначили атаманом усіх Йосипа Шелеста.

В кінці травня в день середа, року 1767, загони Тяс-минських Луговиків облягли' містечко Медведівку, всі шляхи і підступи до нього

було перекрито. Володарці замку, княгині Ольгині Яблуновській Дамковецькій надіслано писані пункти: не чинити борони, видати уніатського суддця Ясінського, старосту містечка пана Хто-менка, польського підкомісара Аготіна, каноніка Збарж-ського, осавулів і коменданта замку Зарицького.

Гарнізону реєстровиків, загону конфедератчиків та варті інквізитора на майдані містечка зложити зброю'і чекати нас.

За ослушання вся кара впаде на голови онних упо-м’янутих.

На ультиматум володарка містечка відповіла зухвало: "Сто дяблів кожному в курдюк холопський1

Банити прокляті, побачите бажані скуткиї

Лайдаки, пся крев гайдамацькаI На диби1

На палії На шибениці всеньких!..

Віват панове1 До лави1 До звитяги1

На Бога панове!"

Під удари дзвонів всіх церквів в містечку в неділю вранці 1767, під владою княгині О. Яблуновської, гарнізон, і окремі загони кинулись на Тясменських Луговиків. Бій почався за містечком на полі у старовинної могили, реєстровці тіснили луговиків на захід до жидівського кладовища, ті навмисне відходили туди. Не збагнувши того, комендант Зарицький, одержавши наказ Княгині шаблями знищувати до єдиного чоловіка/ відірвавшися, окремим, загоном увігнався в саме кладовище, а з глибоких вузвозів з чотирьох сторін кладовища на загін Хоробрих вдарило сотні влучних пострілів. Весь загін там же загинув, лишивши Луговинам коней і зброю. Княгиня без кіноти повернула назад до

містечка, в ті хвилини заявився Страшний козак Максим з загоном запорож-ських козаків, які виїхали з Мотренівського монастиря на підмогу луговинам. Запорожці, порубав оборонців містечка, зненацька скочили до міста і впритул встріли відступаючий загін Княгині. В княжнім стані місцеві козаки впізнали Страшного козака. Хто-то чи навмисне, зля-ку, закричав несамовито: Страшний Максимі Від того слова стійні ряди замкового гарнізону затремтіли, побігли на всі боки, шукаючи порятунку, та було пізно. Ніхто і ніщо не врятувало приречених на загибель. Небіжчицю княгиню, царство її душі небесне, тамо заарканили. Старшину Хтоменка живцем схопили. Решту страха-мо посікли. За запорожцями в містечко повалили валками холодноярці, луговики. В містечку знялась пальба ружейна, дитячий та жіночий вереск. До другого дня не вщухали пісні захмелівших козаків. Це було в день недільний, 26 травня, 1767 року. 27 травня, в понеділок, року 1767, в містечку Медведівка відновилася служба Божія по всіх церквах. Службу правили ченці. Правилося велике погребіння убієнних та замордованих св. духовників інквизітором. В обідню пору того ж дня відбувся суд над козацьким старшиною Хтоменком, польським підкомісаром містечка Аготіним, інквізітором Ясинським та осавулами".

У цьому місці на звороті сторінки тим самим почерком було зроблено запис: "Дати б почитати Сашкові. Десь він тут... У штанях з матнею до землі. Маскарад! Вмить ощасливить усіх, виведе до сонця... Обіцяв зайти— не зайшов. Гординя! А кажуть — з народом... Народ... Знають вони, який він! Не знають. "Тліє жарина". Може, й тліє. ...Та не так, як вони думають. Роздмухають... Поведуть... Під нові мечі. Як і тоді було. А от Сергій П... може щось і зрозумів би. Та — далеко.

У Євангелії сказано — "ми живемо не для себе і помираємо не для себе". Я... помру для себе. А хотів би... Несила... Читаю літопис і думка в мене одна ворочаєть-ся, значна вельми, її б обмислити з усіх боків і провести..."

Олег відклав рукопис. Зі звалища нахапаного в університеті непотребу просмоктувалися струмінці якихось знань, які повисали

хмарками здогадів. "Хіріново,— як сказав би Чорний,— ми вчили свою історію". Це ж са** ме тоді, в кінці століття, студенти кидали університети і йшли в народ готувати його до повстання. На Україні вони тулялися в околицях Чигирина. Лазаревці. Росіяни, а також ті, яких привернули до себе. "Там, біля Чигирина, тліє жарина". їхні діди розтоптали той вогонь, а тепер онуки хотіли погріти руки біля нього, набратися від нього звитяги. Скрутні долії Така Росія. Завжди і в усьому. А вже й нащадків тих, які запалювали холодно-ярський вогонь, не було на світі. Витоптали, вистинали, повивозили на Сибір, на Слобожанщину. А хто такий Сергій П.? Може, Подолинський зі Львова? Був такий. Антонович, Драгоманов, Подолинський... Здається, вони називали себе "Старою громадою". Українофіли. Отже, Іполит з українофілів? Либонь, ні. Тільки співчував їм. Хворий, чи боявся? А може, те й те. В душі ж — українець. Хто він такий? І хто такий його дядько — ігумен Миколаївського монастиря? Може, виясниться з подальшого тексту? Іполит пише, що в ньому ворочається якась значна думка. Олег також відчував, що в ньому самому щось міняється, що він вступив обома ногами в струмінь швидкий і холодний, йому холодить тіло і гарячіє в голові, щось у ньому народжується, його кудись веде, хилить із узвичаєної стежки.

Він відчував, що літопис — і сам Іполит—втягує його кудись, неначе вир зірваний з дерева листок, втягує в щось таке, про що він донині не підозрював, ніби в якийсь інший світ, який був, а може, і є, в якусь таємницю, знову ж таки більшу, ніж навіть грізне гайдамацьке повстання, у великий світовий розлом, який існує од його початків і якому годі знайти пояснення. Одні люди вершать суд над іншими, а потім ті — над цими, і по якому праву, за якими законами, хто їх вигадав, хто ними володіє, які сили їх закручують і чи хоч зупиняться колись. Ті сили — в душі людини, і все від неї, і ніщо вже її не перемінить, навіть її власний суд над собою...

Яке ж місце в цьому розломі, в цьому суді Квача? Він серед тих, які судять, чи серед тих, яких судять? На перший погляд, і серед тих, і

серед тих. Чи може таке бути? А коли він на позовах не тільки з кимось, а й з самим собою?

Кожному вільно писати, що він хоче, якщо... життя не дорожить ним; інша річ, що залишається по тому — будівлі для думання чи попелище духу. Вбрана у лживі шати правда проступає кров'ю... Мудрецями ж можуть бути як праведники, так і злочинці, відрізнити їх одне від одного нині стає дедалі важче. Тоді такого ще не було...

Досвід, який криваво проступав з літопису, засох струп'ям, зрештою, він засихає так завжди, хоч би якою гарячою та живою була кров.

У літописі слова істинні й неістинні перемішані так, що за ними не завжди можна скласти уявлення, на чиєму боці літописець. А може, літописець взагалі не має права ставати на будь-чию сторону? І завжди стає. З цієї оповіді правду може виловити тільки той, хто чує її серцем. Квач вишивав заполоччю чорною і голубою, тож треба приглядатися пильно, щоб зрозуміти, які нитки лягли по яких. Він вельми ризикував. Для чого? Горді-йович каже, що правдивої історії не буває, що правдива історія нікому не потрібна, мовляв, напиши її вогнем на небі, викричи її на весь світ, пройдуть, ковзнуть байдужим поглядом по небу: ну й що — була несправедливість, і ще буде, а я тут при чому? Хліба з тієї правди не спечеш і олії не надавиш... Але все-таки, в когось від тієї правди може розірватися (чи хоч здригнутися) серце. В одного, у другого, в десяти... То більше... Мало що змінилося. Те, що було колись, триває, наша гайдамаччина — в нас, вона не скінчилася. І невідомо, коли скінчиться. Він і сам... Його неначе водить щось; човна, у якому пливе, змайстрованого суворими, і, як донедавна вважав, непомильними майстрами, несе невідь куди, і кормчі на ньому... не такі, як думав про них раніше.

Олег почував, як з оцим читанням щось втрачає у світі... А щось і знаходить. Донедавна він був, як майже всі його навчені у школах і вишах ровесники, всезнаю-чим і непомильним, якому відомо все про світ, стулений з часточок і порошинок, неначе зібраний з конструктора,

без чортів і. ангелів, без вищих сил, без таїни, а тепер подумав, що все'не так. Що й ота, невідомо де похована грудка праху під дивною, навіть принизливою назвою Квач, від якої на землі, в землі вже немає й сліду, лишила в оцих сторінках щось таке, Що здатне збурити, а може, й перевернути тисячі життів.

І нова навала думок: перевернути що? І для чого? — Холодні краплі поту виступили на чолі.— Чи можна щось вернути? А якщо ні, то всі людські потуги марні? Гайдамаки згоріли, як метелики в багатті осінньої ночі? Але ж дух не згорає! Звідки він узявся в Залізняка? Сліпа сила? Ні, не сліпа. Чому ж так сталося? І раз, і вдруге, і втретє? Це був останній злет? У якому крила опали більше ніж на століття. І ми лишилися там, де й були. Не вийшли на всесвітнє велелюддя. Втомилися? Підупали на силі? Тоді... Нащо пущені в світ? До чого покликані? Тобто щоб?.. Цур...— Витер з чола холодні краплі поту. Думки були несподівані й більші за нього. Йому здалося: відповідь десь там, у втрачених аркушах. Знайди він іх, і знайде...

Олег знову заглибився в сторінки. "Суд був немилосердний, жорстокий... Звинувачених засудили до страти, але перед стратою кожен приречений мав пройти крізь стрій козачий і по крузі народному, де кожен по одному разу бив києм стратця, не прийшовши страшного митарства, засуджені сконали від київ оскаженілого люду.

Володарку містечка О. Яблуновську-Дамковецьку держали в її власному замку, надіючись на її признання, де схоронені містечкові й її власні скарби. Небіжчиця знала, що від руки Страшного Максима не врятується ніхто, тому вчинила опір на допиті, не даючи (жодного зізнання.

29 травня року 1767 загинула хоробра жінка, воїн і захисник люду тутешнього від набігів степовика та розбійницьких ватаг лісовиків. В містечку Медведівка ожила воля козацька, козацьким старшиною містечка назначили молодого письменного козака І. Вусача, скарбничим містечка ченця Миколаївського монастиря Варти-лимея Шкавро, суддею

земських, ікономом-обозним козацьким Чигиринського козака Івана Левченка, отаманом козацьким Максима Страшного Доленчука-Залізняка. З приходом влади козацької до містечка Медведівка з усієї Чигиринщини, Смілянщини, Черкащини, навіть Канівщини, Уманщини потяглись валками козаки та панські кріпаки. В Медведівці та навколо не було куди яблукові впасти. На день по тричі відбувалися козацькі ради. Будувались сотні, загони, полки.

В кузнях день і ніч дзвеніли ковадла від ударів важких молотів, на шаблі, палаші, ножі перековувалося все: коси, серпи, рала, всяке крицеве начиння. Будувалися вози, сідла, стругались ратища, сукались вірьовки, шились киреї, чоботи, шапки, шаровари.

Бачачи все те, не можна, щоб не збагнути того, що близилось з кожним днем тутешньому краю. Неодноразові протестації, писані володарем Чигиринського староства князем А. Яблуновським до Королівської милості,

королю Станіславу 2 не допомогли, як і погрози українського володаря князя Потоцького.

. Заколотницький старшина містечка Медведівка І. Вусач дістав повеління від отамана заколотників Страшного Максима огнем і мечем покарати зрадників православ'я — пастора і братію Миколаївського монастиря. В ніч на 11 липня року 1767:

<гСобрамші люди сваволніх, пріблізовше і вчинив напад на церков свентому і братію вшесько. І ні в чому не оглядаючісь, братію до оборони ся немаючіх, тірансько-немилосердно стязалі. Утікавшіся з місця у реці Тясмі-на потопімше, чотири человека насмерть забілі. Пріору Вісаріону окрутне шкод ліво поранено: руцю левицю утято, право ухо оттято. Дом свентом Божій обворовалі, опріч права посполитих нашія маентності вшелякія: бидло, коні, коріви, свині, в домі і на полі пасомі; вшесько речі рухомі сукмани, плахтія музьскія, парчі, скатерті, ряси, сутани готовій і

ненья вшелякія, коштовності обдерлі, на едно место зволочімші межі себе розшарпалі. Кровіцей забітих место свєнтоме окровавілі, в нівеч обернулі".

Хто може сказати, подумав Олег, чийого трупу навалено більше? Трагічне колесо історії з моторошним скрипом обкрутилося перед його зором. Воно крутиться од* давна й по сьогодні. Як же пасіювали, шкодували на себе та побивалися поляки, коли Хмельницький склав у Переяславі угоду з росіянами! І як раділи, коли Вигов-ський побив під Конотопом тих же росіян та уклав з поляками в Гадячі розумну, обопільно корисну спілку на конфедерацію. Але, щойно уклавши, вони одразу ж знову зламали її, прирікши і себе, і українців на поглинання Російською імперією. Чия в тому вина? Короля, шляхти, всього люду? Як і в оцій гайдамацькій кривавиці?.. Когось одного, чи всіх? Тих і тих? Хто орав перелоги, і хто поганяв орачів? Де її початок і кінець? Коли й на кого ми нападали? Де, в чому наша вина? Коли б хоч знати. Може б, ми і жили інакше?

Запитання не вміщувалися в голові.

<гДізнавшись про жорстоку розправу заколотників конфедератчики звідусіль рушили на Медведівку.

Козацький отаман Медведівського коша Максим Страшний, розділивши кіш на два крила, залишив Медведівку. Одне крило луговиків, на чолі которого /. Вусач, повернулось в Затясменську січ, друге з отаманом відійшло в Хол. Яр і з'єдналось з козаками отамана Й. Шелеста.

На різдвяні свята року 1768 до містечка Медведівка прибули козацькі сотні, на чолі карного загону Канівський сотник Брилецький, який щойно одержав від самого Потоцького нобілітацію і королівську грамоту. Бри лецький віддав наказ розпочати похід, під неймовірну завірюху та січневий мороз спалахнули пожежі. Кара впала на

беззахисних старців, жінок та дітей, їх роздягнених і босих виганяли під завірюху та лютий мороз".

У цьому місці неначе цвях раптом ввіткнувся Олегові в око, він стенувся, бо прочитав таке: "Для чого пишу? Адже не тільки укласти працю, але й переписати, переказати бодай стисло не встигну. Ломить мені груди й болить правий бік... Отруюється печінка. Вчора знову забарвив кров'ю простирадло. Дядькові не сказав, бо повезе в Київ до шпиталю... А там ще гірше. А пишу... щоб не збожеволіти. Страшно мені, страшно на самоті і страшно з ченцями... Що їм можу сказати? Вбили в мені Бога лихі люди... Сарказмами своїми... Сашко і ще дехто... Сарказми пускають, а самі попивають коньячок. Нащо читав ті книги!.. А тепер — не можу. Молюся, плачу, звертаюся до Нього, а в голові молоточки: "немає, немає". Може, це шепоче лукавий? Але й його немає. Немає нічого. Тільки є мій біль — і мій страх. За віщо? Я нікого не вбив, не обманув... Не знаю".

Олег довго сидів з туманом в очах. Намагався уявити того далекого Іполита... Який він: з борідкою, вусиками, високим чолом, висхлий, худий?.. Такі здебільшого на старих малюнках, хворі на сухоти... Майнула думка — а не заразні ці сторінки? Засоромився. Однак наблизитися до Іполита душею не зміг. Той лишався далеким, нерозгаданим, не до кінця зрозумілим, самотнім... Іполитовою самотністю пройнятися теж не зміг. І не вельми прагнув.

"Вдень на св. Василія Калинівський полк на рисях вскочив в Медведівку, хоч, досконале навчене кварцяне військо Брилецького, але устояти зненацькому нападу не змогли. Наспіх хто як зміг, сотні Брилецького відходили до Писарської греблі. В Глибоких Лубенських та Йєменських ярах їх чекав Максим Страшний з сотнями запорожців. Під вечірню завірюху драгунів Брилецького з трьох сторін оточив Максим Страшний. Розпочався страшний бій. Тіснимі запорожцями драгуни Брилецького опинились у смертельному кільці і після загибелі сотники Брилецького склали зброю.

Запорозці з полоненими через село Заметницю прибули до Медведівки. їх зустрічали Калинівці, жінки й діти. З поверненням козацького атамана в Медведівку в містечку знов запанувала козацька воля. З лісів та лугів поверталися люди. В кінці лютого1 року 1767 в Мед-ведівці стався великий сход людовий та козаків навколишніх сіл та хуторів. Отаманом Січі Холодноярської назначили Шелеста, козацьким старшиною містечка Медведівка — Хтоменка Молодшого.

Та незабаром знов вернулись в Медведівку конфедерати, уніати запровадили Право патронату... Майже всі церкви в містечку Медведівці стояли на грунтах польських вельмож та жидів-орендарів, а тому з ними поступили, як кому завгодно, ті, на чиєму грунті стояли церкви, продавали їх в оренду під житло, шинки, майстерні, навіть конюшні. Селян тутешнього краю, які найбільш винні в заколоті та в пограбуванні панських маєтків, об’явлено панськими довічно. Пани володарі заводились дворовими сотнями, які угрунтовувались найманцями з других країн. Щоб угамувати стихію в тутешньому краї, треба була вища сила. Але загони Барської конфедерації на чолі з Пулавським відтягнули на себе коронне військо, і король Станіслав 2 не мав змоги чим-небудь допособити. Та чи сам заколот черні і козаків не стояв грізною перешкодою на ганебному шляху Барської конфедерації з самого початку?

Ранньої весна року 1768 тутешній край закипів пекельним котлом. До Холодного Яру потяглися валками звідусіль селяни, запорожці, нові сотні козаків-утікачів з міст і містечків, міщани, ремісники, з монастирів ченці і навіть черниці. Тутешні пани орендарі, покладаючись на дворову охорону та запевненість козацької старшини, замкнувшись в замках та укріплених дворищах, в льохах та на горищах, чекали як на Страшний Суд, ті, хто бачив страшні скутки і мав змогу, зараньиіе подались до Умані, Києва та Варшави. Уоке в квітні року 1768 всі шляхи і стежки, що вели до Медведівки, були закриті гайдамацькими ватагами".

...Олег перегорнув сторінку. В очі йому впав запис на звороті. Перший запис, всі попередні зворотні сторінки були чисті. Зверху по

середині рядка було написано великими літерами: "Ластівка". А далі йшло: "Пишу при свічі. Сьогбдні побачив ластівку. Прогулювався по Тернешівській греблі — по сусідній з нашою монастирською. Побрів-побрів і не зглянувся, що вже стою в КІНЦІ греблі. Там старий водяний млин і верби. Важкі, роз-сохаті, віття аж на траві. Став під вербою, задивився на воду. Сонце було на вечірньому прузі, торкалося обідком Мотронівського лісу, якесь дивне, жовто-рожеве. По річці до берега — доріжка. Йди по ній до сонця... Ступи крок з греблі, й... кінець... Всьому. Болю та мукам. І думкам. Якби справді — один крок. Спалах і...— на небі. Від води повівало холодом. Я зняв з руки плащ та накинув на плечі. Плащ дядьків, на хутрі лисиць, з каптуром, дядьо й на крок не випускає без нього за монастирські ворота. Каптур розкрився сам і впав мені на голову. Я не встиг його скинути, як вилетіла вона — ластівка. Ластівка. І трохи не налетіла на мене. Сфрасувалася, розгубилася: "Отче, благословіть". Не знаю, що вселилося в мене... Я не схильний до жартів, а тут... Може те, що була вона... ластівкою? Мене бачила погано, я — в тіні верби і в каптурі, а сама стояла на осонні. Сонце цілувало її. Я так і подумав: "Цілується з сонцем". Легка і стрімка, як ластівка. Чорне волосся на проділ, обличчя довгасте, через плече — розплетена до половини коса. В косі — крокіс. Губенята припухлі, трохи примхливі, і вушко... таке ніжне, світиться проти сонця... Торкнутися б його пальцями. А очі сині-сині, неначе квіти-дзвіночки, по-дитячому довірливі, але світиться в них і якась гостра рисочка, і кілька крапельок муратиння. На носику — Ластівка ж... "Благословіть, отче". "А ти дуже грішна?" "Дуже",— тихо-тихо. (Дурень, не розпитав, хто вона). "Одпущаю і розрішаю". І сміх мене душить. І "одпущати" її не хочеться. А як затримати? "Куди літала?" "До тата,— носила вечерю". "А твій тато хто, водяний?" "Ні, він мельник". "І ти не дочка водяного?" "Ні". "І не знаєшся з ним?" "Ні". "А з ким ти знаєшся?" "З татом, з сестричкою і братиком. Благословіть на дорогу". "Не благословлю". "Чому?" "Хочу ще постояти з тобою. Розпитати, які маєш гріхи. З ким цілувалася". "А це не ваше діло". І враз розгублено. "Чудні ви. Тоді я піду сама". "Без благословення!" "Без благословення", — в голосі упертість, переступила босими ніжками, збираючись іти. Я відкинув каптур. Кажуть... Я не

кепський з себе. Високе чоло, великі губи, ніс з маленькою горбинкою, виразні очі..."

Олег на мить одірвався од сторінки і зі здивуванням подумав, що Іполит чимось схожий на нього... Чи — він на Іполита.

..."Волосся в мене темно-русе, й довге, як у всіх студентів, аж на плечі. Це знову збило її з пантелику. Вона вагалася. Тремкі губенята розтулилися: "Ви не батюшка?" "А ти як думаєш?" "Не знаю,— опустила очі.— Балачкою — ні". "А всім іншим?.." "І всім іншим",— вже впевненіше. "Я — не піп і не чернець, а ти — не дочка водяного". Вона спаленіла. "І не цілувалася з ни^?" "А хоч би й цілувалася". "Ну... який він?" "Кращий за вас". І — побігла. І вже з віддалеку-далеку: "Цілуватися він уміє",— й розсипала сміх, і він покотився по річці, застрибав по воді, неначе легенькі дзвіночки. Оце й усе".

Олегові довго не спалося цієї ночі. Одягнувся, вийшов у берег. По серцю бив перепел... Нез’ясненна туга стискала серце. В серце цідилась тривога. Не знав, звідки. І саме те, що не знав, звідки вона, пригнічувало. Причина була десь тут і невідомо де. Повітря було напоєне запахом матіол, і той запах душив його. Незнайомі шерехи долітали з саду. Донедавна ніч сповнювала його іншими почуттями. Прагненням погамувати щось непогамоване, сягнути таїни, і хоч не осягав якої, одначе вловлював щось тугою серця, й здогадувався, що все те пов’язане з чарівною силою кохання, буяння, намагання заполонити світ собою, а себе світом, а це було щось інше. Якась грізна риска свідчила, що світ—це не тільки те, що він почував раніше, він таємничий і небезпечний, і небезпека розлита в місячному сяйві, в шерехах, в звуках і в тиші. Думав про гайдамаків, про Іполита, про Ластівку. Про Іполита та Ластівку більше, ніж про гайдамаків. Біля ніг плинула ріка... Та сама... що в літописі. Ріка народу. Чи інша? Іншого народу? Десь там, в темряві мріла Тясминська Січ, мерехтіло одиноке вогнище. Пастухів або трактористів. І — перепел. Той самий? Прилетів звідти? И очерети... Ті самі? В них ховалися гайдамаки. І він також у човнику. Принишк. Бо в селі — знову конфедерати... Скриплять колеса,

їдуть чумацькі паровиці... Ні, скрип не такий — з клекотом. Панські карети та берлини. Вони з охороною? Узвіз... Гайдамаки, Залізняк — на коні. "...Нарет на нім золотий, так і креше копитами, так і фриска ніздрями..." А сам... "Як барвінок зовсім молод, вуса вуста не перекривають, чолом висок, та не рум’ян, а як бронза на стальниках блищить".

Проскрипіли кочетки. Попід очеретом скрадався човник. "Гайдамаки?" Оглянувся на село. Воно спало. Сліпали вікнами проти зір тільки дві чи три хати. Люди спали, не відаючи, що коїлося тут, що може скоїтися, покірні долі та вищим силам, застрашені й безвольні.

Де ж тоді береться в них оте?.. Люди в селі рано вкла>-даються спати, економлять гас, в селі електрифіковані тільки дві центральні вулиці. "Це ті самі люди? Мабуть, не ті",— чомусь зітхнув і за чимось пошкодував.

...Вранці вони базарювали. Базари в Медведівці — по середах. Сусід узяв у колгоспі коні, їхав по цемент, підкинув Василя Гордійовича й обіцяв забрати на зворотному шляху. Чорний хилитався поміж базарними столами, стріляв очима на всі боки. Одбатував кришеник сала з присмаженою шкуринкою, кутуляв, прицінювався:

— Бабо, од чого ваше порося здохло?

Літня жінка, хуторянка, яка не знала його, замахала кістлявими кулачками:

— А щоб ти до вечора, як гора, а щоб тебе пранці поїли, а щоб тобі сраку зашморгом стягнуло, а щоб тебе через тин кинуло, як вона здохла. Та сало ж, неначе масло, саме в роті тане.

— Еге, якщо є добрі зуби.

— А тобі видно повибивали їх, п’яному.

— Та ні, жінка кочергою зачепила. Така вредна, як оце ти...— І сміявся.

— Чого регочешся?

— Так гарно лаєтесь. Скажіть, як ото... зашморгом?..

Тітка засоромилася.

Сало сподобалося Чорному, купив аж три шматки. За ним потяглися інші покупці.

Чорний вже вивихувався далі:

— А твоя, Секлето, падалиця по чім?

— Яка падалиця? Білий налив, одне в одне... Тьху на твою голову. Фуліганом був, ним і лишився. Я так і знала, що кончиш або в тюрмі, або в енкаведі.

— Кончили мене в енкаведі...

Базар вирував, стугонів, стогнав, лементував, сварився й мирився, багато кричав і мало продавав. Сільські базари, як весняні грози, голосні й короткі, дев’ять годин — і вже нікого немає. Але зараз ще тільки сьома година. На базарі яйця в макітрах і підрешітках, вишкірені свинячі рила, вишні та сливи відрами; роздрочений хлопчаками бичок зривався з цепу й дядько скрутив йому за короткі роги до коліна голову, обоє стояли з налитими кров’ю очима, ще інший дядько в сорочці з одірваним коміром накібчився з обарком супроти міліціонера, який задкував, парубки пили просто з пляшок ситро, троє сільських жінок лушпарили перекупку, яка

їх обшахраювала, й та втікала до обдертого "Москвича", де за кермом, ввімкнувши мотор, сидів її чоловік чи напарник по ремеслу.

І Олег подумав: "А може, це ті самі люди? Хоч трохи ті самі?"

. Хилиталася по базару зігнута обтіпана постать в старій, обстрьопаній знизу спідниці, в драній хустці, з-під якої вибилося вже не біле, а жовте волосся, баба була така стара, що її голова не трималася й хилилася вниз, наче соняшник на приламаному стеблі, й хто зна, як вона ще шкрьобала поміж базарних рядів, вона зупинялася, над силу підводила голову, заскалювала ліве, з більмом, око, й тоді в неї розтулявся рот, у якому стримів один-єдиний великий чорний зуб. За нею бігло з десяток хлопчаків, смикали її за спідницю і горлали щосили: "Лукіє, в голові вітер віє". "Лукіє, в голові цибуля спіє?" Діти бувають жорстокі, як і голуби, котрі, позбавлені інстинкту збереження виду, забивають один одного до смерті. З-за єдиної на весь базар ятки видибав Чорний і так гарикнув на хлопців, що ті втікали, злякані, принишклі, без реготу і навіть без вереску та крику: "Ану, марш, засранці, це вам у головах позацвітало". А тоді повернувся до дядьків та тіток, які стовпилися біля бочки з олією: "А вам не в стид? То ж ваші... Не приведи, Боже, комусь із вас випаде отака старість... Старцювати по базарах". Підпилий дядько в куфайці наопак підбив на потилицю картуза: "Тю на тебе..." "Я тебе як тюкну костилем",— визвірився Чорний, і дядько сховався за вироблені селянські спини. Всі інші ніяково одверталися.

12

Крутилися розігріті до червоного диски телефонних апаратів, крутилися колеса автомобілів, крутилося все емгебе, плануючи акцію по захопленню двох агентів невідомої ворожої держави. Запитання летіли з району в область, з області до Києва, з Києва — до Москви, а звідти — поради та накази: категоричні, надзвичайні,

грізні. З Москви завжди накази тільки надзвичайні та грізні. Телефонні та телеграфні дроти перегрівалися, й ластівки та горлиці, які сиділи на них, обпікали лапки, а деякі падали мертвими.

Спочатку майор Круглов, начальник районного МГБ, хотів по тривозі кинути на акцію всі підпорядковані йому сили, але його застерегли, на нього нагримали, його попередили, щоб тільки вислав посилений нагляд та перекрив усі можливі й неможливі шляхи до втечі. За півтори години приїхали оперативники з області, а за дві з половиною добулися — літаком та машиною—і з Києва. Наказ з Москви категоричний: захопити тільки живими; було укладено кілька планів проведення акції — від підпалу сторожки з застосуванням протипожежних засобів до атаки з вертольота, і всі відкинуто. Врешті зупинилися на найпростішім і, як здавалося, найефективнішім: Яким Коробченко (він також крутив педалі свого велосипеда, його одразу ж одіслали назад, аби йог<У відсутність не викликала підозри) подасть нагору умовний знак про те, що несе вечерю: перед тим, як вилізти на драбину, він завжди покашлює, а на драбину вилізе найспритніший, найнатреноваиіший оперативник з Києва, самбіст і каратист, відчаюка й блискучий стрілець лейтенант Наздираєв (за ним почалапають ще двоє), кине газову бомбу і в миг ока вдереться на горище, обамбурить, спантеличить шпигунів і втрьох скрутять їх.

Операцією керував полковник Гопаков, важкий, тілистий, з великим, червоним, неначе напареним кропивою обличчям, великою, як казан, головою, на якій чуб облетів майже до вух, трохи більше його було з лівого боку, й Гопаков зачісував ріденьку кудельку зліва направо. Він упрів і витирав обличчя рябою хусточкою, а коли вона геть змокріла, підкладкою кашкета.

Все відбувалося за планом: зігнутий, витіпаний страхом Коробченко, у якого тремтіли руки і ноги, хрипко покашляв, Наздираєв і ще двоє піднялися по драбині, але далі план полетів шкереберть,— з горища пролунав постріл, і біла щепа, відлуплена кулею, бризнула на голову другого штурмовика. Наздираєв і його помічники позлітали з драбини.

Емгебісти розглядали горище — щепу було сколено аж у горішній частині дверцят. Стріляли не прицільно — попереджувально.

Тоді вдалися до мегафона, й з-за хлівця почали об-крикувати горище стандартними погрозами та обіцянками: ви оточені, здавайтеся, за добровільної здачі гарантуємо життя...

Горище мовчало. Повторили кілька разів, хтось радив вилізти на дуба й стрілити звідти для острашки по даху сторожки, ще хтось наполягав на варіанті з підпалом, але в цей час на горищі глухо вдарив ще один постріл. І тоді Гопаков сказав:

— Все. Дупель пусто. Можна лізти знімати.

— А другий? — крутнув вузькими плечами Круглов.

— Я ж сказав — дупель пусто,— констатував Гопаков.— Другого немає. Пішов одразу. Вже досі в Києві чи чорт його знає де. Чухалися ви, майоре...

У старшого завжди винуваті менші.

На горищі справді знайшли лише одне тіло — перестрашений Коробченко впізнав у ньому того, який називався Миколою.

Він лежав тихий, упокорений, здавалося, навіть вдоволений, тільки тонкі вуста скривлені по-страдницьки. Червона крапка на скроні підсумувала тяжку повість його життя. Коробченко дивився на нього перестрашено, одначе й дрібки жалю не випало з його кіптявої, чорної, як комин, душі.

Емгебісти й надалі лишили за мертвим кодову назву "Микола", а за тим, який зник,— "Лісовий".

По тому вони ще раз допитували Коробченка. В того від страху сльозилися очі, тремтіли губи, й Гопаков, приховуючи роздратування, казав:

— Заспокойтеся, товаришу Коробченко, і розкажіть нам...

— От хрест і Бог не знаю, де взявся той другий. Я його й не бачив.

— Ми віримо вам. Тут — ясний день. Навіть для дурня. Як став ваш "Микола" виходити, відкопав рацію й по ній зв’язався... Йому була потрібна допомога. Може, якісь медикаменти. І гроші. Адже гроші він віддав вам...— Все це — більше колегам, аніж Коробченку.

— Та віддав, віддав, пропади вони пропадом. Я думаю...

— Треба було думати тоді. А тепер напружтеся, постарайтеся пригадати, про що вони говорили на горищі.

— Так не по-нашому. Кілька слів по-нашому.

— По-якому — нашому? — гостро.

— По-українському. Щось про погоду. Ще й шепотілися. Тільки й розібрав: Черкаси, філіраймонія і ще, кажись, Суми... Кажись, Суми...

Його допитували ще довго, але нічого нового з нього не витиснули, а тим часом перевірили: Черкаська філармонія виїхала на гастролі до Сум. Отже, контури справи окреслилися: шпигун ішов до когось із Черкаської філармонії, ніс гроші. Але до кого, для чого?..

Операцію розробляли в Москві, швидко й чітко: хтось, схожий зовні на "Миколу" (той, з філармонії, міг

його колись бачити), поселяється в готелі, де живуть артисти Черкаської філармонії, видає себе за... відставного генерала, якого покинула (або в якого померла, ще не відпрацьовано до кінця) дружина, заводить знайомства, щедро пригощає (влаштовує в себе в номері такий собі шаховий клуб з дармовими напоями, наїдками й цигарками, провінційні актори бідні й ласі на дармів-щину), промацує своїх гостей по одному й запідозреному вручає гроші. Він повинен ходити з палицею або на милиці (можливо, "Лісовий" попередив того з філармонії про нещастя, яке було сталося з "Миколою"). "Генерал" має знати українську мову. Бо ж прийшов звідтіля, з "Лісовим" розмовляли по-німецьки й по-українськи. Це вже була задачка... з одним невідомим. Легше знайти білого негра, ніж генерала-емгебіста, який природно, в побуті розмовляє українською мовою. А тим часом МГБ просіває через густе сито всіх працівників філармонії, перевіряє їх до десятого чи й до сотого коліна. Два кінці обірваного мотузочка неодмінно мають бути зв’язані в один тугий вузлик.

<гЧастина друга.

Рік 1768. Козацька реєстрова старшина, дрібні урядовці, котрі залишилися в староствах, почали шукати оборони. Ними складена вимога перед Переяславською Єпископією вимагала від єпископа переяславського, священика Гервасія всією церквою православною впасти на непокірливих, зупинити безглузде рушення народове, об’явити ватажків, головних заводіїв суспостатами і відлучити від церкви православної. Проти монастиря св. Мотрони та ігумена Мелхіседека Значко-Яворського застосувати власну прерогативу, заборонити ономy: всіляку підтримку до Холодного Яру, відмовитись від протек-торства. Переяславська Єпископія вчинила за їхньою волею. Ігумен Мотронівського монастиря Мелхіседек був відкликаний до Переяслава, чимало монастирської братії було розстрижено та відпущено в народ. Монастир переданий економії.

З 14 мая і до 4 червня року 1768 відбувалися ради козацькі, до Медведівки і Чигирина звідусіль прибула козацька верхушка. На тих

радах часто зчинялись бійки в Холодноярському таборі, зрадники Шелеста розпустили чутки: буцім то отаман Шелест зрадив січовикам Холодного Яру і перейшов на бік панів, січ зкасує і всіх видасть польським панам. Ті чутки призвели до Чорної Ради Холодноярців, 4 червня року 1768, рішенням Чорної Ради, скинутий з отаманства Шелест, а тайна партія субалтерна Г. Воронича, яка зпочатку метушилася в отаманському стані, підтримала вбивством отамана Шелеста. Підослав вбивцю Лусконога, котрий з засади застрелив Шелеста.

Шелест як людина розсудливий, підступний, неза-пальний, сходчивий. І як тому свідчать в народі, мабуть повстання не розпочав би. Ганебне вбивство отамана Шелеста призвело до гіршого, того ж дня 4 червня року 1768 відбулася велика Рада Холодноярська, на якій козаки, селяни, великі гайдамацькі загони своїм отаманом одностайно прокричали запорожського козака Страшного Залізняка Максима. Упертість, рішучість, сміливість та доскональне керівництво боєм відважного Запорожця

адже відомо кожному. Того ж дня 4 червня року 1768 атаман Залізняк подав страшний останній клич: "Гайда!"

Очевидці свідчать, ще й півні не заспівали, як Медее-дівку охопила пожежа, палали маєтки, жидівські хати, лавки, амбари. Крики приречених розтинали небо. За Медведівкою запалали Суботів, Чигирин. Нескінченні ружейно-гарматна пальба, пісні, танці, зойки приречених, гудіння церковних дзвонів, кінський топіт зколихну-ли береги Тясменські. Калюжі крові, трупи забитих завалили вулиці Медведівки. До пізньої ночі 5 червня по погребах та горищах, по тайниках та очеретах Тясмен-ських боліт шукали панів, жидів, ляхів. Отаманська ■ сотня налічувала до 500 максимців, так її звали — <гмаксим-ці" ще при дворі Мотренського монастиря, кожен мак-симець мав бути і був як Страшний Максим.

Отаман повсталих Страшний Максим Залізняк людина надзвичайно жорстока, непідкупний, надзвичайно сміливий, рішучий, хоробрий, сильний, досконале володів військовими справами, в обучі та бою, тому содіяне ним під час повстання є рівним його власній природі. Його побратими помічники всим схожі на нього. Але про отамана та них буде написано в актових приписках, яко й велено. В пунтовках актів дозволено заактувати лише саму подію.

5 червня року 1768 отаман Залізняк наказав всім сотням козацьким, загонам гайдамацьким та загонам посполитих зібратись до Мотронського монастиря для приняття клятви святой. Після утрені, яку відправив старий чернець Андрій Проценко, за наказом М. Залізняка з церкви винесли Клейноди гетьмана Сагайдачного, під військові стяги построились козачі сотні, гайдамацькі загони та селянські ватаги. Малось відбутись благословення святої Церкви, але чернець А. Проценко відмовився від поблагословення за відсутністю на те права. Благословив від церкви св. Мотрени розстрижений чернець Іван Юрчик, оний вручив: булаву, літаври, бунчуки предводителя повстання, також освятив зброю повсталим. На закінчення церемоніалу приймали клятву святу за Україну, на східцях церкви вишикувались отамани. Чернець loan Юрчик на плечі М. Залізняка накинув гет-манську кирею і вручив коштовну домаської криці шаблю колишнього гетьмана правобережної України Петра Дорошенка, яка тайно хоронилась в монастирі. Припавши на коліна, М. Залізняк поцілував шаблю, прийняв клятву святу, підвівшись він об'явив пірзвище та ім'я своє: Максцм Залізняк, син Легорія Залізняка. Після того як отаман повстання був посвячений і приняв клятву перед церквою і військом, він і священник loan Юр-чик прийняли клятви від усих. Військовоцерковний почт закінчився гарматно-ружейним салютом та ударами в дзвони —; по всіх церквах тутешніх.

Після обіду в монастирі св. Мотрени гайдамаки, розділившись на 2 крила, рушили по Смілянському шляху через містечко Жаботин, рушив зі своїми сотнями М. Залізняк, по Черкаському шляху зі своїми сотнями рушив М. Швачка. Отаманом Холодноярської Січі залишився С. Неживий.

Старшиною м-ка Медведівки, отаманом обозу, скарбничим і іконом війська повстанців залишився в Медведівці J. Вусач (Усач)".

Запис на звороті.

"Вночі мені снився чорний метелик. Великий-вели-кий, як решето. Він залетів до мого покою і сів на стіні. Я хотів його упіймати, чалився, підкрадався, але він злетів і замотиляв по покою. А тоді сів на стелі й склав крильця. На крильцях у нього — великі очі, круглі й печальні. Метелик сниться не вперше, іноді я прокидаюся в паніці й холодному поту. Але сеї ночі — я його не злякався. Може, навіть навпаки. Бо й очі на крильцях були веселі. Це...— її очі. Тієї дівчини. Ластівки.

Сьогодні увесь день почувався хороше — бадьоро й легко. Я — житиму. Тепер вірю — житиму. Поїв пампушок з медом і випив великий мідний питун молока. А сам думав... Згадував...

Ледве дочекався вечора. Ноги самі принесли мене на Тернешівську греблю. Я знову сховався під віттям верби. Не знаю для чого... Було вітряно. Дві чайки пролетіли проти вітру високо в небі, неначе дві стріли, випущені з лука. Сусідньою греблею, через Бочковий, або "Погибельний" міст верталися в село женці, видзвонювали в коси та серпи, співали "Посилала мене мати..." Мабуть, оджнивувалися. Сонце давно зайшло, але на сході палали хмари. Здавалося, вони димлять. І тоді я побачив її. Йшла і дивилася на небо. Я виступив з-під віття, щоб не злякати її, привітався. її очі — медового кольору — сяйнули, такі очі не переносять обману, та вони й не даються на обман. Вона не здивувалася. "Який чудний вогонь на небі",— сказала. "Сонце за пругом землі, ще й пруг заступлений хмарами, а ті хмари високо, воно освітлює їх",— пояснив я. "Ви вчитель? *— запитала вона.— Як вас звати?" "Я — студент. Звати мене І политом. Кажи мені — "ти". А тебе як звати?" "Лукією.' Студенти — це ті, що по базарах крадуть?" Я гаряче заперечував: студенти є бідні й багаті, вони вчаться, а тоді побачив лукавий усміх у її очах і замовк. "Однесла татусеві їсти?" — запитав по хвилі. "Ні". "Але ж... Млин, здається, меле?" "Меле". "То хто ж у ньому

засипає?" Вона усміхнулася. Боже, яка в неї усмішка. Неначе сонечко з-під ранкової хмарки. На лівій щоці — ямочка. "А той?.." "Який?" "Ну, про якого ти запитував, чи я з нйм не цілувалася"... "Водяний?" "Не зовсім. З того племені, але інший". "З рогами? Чорт?" — зареготав я. "Не називай проти ночі. Він не любить",— майже серйозно. Я не знав, як затримати її. "Покажи мені, як він меле". Вона закусила нижню губку, замислилася. "Ходімо". Ми пішли назад до млина. Ступали поруч, її маленькі босі ноги і мої черевики з довгими блискучими носами. Подумав: отако б іти, йти без кінця...

Заставки відчинені, вода падала на лотоки, крутила колесо, в млині щось скрипіло й потріскувало. Я подивився на Лукію. "То—він",— знову без усмішки. "І ти не боїшся? Давай я його прожену". "Не треба. Він добрий. Такий невеличкий, сухенький, з борідкою, як у тебе". Тепер засміявся я. "Намеле й піде собі". "А що він меле?" "Як що? — здивувалася.— Тютюн. Намеле клуночок, закине на спину й піде... Іноді побавиться. Я одного разу прийшла, а колесо крутиться проти води". "Ти з ним зустрічалася?" "Не раз. Такий гречний... уступить дорогу. Як оце ти?" "Ти мене... зрівняла". Реготалися обоє. Стояли на греблі, дивилися на воду. Вода на очах міняла кольори — з голубих на сині, з синіх на темні... Лукія низько схилилася над бильцем... У неї на голові був віночок з лісових квітів. Я знав тільки одні квіти — дзвіночки. Ніжний вигин дівочої шиї, щоки... Мені до безтями захотілося доторкнутися до її щоки бодай пальцем. Не одважився. Тільки підніс руку до її голови й одщипнув одну квіточку — дзвіночок. Лукія ворухнулася, й віночок зісковзнув з її голови. Вода закрутила його й понесла в сутінь. "Ой! — скрикнула Лукія.— Поганий знак". "Нічого поганого... Я тобі одягну на голову такий вінок, такий..." — сказав, і мені не вистачило повітря. Скаже вона мені у воду стрибнути — стрибну, не задумуючись. "Ти?" — і подивилася на мене таким поглядом, аж у мене затерпло в грудях, і стало жарко, й солодко, і чомусь страшно. "А що?.. А що?.. Хіба я..." "Ти— панич". "Я не панич... Мій тато — гімназійний учитель... А мама й зовсім з простих". "Гімназійний учитель,— в протяг, голос мені здався, як у іволги.— Значить, панич. А тут у кого гостюєш?" "У дядька. Він настоятель Миколаївського монастиря". "Отець Іоаникій?" "Так". Вона

чомусь осмутніла. Раптом стрепенулася. "Мені пора". "Мати битиме?" — жартівливо. Лукія довго мовчала. "Нема в мене мами... Бабуся... теж Лукія. Тільки вона стара й недужа... Сестричка і братик... Я їм за маму. І все хазяйство на мені. Треба поспішати, я засипала в кіш... Поки вимелеться, прийде тато... Він молотиме всю ніч". Вона побігла. "Лукіє, Лукіє,— гукав я.— Зачекай. Підемо разом". На мить зупинилася. "Мені треба поспішати. Я побіжу". Не відаю, як вихопилося: "Я тебе чекатиму завтра на цьому самому місці". "Завтра? Не знаю... Завтра я піду в ліс по зілля". "Яке зілля?" "Од хвороб. Для бабусі. Для тата". "А можна мені з тобою?" Мовчання. "Можна. Ополудні. Чекай у кінці греблі".

Квітку я поклав ось сюди до зшитка й увесь вечір дивився на неї при свічі".

Олег підніс зшиток до світла й побачив обриси плями. Заплющив очі, перед ним синім відсвітом загорілася ніжна квіточка-дзвіночок. Таємниця чужого кохання, яке ледве зародилося, схвилювала його. Йому захотілося побачити Лукію, постояти з нею на палубі млина, піти разом до лісу. Вони ходили чи не ходили? Що було там?

Щось схоже на ревнощі ворухнулося в Олеговому серці. Він засоромився, але подолати те почуття не міг. Тепер поспішав з читанням ще дужче. Й не знав, що його більше цікавило та хвилювало — печальна доля звитяжних гайдамаків, чи таємниця чужого кохання. Він переживав його як своє власне. Як не дивно було йому самому, таємниця кохання хвилювала дужче. Навіть хотів забігти наперед, перегорнути сторінки, а тоді чомусь стримався, якась засторога зупинила його. Напружено вдивлявся в покорчені, ніби з болю, рядки, намагався прозирнути кудись далі... за сторінки зшитку. Почерк у Іполита нервовий (від хворби чи від кохання?), літери вистрибують з рядків, хиляться то в той, то в інший бік. Олег намагався уявити його за писанням (на вікні—вазон з квітами, на стіні — ікона, він дивиться у вікно, нервово кусає губу), наблизити до себе} але це не вдавалося. Довговидий, блідий, марний, з тонкими рисами обличчя, русявими вусами, а може, й з ріденькою русявою борідкою", довгими нервовими

пальцями. "Полюби ближнього свого..." А чи можна його любити... ближнього — абстрактного, далекого?.. Люблять же героїв з книжок! Але — не так... Вони — не ближні. їм ні допомогти, ні офірувати... Люблять тих, які люблять тебе... Іполит же — десь там... А я?.. Кого любив я? Матір, батька... Вони — теж не ближні. Вони — батько та мати... Товаришів? Доки в гурті, доки гарно, весело... По-справжньому люблять дівчину. Іполит — любить... Таку дівчину не можна не любити...

Відчув, що смакує чужим коханням. Чужим? І не жалкує, а карається, чи через те, що воно недосяжне, чи через те, що відомий його трагічний кінець. А чому відомий? Нічого він не знає, просто пройнявся тим коханням зі співчуття, ще й не знає достеменно, чи кохання — це субстанція для багатьох, чи це завжди і скрізь окремішня сутність. Мабуть, окремішня, але чому ж тоді в мене так солодко горить серце? І знову ж таки, якби субстанція, її можна б розлити в келихи й роздати. Але кожен випиває свій келих, свого вина, солодкого на початку й гіркуватого, а то й отруйного в кінці. Бо там, на дні, сама гуща... Так було, так є, і ніякі швидкості, ніякі надміцні сплави нічого не змінили. Дух кришиться, як і кришився, на добро та зло, на любов та ненависть, тільки, може, міра любові дещо змінилася. Вино ж вином і лишилося. Воно ніколи не перетворюється на воду, воно руйнує душу, через те й не знаємо, чий воно дарунок — Творця чи нечистого. І як не можна надовго затримати в собі смак випитого вина, так само не можна кохати в спомині, в читанні... Але чому тоді так солодко горить серце? І болить. Виходить... Нічого не виходить. Він не переходить дороги Іполитові. Не продовжить Іполита, його кохання. "Ми рішуче різні, і справа навіть не в часовому просторі, який є вододілом поміж нами, не в тому, що ми знаємо і про що ми думаємо, а_в чомусь іншому. Але і в просторі. Чужий час перейняти не можна, він уже розчинився в безвісті, він вже десь аж за Козерогом, перейми я його — і вже безсмертний, це омана, омана". І водночас почував, що це зовсім не омана, що він переймає його і... може, перейме. "Час тече крізь— мене,— пише Іполит.— Я не шкодую за втраченим часом, Я шкодую за втраченим коханням".

Але — чому воно втрачене?

Далі оповідалося про похід гайдамаків на Смілу,

Черкаси, Канів, Умань. Похід на Умань і Черкаси — вже другий. В історичних джерелах про перший похід не згадувалося.

Перед Олегом розгорталися найдраматичніші сторінки української історії, сумнішої за яку, либонь, немає в жодного народу в світі. Коли він читав про Коліївщину в курсах історії, в монографіях, гайдамаки відстояли від нього далеко-далеко, були немовби статичними одиницями, матеріалом для його дисертації, а тепер перед ним були живі люди — на возах, на конях, піші, в хмарах кушпелі, і він ішов разом з ними. Зупинялися біля криниць, пили воду, варили в полі косарську кашу, спали в сіні під стогами... Люди на землі — одна плетениця, одна нескінченна валка,— Олег враз осягнув це — оті на возах і оці на автомобілях, передні й задні... Те, що зробили передні, неодмінно відіб’ється на задніх, в чомусь та відіб’ється, а може, і в усьому, тільки ми не хочемо того розуміти... Як і не знаємо кінцевої мети плетениці, ми заплеснуті нашими пристрастями і нашими стражданнями, й це засліплює нас.

Двічі гайдамаки нападали на медведівських та інших панів, вистинали гарнізони тих містечок та сіл, про це відгомін в історії глухий, кількома рядками. Зайченка долягало: для чого гайдамаки захоплювали ті міста і села, а далі відступали в ліси. Було схоже на звичайний розбій, хоч і проти людей маєтних, всіляких визискувачів. І ось що він вичитав у зшитку: "Щоб переконатися в силі до загального рушення проти панів-уніатів, з відома ігумена Мотронівського монастиря Максим Страшний наказав Семену Неживому та Івану Вусачу бити на гарнізони чигиринського староства в селі Мельниках, Вужині, Суботові, Боровиці, а найперше на гарнізон Медведівської володарки княгині Яблоновської-Дамковецької при підпертті монастирської сотні. Отаман Неживий Семен за наказом Максима Страшного захопив Черкаси, зруйнував маєтки і порубав поляків та жидів, а 9 червня підійшов до Канева. Він надіслав комісарові Носачівському і полковнику надвірних козаків Зеллеру писаний ультиматум. Отримавши глузливий від-каз, Неживий з

Максимом Страшним взяли фортецю й повернулися до Медведівки. Упевнившись у силі козаків-гайдамаків, ігумен Мелхіседек віддав на придбання зброї вогнистої і холодної та коней свої власні та монастирські гроші, а також всі коштовні речі. Тоді ж на початку зими 1768 року проти Неживого і Вусача вийшли карні загони під рукою канівського сотника Брилецько-го, які майже всі загинули від руки Страшного Максима в Лубенських та Деменських ярах. Вже тоді росіяни з якоюсь мислю невідступно стежили за гайдамаками. У Галаганів ці під Чигирином стояв постоєм російський гусарський полк полковника Чорби, Чорба хитрістю заманив до себе, буцім у гості, Неживого й закинув його до арештантського в'язання, незабаром Неживий був таємно викуплений козаками за великі гроші".

Похід на Умань, скурання міст і містечок менше цікавили Зайченка, про те історія має числені свідчення а обох сторін — осаджуваних поляків та надвірних козаків,— та осадників — гайдамаків на допитах польських та російських судових комісій. У літописі було детально описано як були укгрунтовані міста — Лисянка, Лебедин, Черкаси — які палісади, мури, фортеці, гарнізони — одяг і зброя надвірної варти та конфедератів, як захоплювали ті міста гайдамаки, а далі — Умань — ключ до Польщі, куди збіглася шляхта трохи не зі всього Правобережжя; комендант Умані Младонович, його помічник землемір Шафранський, полковник надвірних уманських козаків Обух, сотник надвірників Гонта, який перейшов на бік повсталих та побратався з Залізняком, штурм Умані, побоїсько й козацький бенкет.

Уважніше вчитувався в рядки, де описано погром гайдамаків, надто з російського боку, адже потім всі свідчення пересівалися в російських колегіях і здебільшого фальсифікувалися російськими істориками. Розповідалося, як радо відкривали серця гайдамаки назустріч росіянам, щиро вітали російське військо, гадаючи, що воно йде їм у поміч, і росіяни давали на те добрі знаки, сам командуючий військ генерал Кречетніков (у рукопи-сі він скрізь — полковник), віддав наказ на "обманне братання", як за його велінням полковник Гур’єв запросив до себе на бенкет Залізняка та Гонту, а всім гайдамакам росіяни "завезли дарунки

від матері Катерини — багато бочок горілки та меду", і як потім у те відкрите українське серце вгородили ніж. На бенкеті в Гур’єва було випито чимало келихів за братання, а коли гості-гайдамаки сп’яніли, на них кинулися російські солдати та почали їх в’язати, вже на бенкеті Залізняка почало щось непокоїти, щось його тривожило, й він наказав своєму джурі Петру Суходолину, щоб той не пив, і Сухо-долин не пив, і першим помітив підозріле шемрання, й закричав "зрада". Залізняк з восьмиствольним пістоле-том у лівиці та шаблею в правиці вирубувався з налоги, й— вирубався з намету. Суходолин його прикривав, і тоді Гур’єв наказав донцям оточити Залізняка кінно, й вони оточили та обвинули арканами, і тільки в такий спосіб <гзамордували козака нелюдської сили, відваги і без-страишости". Тут же його та Гонту забили в кайдани, глузували з них, глумилися, знущалися і вкинули до глибокої ями. їх підло зрадили, а потім ще й знущалися над ними... Це ремесло — зради — люди знали давно й вдосконалюють його од віку до віку.

У той самий час, у ніч двадцять сьомого серпня, росіяни штурмували гайдамацький табір. Щедро впоєне московською горілкою гайдамацьке військо спало, навіть не виставивши охорони, адже поруч — друзі, брати, які прийшли на допомогу, щоб разом оборонити святу віру. Літні ночі короткі... Гайдамаки спали, а вже на табір були наведені гармати, й російські гусари сиділи на конях, перевіряючи, чи легко йдуть з наділків шаблі. За командою, гримнули гармати, вкрили сонний гайдамацький табір ядрами. Табір стояв у лісі, ядра кришили стовбури столітніх дубів, трощили вози та мажі, підпалювали намети. Шквал вогню, гарматного й рушничного, Содом і Гомора, пекло на сонні гайдамацькі головні А потім з гиком і свистом рвонулася кіннота, з "славетним" російським "ура" побігли піхотинці. Непробурка-них зі сну, очманілих від гарматного гуркоту гайдамаків кололи багнетами, розстрілювали впритул з рушниць, сікли шаблями. Тут і там спалахували січі, гайдамаки ледве тямили, від .кого вони відбиваються.

З того пекла вдалося вирватися тільки Залізняковій сотні, яка стояла трохи пооддаль (п’ятистам чоловікам), "максимцям", ця сотня ще довго гуляла по Україні, в Лебединському лісі її оточило російське військо,

майже цілу добу тривала битва, "максимці" рубали росіян з правої і лівої руки, прорубали заставу і зі страшним свистом і вигуками "за батька Максима" залетіли в тил кречетніківцям та налягли шаблями так, що москалі кинулися хто куди. Далі оповідалося про понищення загонів Неживого, Журби, Швачки, Бондаренка, а також про кари над гайдамаками. їх обмотували соломою і обливали смолою, і вони горіли, як громові свічі, їхніми головами наповнювали глибокі ями й засипали їх землею... Це відтоді українські дівчата вплітають у коси поміж барвистих веселих стрічок печальну чорну барву. Всій Україні відомо про страшну Кодню, в якій поляки "вішали, втинали голови гайдамакам, рубали їм на хрест руку та ногу". З Гонти з живого зрізали зі спини паси шкіри і в живого виривали серце. Воно вибухнуло в їхніх руках, неначе бомба, обпалило ляхів вогнем страху, й вони вже більше ніколи не піднялися; відоме й закляття — "щоб тебе Кодня не минула", в усіх російських істориків осудливо виписані ті польські люті кари, але^ ніхто не відай., що польському катові Стемпковсько-му віддали гайдамаків росіяни, що й самі вони з не меншою лютістю знущалися з гайдамаків, що на сто версг вподовж Тясмина горіли українські міста і села, що й сам Мотронівський монастир руками Стемпковського вони <гзруйнували, братію монастирську повбивали", І що всі ті кари вчинено на жах <гнинішньому і в помисел прийдешньому на світ сей".

...Олег відклав зіПиток, сидів закляклий, втупивши в стіну хлівчика погляд. Так живо, так страшно постали перед ним ті жахливі видива, й тягли за собою невідступне: для чого? З якою метою робили все те росіяни? Адже прийшли побивати конфедератів, виясняти причини, як писав Пушкін, "давней вражды" з поляками, подолати їх. Але ніякої ворожнечі поміж росіянами й українцями не існувало од давніх-давен, не існує й понині, українці допомогли їм перемогти поляків... Росіян зустрічали хлібом-сіллю... Думки летіли гострі й небезпечні.

У грудях горів ярий вогонь — неначе то він утікав байраками, неначе власну його оселю спалили. Літопис щось перевернув у ньому, зносив його душу в інший світ, повертав думки в досі невідоме. Вони поверталися самі, мимоволі. Якби він читав художній твір, якусь

легенду, вимисел хоч і на правді, він би читав його з холодком у серці, а тут гинули й катувалися живі люди, гинули перед його очима, він хотів допомогти їм і не міг. Не міг... захистити їх і по смерті їхній. Це розумів. Ніхто йому того не дасть... Та він і сам боїться... То хто ж він такий? І всі разом? "Володарі своєї долі" як пишуть у газетах?.. Страшно! Страшно!! Страшно!!! Брила... Роздушить... І поривається щось під неї...

До прибудови-хлівця заникнув Василь Гордійович. Сів на тапчан, просто на зшиток, витягнув його з-під себе, погортав. Либонь, дивився, де саме читає Олег. Перевів на нього погляд, помітив спантеличений Олегів вид.

— Щось не так? — запитав.

Олег подивився каламутним поглядом, він поволі вертався з Трекового лісу під Уманню, де погромлено гайдамаків, на обійстя Чорного.

— Не розумію я, Василю Гордійовичу, не розумію... Навіщо було... Кречетнікову... цариці... побивати гайдамаків? — це вже було не зовсім щиро.

— Росії, себто?

— Ну, нехай Росії.

Чорний скинув угору острішкуваті брови.

— А що з ними було робити?

— Як — що? — спантеличився Олег.

Чорний дістав кисет, почав крутити товсту, у великий палець завтовшки самокрутку. Зараз закадить, й тоді хоч сокиру вішай. Ніби не бачить, що Олег давиться тим димом. І ось вже "паротяг" задимів.

— Ну подумай... З гетьманщиною цариця ще перед цим розквиталася. Кранти їй. Петяша розпочавша "вто-рая доконала". А тут — ще один гетьман. І цілий лантух полковників — Смілянський, Чигиринський, Канівський... Та ще при такій зброї. Та ще таких... відважних. Куди їх усіх? Сказать — гуляйте, хлопці, на страх вра-гам? Ту гетьманщину розкасирувала, а ця нехай проіз-роста? Е ні, братику. Вона, цариця, теж була з кебетою. І генерали її... Вольницю — під корінь. У росіян всі оті слова про свободу, братерство тільки для обману й існують. Ненавидять вони свободу, рабство люблять, самі раби й щоб інші були такими ж...

Він пахкав цигаркою, в усі щілини тягнуло сивим димом. Якби хто знадвору побачив, скричав би гвалт на пожежу.

Олег подивував. Розмисл Чорного був невідпорний. Чорний, він багато в чому темний, як валянок, міркує до примітиву спрощено, а в дечому сягає далеко наперед нього, Олега. Але тоді...

— Для чого ж з такою жорстокістю? Ну, розформували б...

— Цих. І появляться нові. Та й ці не всі скоряться. Щоб — убити вольний дух. Знищити навіки.— Недопалок, який стримів у кутику рота, обпікав йому губи. По-цюкане зморшками обличчя в хмарах диму здавалося демонічним.— А в нас нащо такі карні органи? Моя, к приміру, організація? Орден меченосців?! Все воно звідти ж... Кінця йому немає.

Олег принишк, мовчав. Чорний знову зрушив у його голові важкі запитання, налякав. Перед цим Олег думав, чому про гайдамацький погром росіянами нічого не пишуть радянські історики. И чому взагалі про Росію... отаку, імперіалістичну, "тюрму народів", як її називали перші

революціонери, заборонено писати. Про Петрові звірства, розпусність, облудність, лицемірство Катерини... Вже й Іван Грозний, катюга з катюг, хороший. Ми ж — СРСР! Найдемократичніша, найгуманніша антиімперіалістична держава. Невже... Щось спільне? Страшно... Страшно навіть думати про це. Цур...

Чорний кинув на підлогу недопалок, роздушив його милицею.

— Через те серед нас і Кочубеїв стільки. Рабів і підніжків. Я був першим серед них... Мене б треба повісити на дереві...— і враз аж застогнав, і мовив тужно: — Що вони зі мною зробили! Зі всіма нами... Ось скільки живу тут... І трави, і птиці:.. І думав, що все оте злетіло з душі, як кіптява, а воно не злетіло, і лишився я таким, як був. Не заспокоївся, не розкаявся, не простив нікому. І не прощу... Собі — першому.— Махнув рукою, зітхнув.— Колись було людина розкається — і полегшає їй. А я й розкаятись не можу. Бо таким лишився, яким був... Не увесь... І не в усьому. А все ж... щось у мені те саме. Й людей я не люблю. Бо дуже багато серед них дура-ків, а падлюк ще більше. Заради ж одного праведника перед ста грішниками нічого міняти душу. Старі письменники писали: постраждай — очистишся. А я ска

жу — обізлишся. Постраждали у нас міліони, а чи очистився хтось, того ніхто не знає. Принаймні з тих, що на верхньому щаблі, сідалі, не очистився ніхто. І сам я...— мовив замислено...— Іноді думаю, може, я останій дурак. Ну що б... сидіти тихо, мишею, покоритися. Може, й простили б... Пенсію вернули. Ти знаєш яка в нас пенсія? Ого-го! — і раптом підвів голову, його очі зблиснули гнівом:— Нехай подавляться. Не хочу — мишею... І котом не хочу. Людиною хочу, нехай і не заслужив я на таке звання.

Прокурені пальці його великої руки, які лежали на ряднині, конвульсивно стискалися й розтискалися.

"І я хочу... людиною,— подумав Олег.— І ніколи не допущу себе ні до чого поганого". А думка звивалася, наче гад з перебитою хребтиною. "І батько хотів — людиною". А хіба він не людина? Лагідний, добрий од віку... Нікому не перейшов межі... Не вчинив зла. Вчинили з ним. Як легко вчинити зло з людиною. Поламати її, перекрутити... добру людину. Гада не треба перекручувати. Він такий є... Просто... треба не давати повести себе... на чорні гони. Скільки сили, скільки душі... І знову запитання: "А скільки її?".

Олегові було шкода Василя Гордійовича, одначе шкода якоюсь сторонньою жалістю, та на жалість той і не накликав, і щось у ньому самому ставило його поза ним, десь збоку, на безпечній відстані. Щоб вирвати і себе, і Чорного з тучі, яка зависла, зв’язав перервану розмову:

— І все ж... Я не все розумію... Одна віра, один Бог...

Чорний похитав головою:

— Українець вірить у Бога... але якось так, що той його не порятує... Москаль же вірить, що Бог йому допоможе обдурити, обдерти, обхарлати, а тоді ще й спастися... У нас смиренність зі своєю недолею, гнані ж ми цілі віки. Це входило в нас з поразками Наливайка, Хмельницького, Січі, гайдамаків. Дві душі у нас — Богданова і його сина Юрася. Ще й Богданова потроху в’яне, Юрасева розквітає.

У них же... З ім’ям Бога, з Богом у серці братів у вірі побили. І нікому навіть у думку не закралося... Ніхто не збожеволів... Пішли зі штиками наперевари, з хрестами на грудях колоти таких же... з хрестами. Ось тобі єдиний Бог двох народів, ще й віра святая. Союз любові та братства... Убивць з убієнними. Та вони за свою "не-дєлімую" Бога штиками заколють... І нині, і прісно... І ніколи не розкаються. Примусять... прийти і поклонитися за те в ноги... і кланяємося. Як у літописі писано... А нам треба не ворогу вклонитися, а могилам предків наших, які склали голови за волю, за наші з тобою життя нікчемні.

Може, і в наших жилах колись зашумує вільна кров. Отут, брат, вже філософія. Ні, не філософія, а сам не знаю що... Одвічна наша сутолока... А ще... Оте запитання вічне... Ти не думай, я теж читав деякі книжки, не тумак повний. І читаю... Так от про запитання... Скільки на нього потрачено чорнила... Кара за злочин... Розписали так і так, і по суду та кара, і по муках душевних. Це — одній людині... А за отаке — нічого. Ні на землі, ні на небі... Ніякого суду, ні небесного, ні земного. А може, й буде ще? Чи вже він і вершиться. Денно й нощно. Як одна людина не може процвітати на горі іншої, так і цілі народи... І німці, й поляки... і римляни давні. І ці... що гайдамаків побили... Хіба був коли-небудь їхній люд щасливим? Ні. Бог таки є. Ти як думаєш? Та що-ти можеш думати, коли ти такий же дурний безбожник, як і я.

Олег сидів, похиливши голову. Бо подумав нищівно, що і в ньому самому більше душі Юрасевої, ніж Богда-нової, і віри нині, власне, майже ніякої. Хоч і хочеться піднятися до Богданової душі і знайти віру або хоч залишитися при старій. І ще він думав про Чорного, хто він такий: великий грішник, який хотів і не міг стати праведником, чи великий праведник, з якого зробили великого грішника? І почував, що кришиться його власна стара віра, а без неї у цьому світі йому буде важко жити. І з Чорним не міг погодитись до кінця. Може, на історичних бродах-перебродах воно й так... За царату... Жорстокого і немилосердного... Але й ті броди... Історія ж чогось вчить... І нині... Якби склалася подібна ситуація?.. Простягнули б руку без багнета?.. Бо навіть і тоді... Був же Герцен, був Толстой...

Про людей Зайченко думав оптимістично, як його і вчили: вони постійно вдосконалюються (за винятком буржуїв) і не повторюють минулих помилок. І все ж, звідкілясь із пітьми, котячим оком світилося запитання: "А чи простягнули б?.."

Рядки на звороті самі стрибнули в очі: "У селі дзвонять по померлому. Отак задзвонять по мені... Третій день мене морозить. І слабість страшенна. Вечеряв у себе. Послушник приніс їсти. Червонопикий, губастий хлопець— проживе сто літ. У його телячих очах

— цікавість, як то помирає людина. Ледве стримався, щоб не линути риб’ячу юшку в пику. Прогнав з покою. Дивлюся на монастирську стіну. По ній в’ється дикий виноград... Чіпляється за кожну тріщину, листочки розвернулися до світла... п’ють сонце... Все хоче жити. (Гайдамаки жили буйно... їх вистинали з корінням... Збили в польоті, неначе птахів. Лишили по собі слід, повчальний лише тим, що будь-який порив українця підітнуть сусіди... А ще повчальний... мужністю. Гонта!.. Як було йому! Отож — не квилити!) Треба було жити на повну силу й мені... Не марнувати часу... Себто? Глитати їжу, водити дівчат, пиячити з друзями?.. Але й друзів у мене немає. Сашко— нудний, самозакоханий, хвалько, Микола — веселий, але непорядний, торохтів, неначе висушений свинячий пузир з горохом... Ні, не за пивницями, я сумую і не за човнами, у яких мої товариші катають легковажних дівчат з Подолу. Я готував себе... Не хотів поспішати... Щоб не попсувати сторінки незрілістю думки. Підносився над Сашком і над іншими, які колотять довкола себе воду, сподіваючись у тій сколоченій воді упіймати золо-

ту рибку, щоб показати її іншим і сховати до власної! торби.

Згасає сонце, тут, у монастирі, ніч настає раніше... Мовчазні темні стіни. І між них моя душа... одинока й розіп’ята на хресті страху та смерті. Я боюся смерті, і думка про Гонту не рятує. Я знаю, прожив би не марно. В мені стільки сили, стільки любові... До сонця, до трав... до оцих гайдамаків — антецесорів моїх. Цей літопис сам попросився до моїх рук. І я сказав би правдиве, несуєтне слово. Не видрукував би тут, видрукував би за кордоном. Як сумно... Людське життя — воно в чомусь звершеному, а я нічого... Хмаринка пари, клубок туману... Навіть не явір і не кущ глоду. Затриматись у світі — чимось суттєвим. Тут, у цьому світі. Не вірю... Не можу себе примусити... Повірити в безсмертя душі. Людська душа... Це щось зовсім інше. Вона така ж смертна, як і сама людина. І така ж нещасна. Вона щодалі дужче старіє і зморщується,

дощі віків вимили з неї все світле, золоте, дитинне, щире, буйне, натомість там осів попіл заздрощів, захланності, лютості, підозри, донощицтва. І отака вона — безсмертна? Що же буде з нею далі? Нею нагородив нас Бог?

...Сього не можна казати дядькові, аби не опечалити йому серця... Проте викинути се з голови не можу, бо ж вважаю, що коли і є щось у світі, то таки вона, моя (твоя) душа, вона німа й нікчемна, й водночас — найбільше, що є в людині, не повірив би в те, не дізнався б про те, якби не засвітилася вона в любові, і пече вона мукою своєю, пече й горить, а коли згорить, то вже нічого не буде, як нічого немає від отих, що під хрестами на монастирському цвинтарі, чиї й імення на хрестах вже постиралися. А таки хочеться вірити, що моя душа згорить свічкою любові, і не чад, а чисті струмені вознесуться на небо й засвітять ще кому-небудь".

"Засвітять ще кому-небудь",— повторив у думці Олег. — "Кому? їй? Мені? Може, це "кому-небудь" і є найбільше, єдине і справжнє, а все інше — тлін і вигадки людські?"

Далі коротко, на двох сторінках оповідалося про Олену Черемшину та Залізняка, їхню зустріч у лузі за Тясмином. Олег прочитав ті сторінки й відклав зошит. Сидів незрушно, втупивши погляд у стіну з нещільно припасованих дощок. Намагався проламати їх, ейнш* тейнівським стрибком здолати час, і простір, і двохсотлітній поріст рогозу та трави у лузі, й двісті повеней тясминської води, аж поки не втямив, що та вода вже в Чорному морі — солона, як ропа, а трави самі стали землею.'Він подумав про те, що минуле, яке лишило сліди в оцих ось аркушиках, розвіялося в порох, його немає, воно не таке, яким ми його уявляємо, воно — дух, прозора, але туга хмара почувань, уявлень, сподівань, стосунків тих людей — одне ціле, яке випаровується і опадає попелом в інші століття у вигляді літописних рядків. Марна праця істориків і романістів відтворити його, зниклий біль і жар душі відтворити не можна, але нам не лишається нічого, окрім спроб реставрації палаців І хат з перетлілого вугілля. Ми будуємо декорації, шиємо колишній одяг,

малюємо обличчя та постаті... і жахною силою уяви намагаємося влізти в ті постаті, стати на те саме місце, де стояли ті люди, повторити їхні слова та вчинки. А що, може, саме на оцьому самому місці стояла хата Олени Черемшини? Ні, вона стояла вище, на горі. Олена — шинкарка, а шинки будують на велелюдді. І то важче їй було непомітно вирватися з того велелюддя. Спочатку прокралася тільки тінь. Попід високим тином, за яким темнів вишняк, перетнула чорний хрест дзвініці, який тінню упав на дорогу. Зітхала атласними грудьми ніч, зловісно поблискував вигострений серп місяця вгорі, за церковну баню зачепилася схожа.на подушку хмара й зависла на ній. Вона ступала босими ногами, земля була холодна, Олену струшував дрож. Раз по раз оглядалася на чорну озію — фортецю, яка нависла над містечком, тулила до грудей Катеринку, полотняні пелюшки біліли в темряві, проклинали себе, що не завинула дитину в чорну шматину, боялася, аби дитина не прокинулася, не скрикнула. Йшла на його поклик, божевільна — взяла з собою дитину, але ж він ще не бачив своєї дочки! Дочки! Для всіх — банстрючки. Цим рятувалася — поглумлена, осоромлена, покинута, бувало, перепросивши Бога, проклинала на людях Максима. їй співчували. їй справді гірко... сім літ коханкою. І ніхто не знає, як примчав він сніжною зимою парою сірих у яблуках, одягнув її шляхтянкою, і сам одягнений паном, ще й шестеро "гайдуків" у сідлах, і гнали вони саньми на хутір біля Градиська, і трохи не потопилися в Дніпрі, в останню мить Максим помітив кружало місяця, яке плавало у водорії, і круто взяв ліворуч, а один козак, переодягнений гайдуком, з розбігу влетів з конем у промиїну і втопився — така була їхня пожертва за вінчання; і трусився старий попик, про щось здогадуючись, і впустив на підлогу срібні вінці, Максим сам підняв їх і одягнув один собі на голову, другий — їй, Олені, на красиву голову з крупними рисами обличчя, голову козачки й шинкарки, гордої, примхливої... наляканої, затурканої і забитої (вміє прикидатися), веселої, відчайдушної і сторожкої, обережної (мати), ось і зараз, якщо дитина прокинеться та закричить, Олену схоплять — вдаватиме хвору — бігла до знахарки...

Торигнули двері, на порозі стала біла постать (біла сорочка, білі сподні), пустила струмінь у спориш просто з порога, Олена притислася до очеретяної хвіртки.

Нарешті — старий, покинутий, зарослий дерезою узвіз. Назустріч біг чорний пес — опущений хвіст, нерухомі проти місяця очі — холрдна паморозь жаху розсипалася в грудях, серце билося об ребра, ось-ось проломить їх, пес пробіг, навіть не повівши очима в її бік. Насторожені верби прошелестіли дрібним листям, відшукала в лепешняку за дня приготованого човна. Поклала Катеринку на оберемок сіна на дні човна, шукала весло й не знаходила. Хтось украв. Либонь, діти. Довго талапала руками по землі під вербами — гілляки або палиці не траплялося. Побігла до кущів верболозу, скрутила в’язи товстій верболозині. В’язи скрутила, а одірвати не могла. Вовтузилася довго, вхоркалася, а коли прибігла на берег... не було човна. Очамріла від жаху, толочила лепешняк, і врешті перечепилася через човен. Від струсу прокинулося дитя, нявкнуло, неначе кошеня, вона дала йому груди, й довго лежала поруч, поки воно не наїлося та не заснуло знову.

...А він чекав на неї. Незрушно сидів на коні на високому пагорбі... Козак із пісні... Таким Олегові увесь цей час чомусь уявлявся Залізняк. На могилі, на коневі, неначе привид. Над усією Україною, над її степами й лісами, над її горем і надією. Суворий, несхитний. І шабля в його руці горить, як свічка. Його содіяні й ще не содіяні гріхи висіли на ньому гирями, не міг їх скинути, ніхто не хотів їх відмолити, в кожного е свої, власні гріхи, через те й був такий — похмурий, нелюдимий. І погляд його... Він самим поглядом спалював польські штандари.

Либонь, він прийшов у світ не випадково, у цьому його сутність, саме такий чоловік, рішучий, сміливий, чутливий до чужого болю, стратегічно розумний тій українській добі був потрібний. Будь-який інший розчинився б у застраханій, а далі розвихреній, розжоханій масі, або став на бік тих, які зверху, й там би возвеличився й запанував. Залізняк за конфігурацією своєї душі не міг запанувати і зрадити свій народ. У цьому його історична і людська сутність, а все інше має дуже мале

значення. Не був він ні сумирним працьовитим горшкарем, ні чоловіком собі на мислі, а був... зірвиголова і зух, кабеш-ник і відчаюка (молодим), з профілем орла, невтомний тілом і духом, хотів стоптати під себе хижий світ і оновити його, і населити добрими людьми, про це мріють усі, хто постає проти неправого світу, й добру пам’ять залишають по собі ті, які гинуть, бо справедливого світу ніхто створити не може, його творив Бог, та й то не зовсім вдало. А ще він був надзвичайно довірливий, його не важко було розчулити... Типовий українець (подумав Олег), не випадково життя знесло його на свій крутий гребінь. Вже не молодий, але й зараз рвійний, відчайний, сміливий, швидкий, наче вітер.

Щоправда, він нервував. Походжав біля копиці над річкою, дивився на темну воду, на очеретяний присмерк, обламував патички на кущі бересклету, кидав собі під ноги. Ніч розіслала попід лісом білі рядна туману, на місяць напливали довгі рибини хмар, зорі пригасли, а Олени не було. Стриножений кінь пасся в лузі, зрідка пофоркував, ходив по крузі — привчений — далеко не відходив. Максим зайшов за копицю, й саме тоді причалив човен. Тихо, застережно заіржав кінь, Залізняк виступив з-за копиці, тримаючи руку на пістолі.

І не відгадати: зрадів дитині, здивувася, розсердився? Ні, не розсердився. Схилився над білим вузликом — величезний, лице темної бронзи, ліва брова заломилася в подиві чи усміху, рот ощирений. Крихітка і велет. І враз по його щоці, по глибокій борозенці скотилася сльоза. Він засоромився, змів її рукавом. Гострий дух пороху, чоловічого й кінського поту, збруї бив дитині в обличчя, і Олена затулила її долонею. Скривився. Про що думав — не відгадати. Може: покинути все й податися з малжонкою та дітьми на край світу? Є гроші, є добрі коні, є ніч і дорога в степу. Либонь, про те не думав. Інша дума залягла в крутому міжбрів’ї.

— Що в містечку? — вимогливо, неначе вона йому не дружина, а вивідник.

Розказувала: про реєстровиків, конфедератів, княгиню Яблоновську, коменданта фортеці Зарицького, старосту містечка пана Хтоменка, уніатського суддю Ясин-ського, який вершить лютий і неправий суд.

— Недовго гулятиме. І він, і інші,— хрупнув щелепами.— На тому тижні вдаримо з луговинами. Зітремо на табаку. Лишайся тут, з нами.

— Ні, Максиме,— мовила тихо.— Там же Федірко.

Він важко думав. Дивився в темну глибінь її очей, у

яку летів уже понад десять років.

— Заховаєшся до льоху. В середу. І не виходь, поки не приїду. Чуєш?

— Чую.

Невміло, незграбно одібрав білий пакуночок, поклав під копицею. Руками, ногами — неначе кінь, вигрібав сіно, ногами ж збивав на купу, зірвав кирею і кинув поверх сіна. Накинувся на неї спрагло, хижо, неначе б то вона мала оборонятися чи не даватися. І знову той самий пах пороху, поту, ремінняччя, але... тепер той запах був їй приємний.

Прокинулася Катеринка, лежала мовчки, чиберяла рученятами, брала в руки зорі, запихала їх до рота. Десь неподалік у траві бив перепел.

"Пролетів ворон, а може, коршак. Може, і я помру, і полечу отако птицею, і побачу її. Вона й не здогадається, що то я...

А може... Сьогодні мені краще. І я бачив Лукію. Наші возили в млин пшеницю, і я їздив з ними. Ми з нею не показали, що знайомі. Це було так смішно. Лукія допомагала батьку й поралася в примлиновій хаті. Я

пересвідчився знову, що в ній є щось таке... сильне, жагучо-вабливе, але не вульгарне, воно мене дуже вабить, і і я аж боюся його, вона не схожа на жодну бачену мною раніше дівчину, ані на красуню з портретів живописців, ані на Богоматір з ікони, вона — сама по собі, одна на весь світ... У її очах іскрить дивовижна пристрасть, от коли б їй виховання, інститут дівиць благородних (благородства у ній вистачає, а щоб науки до справжнього співу, танцю, книжки)... Може, все це я надумав? Ні. Коли вона минулого разу зняла вінок і поклала собі на коліна, то розповідала такі дива про кожну квітку, що я слухав, неначе дитина казку. Квіти розмовляють між собою, і сваряться, і люблять, думають одна про одну, і про нас, і через те, коли ми дивимося на них, нам або весело, або сумно. Не можна глумитися на квітами, над деревами, над травами.

Може, це дивно... У ній — сила, якої немає і в мені. Я бачив, як вона вгамувала коні, які схарапудилися, закрутила віжки в колесо й зупинила їх. І я побував у примлиновій хатині... Там піч, комин, стіни розписані квітами. Квіти, квіти, квіти, бачені й не бачені, дивовижні. І в одному місці серед них... раптом змія з зеленими очима. Я здивувався, й аж струсило мене, а вона сказала не по-дівочому: "Таке життя".

Увесь день снував про Лукію і про себе казку. "Жили собі дід і баба"... Як би ми жили? Я навчив би її... З казкою легко засинаю. А ще ж попереду неділя..."

У суботу ввечері Василя Гордійовича, а з ним і Олега, покликав сусід Пилип Сікало — до нього приїхав у гостину син Грицько. Олег не пішов (незнайомі люди, та й запрошували його тільки з чемності), а Василь Гордійович пострибав, одначе чомусь дуже швидко повернувся. У Сікалів співали до півночі, і ярепенисто верещав баян, і Пилип тричі дуплетом стріляв з дробовика — давав салюти на честь сина — капітана.

Наступного дня під полудень Грицько сам прийшов у гості до Чорних. Років тридцяти п’яти, високий, статурний, синьоокий, брови в розліт, на підборідді ямочка, обличчя смагляво-рум’яне, мужнє —

справжній красень, гайдамака, як відмітив про себе Олег, який у думці всіх медведівських чоловіків тепер поділяв на гайдамаків і не гайдамаків, "чорняків". Сонце парило в небі, а Грицько був зодягнений у френч, ще й на руках мав чорні лайкові рукавички, які скинув тільки коли сіли за стіл під грушкою ("Дядь Вась, угощай, сегодня твой черед"). Чорний поставив на стіл літрову пляшку самогону. Олег подумав, що франтовитий капітан, може, й по-бридиться самогоном, але той сушив чарку за чаркою. Він і прийшов уже напідпитку.

— Ну, як там, Грицьку, у світах? — загрібаючи ложкою салат з огірків із цибулею, запитав Чорний.— Де ти бував? Що бачив?

— Дядь Вась, зовите меня Григорием. Оно культурней.— Грицько цідив горілку крізь зуби, неначе боявся, щоб не заковтнути сміттину або муху. Але цідив справно.— А побывал я всюду. В Германии, на Сахалине, на Чукотке..,

—...Але нема краще, як вдома, на батьківщині,— до*" кінчив за нього Василь Гордійович і якось дивно — один він умів так — приклацнув язиком.

— Трудно сказать... Родина у нас большая, она там — где хорошо. Я где хошь разверну родину,— засміявся Сікало.

— Це ж як? — здивувався Чорний.

— Вот, смотрите,— тицьнув пальцем у петлиці.— Колеса на крылышках. Я — начальник автоколонны. В Германии прибарахлился... Таких два гарнитура прихватил по дешевке... Старинных... Они упакованы в двух машинах... Ездят со мной по всему свету.

— І що ж ще, крім гарнітурів, якщо не секрет, возиш ти на своїх машинах? — поцікавився Василь Гордійович.

— Немного секрет... Ракетная у нас часть.

— Я думав, ти возиш гарбузи.

— Шутишь, дядь Вась... Я, конечно, этих ракет... Хоть заставляют и нас их изучать. Я один раз залез в шахту ракетную и уснул. Тогда мы стояли на Кавказе. А все ушли. И собак пустили в зону... Овчарки зону охраняют... Выкукнул я из шахты, да и обратно нырнул, люк захлопнул. Так и сидел до утра. А меня искали... Тревогу объявили по части.

— Мда-а,— протягнув Чорний.— Побачив ти світу. Як отой — "грудь четвертого человека".

Олег знав цей анекдот: вернувся хлопець з армії, його запитують, що він бачив за три роки. "Грудь четвертого человека, щитая себя первым", — відказує. Почував ніяковість за Грицька, він завжди ніяковів за інших, поспішив запитати:

— А Чукотка? Це ж, мабуть, цікаво...

Грицько на мить задумався, його очі стали блискучі, він швидко п’янів.

— Снег... Заметет... Солдаты пробьют тоннель к части... Всюду снег... Но спирт там очень хорош, на морошке настояный, ягода такая...

— А люди, люди? — не вгавав Олег.

Грицько колупнув у тарілці виделкою, він майже не закусював. Підвів обличчя угору — на ньому, поруч з сонячними плямами, застигла меланхолія.

— Дикой народ.

— Як... дікой? — спантеличився Олег.

— Ну...— і враз оживився: — К примеру: сидим мы как-то у меня с одним майором из соседней части, попиваем спирт, и вдруг слышим крик (окошко у нас раскрыто, летом было дело — бегут они, дикари эти, орут: "Кита живого к берегу прибило". Майор, правда, и себе подхватился, а я ему: "Спирт какой хороший... На морошке..."

— І ви не пішли?

— А зачем? А они все побежали... Дикой народ.

— І ви... не бачили кита? — аж нахилився над столом Олег.

— Почему же... на картинках видел.

Чарки перед Чорним і Зайченком стояли повні, вони їх вже й не пригублювали, Сікало ж того навіть не помічав.

— Де ж ти нині... розвернув свою родіну? — нашорошив щітку вусів Чорний.

— Теперь здесь невдалеке, возле деревни Опишня на Полтавщине...

— "Корито опішнянських слив",— процитував Олег з "Енеїди".

— Слив еще не видел,— ваговито мовив Грицько,— а вот яички там отменные. Особенно хорошо ими запивать... Только... на той неделе вышел с ними казус.

Олег слухав Грицька в подиві. З жахом подумав, що й сам міг стати таким, адже після десятого класу поривався у військове училище, вже

навіть був подав документи у Харків до артилерійського училища, та його відмовила двоюрідна сестра, вчителька ботаніки.

— Який же казус? — запитав він...

— Ну... Наша часть стоит в лесу, и своих детей мы возим автобусом в школу в Опишню. А школа там — украинская... Вот и поехали мы вместе с генералом и замполитом — полковником — к председателю сельсовета, я — за яичками, а они, чтобы перевести школу на русскую... Подали свой рапорт, а я свою справку на яички, он прочел — темный такой жук, злобный,— и говорит: "Забирайте свои яйца и убирайтесь... к матери, пока я ваши не повырывал". Вы представляете — это генералу и полковнику... Такая сволочь. Написали в райком и местную парторганизацию...

Олег ніяково посміхався, Чорний реготав і витирав кулаками сльози з очей.

— Виходить, ще не перевелися гайдамаки,— сказав він.— Ти знаєш, Грицьку, хто такі гайдамаки?

Сікало збридився на оте "Грицьку", ображено підтиснув губи:

— Что-то из учебника... Бандиты или купцы какие-то...

Чорний значуще подивився на Олега.

— Все вже вилетіло з голови, Грицьку? Отако швидко! А як звати твого діда, пам’ятаєш?

Грицько кліпав синіми хмільними очима.

— При чем это...

— А батька, батька як звати? — аж ощирився Чорний.

— Филипп... Максимович.

— Пилип! Пилип Максимович. Діда звали Максимом. Як Залізняка. "Славних прадідів великих"... Ех,— махнув рукою, згріб милиці й пошкандибав до хати, покинувши гостя біля недопитої пляшки. Та сама ніяковість утримала Олега на місці, він почувався незручно, й гірчило йому на душі. Грицько пляшку допив, одначе з перервою г— спершу сходив за хлівець, заклавши в рота чотири пальці, вивільнив шлунок і вернувся за стіл. Олег не знав, про що говорити з хвацьким капітаном, який хвастався, що генерал-полковник Дударєв йому руку тис, а маршал Мерецков "однажды проходя мимо на инспекционном смотре, задел плащом. Ты не поверишь — вот так прошел рядом и задел собственным плащом".

Олег зітхнув з полегкістю, коли в пляшці зблиснуло денце, і Сікало втратив до неї інтерес, я з нею й до Олега, зодягнув кашкета з крильми і колесами та чорні рукавички й, промимривши щось собі під носа, пішов. Дунай провів його здивованим собачим поглядом і заходився сікти на хвості блохи.

14

"Генерал" Топчій — майор у відставці Вовкотруб — проживав у люксі в готелі "Суми". Відставник він молодий— набігло стажу на Півночі, в таборах, де дослужився до помічника начальника табору,— йоржик майже чорного чуба, квадратове, червоне обличчя з кушкою носа, який свідчив, що його господар гаразд знається на марках горілок та коньяків, груди колесом, справжній генерал, "тільки жопою на генерала не вийшов", сказала тітка Фрося, колишня прибиральниця в енкаведе, а нині чергова по поверху в готелі, котра впізнала Вовко-труба, який ще й залицявся до неї молодшим лейтенантом. "Чого так?" — образився Вовкотруб-Топчій. "Жопи в генералів великі, а ти свою сідлом збив, а

далі на ви-мостках рибу ловиш". "А обличчям?",— не відставав "генерал". "Ну, морди в усіх генералів однаково дурні".

Топчій вжився в готельну атмосферу швидко, з акторами збратався ще швидше. Кому не кортить завести дружбу з генералом, кавалером орденів Кутузова й Богдана Хмельницького, та ще коли в того генерала завжди напохваті в холодильнику пляшка коньяку, і двері номера не замкнені до двох годин ночі; засмиканому, голодному, знервованому акторові, якого пізно вночі притарабанили на розбитому автобусі з гастролей з далекого району, гостинна смужка світла в нещільно причинених дверях "люксу" здається промінчиком з раю. Смикнути пару чарок коньяку, або хоч "Столичної", зажувати бутербродами з червоною ікрою, шпротами, баличком,— по тому можна правити теревені ще не одну годину, оповідаючи веселі пригоди зі свого акторського життя, тріумфи на сцені, перемоги над красунями всіх мастей і темпераментів — що ще треба провінційному лицедію! Особливо затишно й прикохано почувався в тому номері Нестор Іванович Просяник, невідь чому прозваний колегами Нестором Горохом. Нестор Іванович — актор трагічного таланту, в якого не склалася кар’єра, не склалося життя — до війни він справді зіграв кілька п’єс у Харківському театрі драми, окупація накрила його в тому ж Харкові; аби якось прохарчуватися, вклюнувся в нікчемну, вошиву заробітчанську трупу й зіграв кілька разів на районах "Кума мірошника, або сатану в бочці". "Кума" вистачило, аби інші "куми" назавжди перетяли йому шлях до академічної сцени, і він присох у філармонії на другорядних ролях. З ним, а також ще з двома запідозреними— Медовієм і Дядьком (таке прізвище), до кого міг іти Микола, а також з усіма іншими акторами Черкаської філармонії "генерал" Топчій перезнайомився вже на другий день по тому, як поселився в "Сумах", на бенефісі прими філармонії Софії Пінхос. Усі там добряче підпили, молоді актори викукурікували веселими голосами тости — майже всі одного — псевдовірменського штибу на честь молодих акторок, тільки Просяник сидів нахмарений і нахмурений — велетенська лиса голова з велетенським лобом, який зливався з лисиною, булькаті очі, глибокі зморшки на обличчі — справжній трагік у житті,— й намагався "підсікти" кожного "півника" саркастичним

дотепом, але те в нього погано виходило. Усмішкою його дотепи зустрічав тільки "генерал". Вони й пішли звідти раніше від інших і "добенефісовували" у Топчієвому люксі.

Мрячного недільного вечора, коли нікого з акторів у готелі не було — всі вони карувалися на гастролях по районах, Топчій запросив до номера й Фросю, яка щойно здала чергування, але та рішуче заперечила;

— Якби це, Петре, на двадцять років раніш. Та й що ми робитимемо в тому номері?.. Сопітимемо в чотири дірочки? Там твої "приятелі" стільки жучків понаставляли...

— В моєму номері? — здивувався Топчій.

— Авжеж. Брали ключі...

— От лідери... Своїм не довіряють. Ну та... Така служба.

При світлі торшера, при вимкнутій люстрі, зручно вкублившись у велетенському шкіряному кріслі, поклавши обидві ноги на стілець, на якому значущо висів генеральський кітель з орденами, потягуючи ' з келиха чеське пиво, збиваючи з "казбечини" попіл просто у вазон з фікусом, головатий, булькатий Нестор Просяник бачився сам собі не Нестором Горохом, а великим трагіком на сцені, не оціненим по заслузі невдячним людством, яке глибоко зневажав. Найдужче ж зневажав жінок (одружувався двічі, його залишили й перша, й друга дружини), казав, що жінка — істота шкідлива, каверзна й непотрібна, на цьому терені вони з Топчієм-Вовкотрубом (від того дружина втекла) мали де розгулятися й косили язиками жіноцтво, немов бур’ян. Одначе, простуючи на це поле, Просяник не обминав і інші, менші та більші оболоні, голив їх так само чисто — ганив нинішні театральні порядки, начальство — спершу театральне, міністерське, заохочений Топчієм,

цiляв вище та вище, цiляв уже й по портретах (їх у номері висiло два), і кожен обстріл закінчував словами: "діла не буде".

Топчій підгалдикував, підтакував, підкидав у це вогнище сухеньких дрівець ("а в нас у армії знаєш скільки дураків"), а то й хлюпав гасу ("а міністром оборони хто?!"), а сам перекочував по душі злостиві горішки, гаразд знаючи, що слухають Нестора Гороха не тільки він, а й "жучки".

Просяник так уподобав м’яке крісло в люксі, що частенько під всілякими приводами уникав гастрольних поїздок по районах. Врешті, вважаючи, що він визрів "для останнього акту трагедії", Топчій одного разу відімкнув шкіряного чемодана, дістав звідти загорнуту в "Правду" паку грошей, поклав її перед Просяником, розгорнув, сказав:

— Тут п’ять тисяч.

— Не розумію,— заблимав булькатими вирлами Просяник.

— Ваші п’ять тисяч. Давно було треба... Та... Всілякі перечіпки...

— За що? — Просяник дивився вибалушеними очима.

— За труди... Од хазяїна.

Хоч який п’яний був Нестор Просяник, відчув смертельну небезпеку, посунув від себе паку.

— За які труди?.. Що ви мелете... Я нічого... Ніяких трудів... Чесною працею...

Згідно з відпрацьованим планом, Топчій трохи змінив "кут нахилу":

— Вважайте, що це аванс... Ми знаємо, відтоді, від німців... Вас і не турбували. Але тепер. Та вам і нічого такого... Суща дрібниця...

Кров відлинула від обличчя Просяника. Воно було бліде, брезкле, тремтіло, неначе сколихнутий холодець. Він рішуче підвівся.

— Ви мене з кимось сплутали. Я чесно служу радянській ВІТЧИЗНІ... Як її митець...

— Киньте, не на трибуні. Ми все знаємо. Тільки ми. Вас завербували...

— Ніхто мене не вербував.— Просяник злякано оглядався, чекав ще чогось, може, значно гіршого, рвонувся до дверей.

— Стій! — пришпилив його до дверей гострим окриком Топчій.— Якщо ти десь... хоч слово... Пришиємо. Знайдемо під землею...

Просяник удав, що поспішає до власного номера,— боявся, що його застрелять, вибіг на третій поверх, іншими сходами спустився вниз і вилетів з дверей готелю на вулицю, трохи не збивши з ніг швейцара. Пробігши у вечірній сутіні метрів двісті по вулиці, повернув за ріг і налетів на зустрічного, високого цибатого чоловіка.

— Де тут у вас емгебе?

Той рвонув від нього вбік. Просяник пішов далі. Ноги раптом аж тепер стали важкими-преважкими.

15

Посеред сторінки написано: "Приписка". Олег подивився на обкладинку зшитка — це саме слово, тільки слов’янською в’яззю,

вимережано й на ній. Але "Приписка" починалася аж тут. І починалася з примітки: "Написано за документами дозволеними та свідченнями очевидців, діставших помилування та потерпілих. За-пунктоване не стверджено підписом настоятеля церкви св. Миколая з причини зайвих припущень та навмисних звинувачень осіб нам не дозволених. Тому підлягає спростуванню на новому папері. Чорновиком користуватися в стінах св. церкви діставшим на те дозвіл. 1790. Н. Квач".

З того випливало, що було два літописи, звершені Квачем, перший — той, з якого Чорний надіслав Зай-ченку до Києва уривок, писаний високим штилем, сповнений патріотизму, високих поривів, поетичний, який Василенко, коли Олег читав уривки в Академії, назвав другим "Словом о полку Ігоревім", і ще один, писаний за велінням настоятеля церкви святого Миколи, вже без сумніву, покатоличеної, себто — "на замовлення", аж 1790 року, котрий, однак, не влаштував місцевих церковних ієрархів. Отож мав бути ще й третій текст? І не зберігся жоден? Й знову чорні дзвони в серці: "Непам’ять, непам’ять!" Хто ж його нищив? Навіщо?

Далі йшли власне документи "Приписки". "Багато парафіян церкви святого Миколая не по волі ставших гайдамаками, спокутуючи гріхи содіяні, на сповідях тайных признавалися: в 1772 в день св. Николая літнього каліка грішник козак низовик Тодін Кравець із села Головківка в келії св. старця Онуфрія сповідавшись мовив: "Не з волі власної панів кривдив, а з дозволу настоятеля монастиря св. Мотрони Мелхіседека та з наказу полковника смілянського батька Максима". Опріч Тодіна Кравця багато інших козаків та з братії Мот-ринського монастиря доказують, що ігумен монастиря св. Мотрони Мелхіседек наводив людей на бунт проти унії за віру православну. Також він прикохував у монастирі для справи тої свого племінника як послушника, а згодом отамана війська Холодного Яру і гетьмана. Чернець монастиря святої Мотрони колишній гайдамака Козир Архип із села Мельники на допиті у росіян в серпні року 1768 полковнику Протасьєву мовив: "Не з власного розсуду, а за повелінням ігумена монастиря Мотро-нівського люд православний за віру і волю став". Ще задовго до того велепомного року 1768, ігумен

мотронів-ський, взявши під захист банітованого козака Моксима в послушники, власне джурою під прізвищем Доленчук, по тому ігумен відправив Максима під прізвищем Страшний на Запорожжя, де за кошти монастирські утримувалася монастирська козача сотня, козаки добірні і бойної справи навчені досконале, Максим там удосконалював свій хист в керуванні сотнею. Коли ж ляхи-уніяти почали надто допікати Мотронівському монастирю, сотня з Максимом Страшним була покликана на захист".

Далі чернець Козир Архип, колишній гайдамака, оповідав про Семена Неживого, Івана Вусача, про гайдамаків у Вужині, Суботові та Боровиці та про першу, попередню, для впевнення в своїй силі, налогу на Черкаси та Канів. У примітці ж зазначено, що окрім оповіді Козиря, серед паперів монастирських про звар'юван-ня Мелхіседеком посполитих та козаків до повстання нічого не сказано. Навпаки, в тих паперах знайдено послання до братії монастирської з засторогою не приставати в гайдамаки.

Олег подумав, що ігумен Мелхіседек був людиною обережною й далекосяжною, адже потім, коли на позов шляхти російський уряд потягнув Мелхіседека до суду, то нічого не міг довести, оте послання було єдиним документом, і воно свідчило на його користь, і врешті-решт послужило до його виправдання.

Далі чернець-літописець писав: "З гомону людського відомо, що поляки та росіяни знищили увесь рід Залізняків, щоб нічого не залишилося в пам'яті людській від гетьмана Максима, спалили всі церковні реєстри, де про рід Залізняків йшлося. Але той же гомін людський дещо зберіг у пам'яті. Отаман і гетьман гайдамацький український — Залізняк Максим Легорович народився року 1723, березня місяця, день недільний в хуторі Калинівка Медведівського містечка, що в книзі актів про народження церкви св. Миколая значилося: року 1725, березня місяця, 21 дня в день недільний у козака Залізняка Лего-рія, сина Стефана народився син під ім'ям Максим. Про рід Залізняків відомо мало, бо й людей знавших їх вже немає, хутір

Калинівка вщент зруйнований та спалений, його давно немає, на тому місці з полуденного сходу заселяється околиця Новоселиця. Мешканці Калинівки року 1768 виселились, залишивши в хуторі старих людей, яких усіх понищено карними експедиціями, в містечку Медведівка та навколишніх його хуторах також колишніх мешканців не лишилося жодного. Лишився єдиний житель села Івківці Геба Юхим, через якого і встановлено: "Дід Залізняка Максима промишляв гончарним ремеслом на Запорожжі по імені Стефан Залізняк, син його Легорій також промишляв гончарним ремеслом і був великим майстром по виготовленню не тільки простих макітер та горшків, а й амфор під вино та інших виробів з глини. Теракота (червоно-рожевого кольору).

Батько Максима Легорій Залізняк поселився в Медее-дівському хуторі Калинівка 1720 року заради великих ярмарків, що відбувалися кожного тижня в Мед-ведівці".

До Олега, який у штанях і майці читав літопис за столиком у садку, прихилитався Чорний, сів на вузьку лавицю.

— Ну що, підкувався? — мовив утомлено, якось байдуже. В делікатного, хоч і гарячкового Олега, якому за цей час натовклося до голови безліч запитань, крутнулося й зірвалося найгарячіше, найближче:

— Василю Гордійовичу, ви сказали, що "Приписку" переписав з оригіналу в тисяча вісімсот вісімдесят четвертому році студент Іполит. І я оце дивлюся... Це — в часі недалеко від нас. І папір справді старий. А от деякі слова... Ну, не було тоді ще їх: "очевидці", "спростування", "досконале", "промишляв"... Деякі й були, але вживані не в тому значенні, не з тій сув’язі. Сув’язь — нашого віку.

Гостра ліва брова Василя Гордійовича зметнулася вгору, в очах змигнула блискавиця, обпалила Олега таким вогнем, що він отерп, на мить уявивши себе перед Чорним за інших обставин і в іншій обстановці.

Круті вилиці Чорного випнулися ще дужче. И знову пригадалося: "Я — не людина, люди є хороші й погані, а я — не людина. Гада зробили з мене". А Чорний одвернувся, вдав, буцім його увагу привернули кури, які скльовували помідори, підхопився, попер милицею:

— А киш, ненажери.— Пострибав, обпираючись на ліву милицю, а правою рукою хапаючись за гілки яблунь. І вже здалеку: — Хіба я тобі не казав? То я його переписував з Іполитового... Пацаном.

Олег не зважився заперечити. Почерк був не зовсім Дитячий і рішуче не схожий на почерк Чорного, адже пам’ятав його листи, надто отой, в якому було змальовано Залізняка: "І дуба став кінь, нарет на нім золотий, так і креше копитами й фриска ніздрями..." "За відсутністю ("знову сучасне слово!") потрібної гончарної глини в Медведівських грунтах Легорій Залізняк часто міняв мешкання: мов гончарню в хуторі Полудніївці, в селах ївківці та Мельниках, а тоді поїхав до Кам'янки, й де жив, ніхто не знає. Одні кажуть — подався на Запо-роги, іншім— на Дон. У Миколаївському монастирі ж було означено, що Залізняк Максим з дитячих літ проживав у Медведівці в материної сестри Доленчук Палагеї,

Тітка була незаміжня, ткала килими при дворі Яблу-новських, в останні літа у володарки Медведівки Ольгінії Яблуновської. Вона була сестрою ігумена Мелхіседека, який тримав Максима за джуру. На монастир св. Ми-колая, поєднаний з унією, року 1767 липня 11 дня Залізняк вчинив напад, пріор Вісаріон був тяжко покалічений, забито чотири ченці, за те церква святого Миколая на Залізняка Максима наслала Анафему".

З городу пристрибав Чорний, на мить зупинився біля Олега, прицілився на нього дулами очей, ні сіло ні впало запитав:

— А як ти думаєш, скільки коштує літопис... Якби він був?..

Олег випалив уже не раз думане:

— Він ціни не має,— й тут же пошкодував. Може, Василь Гордійович таки прицінюється?

— Отож бо й є! — значуще мовив Чорний і пострибав далі.

<гДалека родичка Палагії Доленчук Мар'яна Дейне-га, котра щороку в церкві св. Миколая наймає службу по душах Залізняків та Доленчуків, називаючи їх тільки по іменах, якось розказала: "Легорій часто відшкодовував збитки панів, заподіяні їм ворохобним Максимом, від того розорився й поїхав невідомо куди. Тітка і хрещена Максимова також розорилася на тім же путі й пішла до монастиря в черниці, що сталося з нею далі — не знаю. Чернець Кравчина Онуфрій".

"З писаного доносу шинкаря Медведівки католика Долевського відомо: Залізняк Максим мав невінчану дружину Олену Черемшину, дочку панського козака-ліс-ника Черемшини Архипа. Залізняк Максим збагатив Олену, в Сербському за Чигирином вона купила шинок і торгувала до весни 1768 року. Писар м-ка Медведівки Марко Кросінський".

"Примітка. Схоже, Долевський показав правдиво: на острові Дубина князів Яблуновських колись і справді козакував і мав хутір Артем Черемшина. Рід Черемшин статкував: мав лавки, шинки й посилав чумаків, після 1768 року Черемшини переїхали з Кременчука до Херсону, а далі подалися за Дунай в Добруджі. Мались докази, що від Залізняка Максима Олена Черемшина мала двоє дітей, сина й дочку, встановити це не вдалося. Квач".

"Серед людей ходили чутки, що під час конвоювання Максима Залізняка на Нерчинські рудники в слободі

Котельві біля Охтирки він утік, правда те чи ні, ніхто не відає. В 1778 році в день храма церкви св. Микола я в Миколаєвський монастир приїхав великий гурт колишніх парафіян церкви св. Миколая, між тими людьми був козак Дмитро Хвиля з сотні "максимців". Він ховався за спинами в храмі, але під час обіду його впізнав чернець Петро Панченко, гайдамака розкаяний, і Хвиля Панченку шемряв: "Коли москалі схопили батька Максима, "максимці" вирубалися з облоги і вдарились до Холодного Яру боронити гетьманські скарби — іак наказав Вусач. За нами аж до Лисянки йшли на конях донці, і там сталася січа, ми хотіли вхопити Гур’єва, щоб обміняти його на батька Максима, але це не вдалося, я стрілив у нього й поранив, але й поранений він вирвався. У тій пекельній рубці погинуло чимало наших, потрапив у бран і Неживий, а ми з Іваном Вусачем вирвалися й добулися до Медведівки, там уже звірчились ляхи та москалі, на деревах висіло сотні людей замордованих, смерділо згарищем та пряженим людським тілом. Ми самі й коні наші падали з ніг, і ми не змогли нікого порятувати з тих, хто ще лишився, їх повішали на майдані міста. Аж на четвертий день нам вдалося почастувати москалів у Мельниках та Головківці. Гетьманський скарб ми переховали, всі, хто лишився живий, зібралися в затясминському лісі, ми обрубали табір і на таємній раді вирішили відправити людей до Херсону, щоб пошукали добру місцину для життя. її знайшли в гирлі Дніпра й ночами туди добиралися гурти наших людей. Село те називається Козацьке.

І до сотні "максимців" додалося людей і вдалося добути добрих коней. Пан Стемпковський до нас не потикався, зате пан Протасьєв долягав нас дуже, йому роївся в голові скарб гетьманський. Скресали січі, багато наших склали голови, але не менше поклали й москалів. Навесні року 1772 москалі облягли наш табір за Тяс-мином, ми вибиралися через тясминські болота — рубали ліс і мостили стежки та гаті — одну стежку через Яс-ківець і Тясмин на Дубину, другу через Тясмин на Ярмарки й Суботів. За нами горів ліс — його запалили москалі та ляхи і села горіли, людей мучили, аби хто сказав, де заховані скарби гетьмана, та вони не знали. Ми ж вийшли в Мотронівський ліс біля

Суботова, а вже звідти в наше Козацьке, звідки я й приїхав щоб перед смертю побачити місця сердечні. Панченко Петро".

"Перед смертю скоропостижною, яка спіткала Петра Панченка в монастирі, небіжчик, прощаючись з братією монастирською, склав зізнання: "Козак "максимець", а хто, не скажу, повідав мені, що року 1774 Залізняк Максим за великий викуп, який відвіз "максимець" Хвиля до Нерчинська, з каторги втік і ховався в тутешньому краї, був у Козацькому. Турки відвезли Залізняка до Добруд-жі. Панченко Петро".

"1778 року козак "максимець" із Козацького Коно-шенко Захарій, навідавши монастир св. Миколая, в гайній розмові повідав, що бачив у Козацькому Залізняка і розмовляв з ним, на лиці Залізняка страшне тавро, а по тілі цехованім як в’ятирина мережкою сині сліди від катування. Квач".

"Зі свідчень Запорозького судді Павла Головатого, в Російсько-турецьку війну багато гайдамаків та запорожців пішли до турків і воювали проти Росії. Чутка була, що Залізняк був з ними. З гніву великого на гайдамаків володарка російська імператриця Єкатерина наказала зруйнувати Січ за порогами, і в січ вступило російське військо та розорило її. Там було вбито останню волю на Україні. Квач".

"Після скасування одноосібної вольниці козацької життя люду тутешнього змінилося, перевелося на хух. Міста і містечка були попустошені, в села завезені люди з інших країв; з лівого берега Дніпра, Полтавщини, а найбільше з Волині. Колишнім мешканцям тутешнього краю, хто подався в безвісти від карної руки, повертатися до рідних печищ зась заказано. Майже всі вони повписувалися на чужині до реєстрів під витлумаченими прізвищами. Нові володарі, як російські, так і ляські, наклали заборону згадувати про волю України, особливо про Залізняка. З сеї причини неможливо в записах певно описати події і факти, багато чого в гомоні людському, але не раз видно, що то ніби в казках прославляються сини волі. Про декого з гайдамаків, навіть не простих, то й зовсім нічого не знати, люди звістують, що одних судили

за регулою, іншим стинали голови потай. Чоловічу стать, гайдамаків як поляки, так і росіяне знищували, жіночу — білу челядь — відправляли потайки до Туреччини та на схід в продаж. Квач".

"По 1768 році за угодою урядовців російських та польських на Чигиринщині та Смілянщині були осаджені військові поселення, всі угіддя гайдамаків були передані на довічне володіння офіцерам, які побивали гайдамаків. Відав тими землями Комітет по поселеннях, він накладав заборону поселятися в краї навіть тим, хто був помилуваний або відбув кару. В церковних паперах церкви св. Миколая мається реляція: "По сим Высочайше утвержденного 15 мая 1780 года постановлении распорядительного комитета по устройству юговоенных поселений на Чигиринщине да Смилянщине запрещается вписывать в гражданские реестры на право поселения: семей участников восстания 1768 года, их родственников, гайдамаков, отбывших наказание и по милости Высочайшей помилованье. Монастырям и церкви военных поселений строжайше запрещается оказывать содействие в виде монашеского притона и других видов протекции участникам восстания, ранее проживавшим в местечках Медведовка, Жаботин и других окрестностях Мотренинского монастыря". Квач".

"Хоч як карно люто було погромлено 1768 року гайдамаків, але гайдамацька різанина отаманів Вусача, Супруна, Валового, Джирми, Хитренка тривала до 1778 року. По скасуванні гайдамацької Січі Єкатерина наказала знищити всі затясминські ліси, від Сміли і за Чигирин бори і лісі дрімучі, які росли на піщаних горбах-горах понад річкою Тясмином, спалені вщент. Квач".

І знову Зайченка спантеличила рішуча несув’язь окремих місць записів Квача: "козацька воля", "відважні "максимці" і — "гайдамацька різанина". Рвалася Ква-чева душа на шмаття, обкипала солоними сльозами, та стояла за плечима чорна тінь і водила його правицею. Вона стоїть сотні літ.

Це був останній запис Квача, переписаний Іполитом. А Квач лишився для Олега й далі за опущеним заборо-лом — незбагненним, загадковим, як майже й все те, що списав на папір. Ба ні. Одні істини наблизилися на відстань серця, інші ж віддаленіли, заплелися в клубок, який не розмотати. І сам Квач обснований тим плетивом. Хотілося донести людям правду, а мусив писати півправди. А правду приховував, переповідав чужими вустами. Інакше не міг? Так. Як не могли всі інші літописці — письменники — минулого віку. ' Сказати всю правду. Та, либонь, і нинішні. В усіх за плечима — тіні. Про це вже почав здогадуватися раніше. Від часів погрому "Любіть Україну". Хоч, може, подумав (чи вичитав десь у когось, та не пам’ятав де), що трохи винуваті й ми самі. Душа наша... споглядальницька. Розтікається по вербах і калинах, розбризкується струнами бандур, голосить скрипкою, плаче піснею, на мить закипає сльозою на лезі шаблі, зноситься голосним "Пугу, пугу!"— й знову сумує при чарці.

Квач не зовсім такий. Йому боліло, йому пекло, але сльозою по паперу не розливався. Пропав літопис, пропали і його болі. Загубиться — вже загубилося — і ім’я його...

Одначе над тим Олег не мав часу замислитись, бо його зір ухопив запис на звороті аркушів.

"До лісу ми не пішли. Щойно я вийшов за монастирські ворота, як почало гриміти над Мотронівським лісом, звідти, неначе кораблі, посунули хмари, вони наздогнали мене на Млиновій греблі, я втікав від дощу до млина. Лукія була там — у віночку з диких троянд — сиділа на східцях до води, опустивши у воду ноги, біля яких грали малесенькі рибки. Дощ сполохав і її, й ми сіли на довгій лавиці під хатньою частиною млина, де стріха напущена далеко-далеко; колесо не крутилося, млин стояв — неділя, та й помолців нині мало, в розпалі жнива, ось вони скінчаться, і всі повезуть збіжжя до млина — на пампушки та паляниці. Так сказала Лукія. Вельми посутеніло, грім ходив десь верхом — погуркувало,— а дощ ішов не рясний, але краплі великі, кльо-кали на воді; ми сиділи плече в плече і тепло від її плеча текло мені

просто в серце. Я боюся дивится на Лукію й не можу відвести від неї очей, вона поглянула на мене: "Чого ти так дивишся?",— які в неї ясні та чисті очі... Хіба вона не здогадується, чого я так на неї дивлюся? І раптом над нашими головами затріщало, та так, що здалося, буцім розламався млин, ми обоє сахнулися, притиснулися одне до одного. Лукіїні плечі дрібно тремтіли, я накрив її дядьковим хутряним плащем, і божечки, як мені було гарно, так гарно, як ще не було ніколи, я міг померти, й те було не страшно. Померти в такому щасті! Я повернув голову й ледь-ледь діткнувся губами до її вушка... "Не треба",— мовила вона, але без гніву, й так тихо, що я ледве розчув. Як шалено, палко і ніжно я кохаю цю дівчину. Немає того в світі, чого б не зробив для неї. Скаже вона стрибнути у вир — стрибну".

Олегові стало жарко. Відчув, що й сам тремтить, що його плече діткається до чийогось плеча... До Лукіїного плеча. Він також кохав цю дівчину. Заплющив очі й бачив її білі ноги у воді, заглядав у сині-сині очі, у яких — срібні іскорки.

"Я взяв у руку її косу, вона не відняла, ми обоє дихали схвильовано, груди її здіймалися високо-високо. Я ще ніколи не доторкався до дівочих грудей. Тільки у сні... Не одважуся й зараз. А що — якби?.. А вона розсердиться й втече? Як би я хотів зробити цю дівчину щасливою... Одружитись на ній... Кудись поїхати. Любити її... Сиділи б вечорами отако в парі... Але вона не піде... По причині моєї важкої хвороби... Вона ж знає... Бачу — що знає. Бо коли дивиться на мене, у її очах появляється печаль. А може... Вже ось майже два тижні — жодної плямочки крові на хустині. Я — одужаю. З нею я одужаю. Це напевно... Дядько дасть грошей... Він багатий і добрий... Він все зрозуміє... Розкажу йому — й він зрозуміє. Він такого тонкого розмислу... Мені не треба нічого від світу. Я не важуся на високі верховіття — на посаду, на славу й ніколи не важився. Може, це погано. Але такий вже є... Оце — моє щастя".

Олег відчув, що люто ревнує Лукію до Іполита. Якби міг... і засоромився. В Іполита Лукія — все земне щастя... А може, й порятунок.

Одначе ревність гризла серце. Й трохи возвеличувався над Іполитом у думці. Він би не сидів, як пень... Він би обійняв Лукію міцно-міцно... Отак, як обіймав Чаріту. Ні, не так... Інакше... Ніжно... щоб аж спинялося серце. "Боже, я ще також нікого не кохав по-справжньому, це — вперше".

"Дощ майже перестав, та він тільки покрапотів, але громовиця не вщухала. Била й била, здавалося, за греблею хтось вбиває в' землю палі. А потім різонуло по очах, аж я заплющився, вдарило так, ніби поруч вистрілило сто гармат, в долинці за греблею спалахнув вогник. "Копи зайнялися",— скрикнула Лукія. "Ваші?" — запитав я. "Не наші... Однаково". "Треба бігти до села, покликати людей". "Поки вони добіжать... Там жита невижаті". И підхопилася. І побігла. І я побіг за нею. Там горів один полукіпок. Але від нього загорілася стерня. Лукія рвала якесь довге зілля й била ним по вогняних зміях. А вони повзли до неї. А я не знав, що робити. Спробував затопкувати вогонь ногами, але мені припекло... Я оглядався, шукав те зілля, яке рвала Лукія... "Нехворощ..." Тоді мене осінило. Я вхопив плаща й почав забивати вогонь ним. "Не з того боку,— гукнула вона.— Там межа, бур’ян, туди вогонь не піде". Я молотив плащем по червоних язиках полум’я, і ті язики опадали, корчилися, вмирали. В одному місці вогонь підступив до самого жита. Ми кинулися туди. Було страшно, бо спалахували блискавиці й гримів великий грім. Ми вже майже подолали вогонь, коли линув дощ. Неначе з цебра. "Тепер все, втікаймо",— гукнула вона. Ми взялися за руки й побігли до млина. Стояли захекані, в грудях у мене бурхало полум’я. Лукія розчервонілася, в її очах тріпотіли вогники, мабуть, це від пожежі. Вона така проста, добра, і водночас у ній якась гостра риска, яка й вабить і лякає мене. Мені чомусь захотілося розказати їй про гайдамаків. Як вони літали по оцих ось полях, як на отій он, сусідній греблі, на "Погибельній", Залізняк перейняв виїзди пана Думковського і панича Калинов-ського, який їхав на побачення до Ядвіги Молодшої. То була паничева остання поїздка, Ядвіги він вже не побачив. Не знаю, чому мені захотілося розповісти про це саме цієї миті... Не знаю навіть, ким я був — паничем Калиновським чи Залізняком... Мені хотілося почути, що на те скаже Лукія. Либонь, та розповідь була б не

до місця, але її й не сталося. Лукія раптом засміялася й сказала: "Боже, який ти смішний, неначе в печі ночував. Дай я тебе витру..." І почала витирати мені щоку рукавом сорочки, а потім раптом вся якось стенулася... "Ти тремтиш... Ще застудишся". "А ти?" — "Я — звична... Та й я... Біжи". І раптом обпекла мою щоку поцілунком. "Біжи. Зустрінемось через тиждень тут, біля млина..." "Аж через тиждень?.." "Я жнивуватиму... А тоді... тоді... Омелян мене в ліс підмовляє, сережки срібні обіцяє, але я піду в ліс з тобою. Прощавай... До тієї неділі..." И побігла. А я пішов у протилежний бік до монастиря, мене заливав дощ, але він був безсилий змити її поцілунок".

16

Після "проколу" з Нестором Просяником МГБ вирішило операцію спростити, й другого підозрюваного, Ме-довія, арештувати та допитати штурмовим способом. Його арештували пізно увечері — він щойно повернувся з гастролей — взяли на алейці, коли він безмрійно тюпав від автобуса в готель — четверо оперативників вискочило з кущів і вхопили під руки,— "випадково" прищемили в машині дверцями руку, дали кілька стусанів під ребра, привезли на допит. Допитував капітан Клін — майстер своєї справи, на перший взір непоказний офіцер — середнього зросту, вузький у плечах, білобровий, білочубий, з безколірними очима. Але тільки на перший взір. Безколірні очі, а в них — неначе більма, декому й здавалося, що то більма, що капітан — сліпий, хоч і розуміли, що того не може бути, що ті очі не тільки дивляться пильно, а й затягують, неначе болотяна трясовина, очі-опари, "вікна" на болоті, які не замерзають і курять туманом навіть взимку. А ще Клін мав гострий, неначе ніж, голос, щось було в тому голосі до жаху моторошне.

Заарештованого вштовхнули у вузький, майже порожній— стіл, два стільці, металевий сейф, грати на вікнах — кабінет, Медовій і сам був непоказний, навіть миршавий — маленький, кругленький, невеличка голова з м’ятим льняним чубком.

Він стояв перед слідчим, маленький, і здавався жалюгідним.

Клін витримував довгу паузу. І враз різонув громовим голосом:

— Ну! Ми все знаємо... Ведемо тебе давно. Колись... Колись, сука!

Слідчому в подив — Медовій не шарпнувся, не сполотнів, не остовпів, навіть не знітився, а ступив два кроки до столу й сів на стілець.

— На скільки? — запитав. По його викривлених губах пров’юнила посмішечка.

Клін отетерів і від того несамохіть запитав сам:

— Що на скільки?

— На скільки колотися? На двоє, на троє?

Широко розтуленим ротом слідчий хапонув повітря.

— Ах ти... падло... Ми все знаємо...

И знову кутики тонких губів заарештованого опустилися насмішкувато.

— Це дуже добре, коли знаєте. Тоді мені нічого розказувати.

Очі Кліна з білих стали жовтими. Він звівся над столом, його рука конвульсивно потягнулася до масивного прес-пап’є. Але в ту мить підвівся й Медовій.

— Ну, ти... Поклич когось розумнішого.— І враз зовсім іншим голосом: — Начальника поклич!

Слідчий, наче загіпнотизований, підняв телефонну трубку. Зайшов Гопаков, який керував усією операцією. Увійшов швидко, і його зачісаний з лівого боку на правий чуб на круглій, з червоним обличчям голові розвіявся, відкривши велике плесо лисини.

— Що тут таке?

Медовій мовчки взяв ручку, яка лежала перед Клі-ном, і на чистому аркуші паперу написав семизначне число, подав аркуш Гопакову:

— Подзвоніть по цьому номеру в Москву.

Гопаков вийшов, а коли за хвилину повернувся, вигляд у нього був зніяковілий і знічений.

— Ми приносимо вибачення... Сталася помилка. Ви можете йти. Але ж ви розумієте... Наша робота...

Медовій нічого на те не сказав, він вийшов, не попрощавшись.

Клін запитував поглядом Гопакова, в яку халепу вони вскочили, хоч майже здогадався й сам. Оскільки Гопаков мовчав, мовив:

— Він що... по іншому відомству?

— Еге ж... Напряму. Може, й на нас стукає.

— Сказитись можна,— Клін запалив цигарку, його очі вже прибрали свого природного водянистого кольору.

"Сьогдні мені було зовсім погано... Задихався... Кашляв усю ніч, залив кров’ю простирадло. До цього я не так боявся смерті. А тепер... Чому цей світ такий жорстокий? І ти, Боже?.. Я вперше полюбив життя. 1 втрачаю. Чому? Вона — щастя, сонце й увесь світ — життя... А я — смерть... Нічого не звідав... Саме тепер..."

Рядки нерівні, поломані. В цьому місці Іполит плакав. Ось оці двоє слів розпливлися. Це — від сліз.

Щімко стиснулося серце. По спині пробіг холодок. Смерть війнула десь поруч. Вперше. Ні. вдруге. На п’ятому курсі у їхній групі помер також від сухот студент Ігор. Дуже гарної вроди, але сумовитий, все співав "О, принесіть мені пролісків з лісу, синіх і ніжних, як неба блакить, годі дурити — відкрийте завісу, знаю — не довго лишилося жить..." Та смерть вразила, всі шкодували за Ігорем... І все ж та смерть вразила не так, як ця... Сходив з дороги... суперник, просто на очах, неначе та любов забирала в нього життя.

Іполит спромігся ще на три записи. Сподівався, що виживе? Втікав від самого себе?

"В 1796 году по распоряжению митрополита Самой-ла рукопись, которая тайно хранилась в Николаевском монастыре, была выдана во временное пользование И. И. Фундуклея. В 1860 году рукопись Квача, с копией печатного текста, возвращена в монастырский архив господином И. И. Фундуклеем. Год 1877, декабрь месяц, дня 4. Шевцов Т." — "Цей запис — на окремім листку, підклеєному до рукопису. Помилка, Іполит".

Звичайно, помилка, подумав Олег... Рукопис взято в 1796 році й повернено через шістдесят чотири роки. Так, Фундуклей, цивільний Київський губернатор, опублікував про гайдамаччину кілька статей, цікавих за фактами, але вельми тенденційних, писаних в ключі царської шовіністичної історіографії. Олег нечітко пам’ятав, що Фундуклей

скінчив своє губернаторство в Києві десь перед реформою 1861 року, отже друга дата, либонь правильна, помилка в першій даті — коли взято рукопис. А, може, Іполит мав на увазі щось інше? Друкована копія... Тоді ще не було друкарських машинок. Копію робили Фундуклею в друкарні. Певно, не одну. Принаймні дві. Одну він неодмінно мав залишити для себе. Й де вона? Ну, ця, що в монастирі, либонь, втрачена тоді, коли палили увесь архів і всю бібліотеку Миколаївського монастиря. А друга? Фундуклеєва? Чи є якісь його архіви? Треба пошукати.

"Ще два записи, також у кінці рукопису й також на окремому підклеєному аркуші без підпису. Перший: "Містечко Медведівка, звідки повстання розкотилося по Правобережжю, має інакший вигляд, як колись, новопоселенці здебільшого з інших країв, переважно міща-ни-кустарі поселяються біля базару, будівлі їхні — сільські хати, через що й містечко має вигляд як і всі села. В кінці 1789 року в Медведівці було: православних, з них росіян 60 душ, малоросів-українців 230 душ, латинян 570 душ, євреїв — жодного. Містечко ділить на дві частини річка Медведиця, яка витікає з Мотроиинського лісу і впадає в Тясмин. Одна частина належала до Чигиринського староства, яко власність державна, друга — на північ і захід, складала часне імєніє, до якого причис-лялися: Медведівка, Головківка, Мельники, Осота-нова, Осота-стара і Янівка. До часного імєнія власності молодого князя Максиміліана Яблоновського причислялося 7000 ревізованих душ, 16918 десятин землі. Грунти, лісові та лугові угіддя орендував писар Собанський".

Запис другий: "В 1806 році році князь М. Яблонов-ський продав імєніє Собанському, в 1836 році Собанський продав Київському гражданському губернатору 1.1. Фундуклею".

"Тепер мені залишається скопіювати кілька документів, записаних Квачем з архівів інших монастирів та церков..."

А далі, нижче цього тексту, вже не на звороті: "Боже, за що караєш мене так немилосердно?! Може, за те, що я сумнівався в тобі?.. То я ж

сумнівався чистим серцем. І не з своєї вини... Наука, вона. Я — готовий... Я віддам усе... В час, коли так хочеться жити... Якби це раніше... Я вже був змирився... А тепер... Післязавтра неділя... Вона чекатиме на мене... Невже я не зможу піти? Кашель розриває мені груди... Біль пекельний... Я спливаю кров’ю... Дядько налякався... Привозив лікаря з Чигирина... І ще якогось від поміщика... Що вони можуть, лікарі!.. У них в очах смерть. І страх заразитися. Дядько хоче везти мене до Києва й боїться, що помру в дорозі. Бачу по очах. Я не хочу до Києва... Краще помру тут... Нехай хоч одна щира сльоза проллється по мені. Що я зробив?.."

І останній запис: "Я не зможу піти до млина... Вона чекатиме... Чекання... Не приймаю того світу..."

З дивним почуттям прочитав Олег останній запис: тривоги, печалі, жалю й трішки-трішки — радості. Проклятої, нечестивої радості. Іполит не зможе піти. "Тепер піду я... Маю на те право... І — мовби повноваження. Нічого не порушую... Тим правом володіє серце... Воно одне. Любов. Вона не знає перепон, бо всесильна. Про це сказано навіть у Євангелії. Вона сама собі закон і владарює світом". А звідкілясь, з темряви: "А якби любов могла порятувати Іполита, ти б пожертвував нею? Своєю любов’ю?" Того не знав.

Іполит згорів у коханні. Добре чи ні, що він тільки потримав келих у руках, не випивши його, не спізнавши на смак? Відчути на смак... Це вже й попрощатися з ним. Воно ж привітало його, як надія. Померти в надії...

А чи не віщує це чогось йому, Олегові? Не застерігає?

Ет, дурниця...

...Олег ішов греблею попід шатрищем верб, які так і не вибрели з маревного сну — день був цвілий, сірий, безколірний — сонна жирна вода, сонні човни на благеньких припонах, байдужі очерети, в нетрищах яких ще кублився туман, вряди-годи вигулькувало сонце, але майже в

ту саму мить його застилала сіра сукнина хмар, вона повільно, наче справжня сукнина з-під верстату, пливла по небу. Одне почуття поривало Олега вперед, інше спиняло, щемка радість майбутньої зустрічі наперед пригіркла від брехні, яку ніс у серці. Дівчина чекала, прихилившись спиною до млина, біля її босих ніг стояла корзина, а в ній якісь торбинки та мішечки. Без вінка (зів'є в лісі), з розпущеною косою, пасма волосся попереплутувалися й наполовину закрили обличчя. Вона була зовсім не така, як він уявляв за записами Іполита, але... ще вродливіша й чарівніша. Довгасте обличчя, як у мадонн на іконах, але мадонни здебільшого строгі, а тут у синіх-синющих очах так і сяяла сонячна доброта (так чомусь йому здалося) й цнотливість, а пухлі губенята чогось чекали, вабили, мріяли, жадали...

— Добридень... пробачте... пробач... Мене послав Іпо-лит...

— Послав? Для чого? — в очах — безмежний подив.

— Ну, щоб... допоміг у лісі... Ти ж ідеш по зілля?

— Він так сказав? І підшукав собі заміну? — вона вся вмить перемінилася. В очах — кпин, губи стулилися щільно, строго.

— А що, надто погана заміна? — знайшовся, і ту ж мить віддаленою луною по серцю пройшов щем.

— Не знаю... Ви ніби трохи схожі... Але замін не буває.

— Отак? Я його брат, двоюрідний,— поспішав додати.— Також студент. Іполит прихворів...

— Ви обоє такі кумедні... У нього свита чи жупанок до п'ят, а в тебе... наче тобі поли обрізали. Тобі поли не обрізали?

Олег на мить розгубився. Він знав значення цих слів.

— Я сам собі обрізав. Іполит сказав...

— А може, ти кажеш неправду, що тебе послав Іполит?

— Тебе ще Омелян підмовляв, сережки обіцяв...

Дівчина спалахнула, розгнівалася й прикусила нижню губку.

— У мене сережок немає, але є намисто... Я подарую тобі... Й не так, як Омелян...

Він купив його у віддяку за клопоти Лідії Григорівні, але потім зрозумів усю безглуздість такого подарунку для немолодої сільської жінки — дешева пластмасова цяцька, розфарбована в усі кольори райдуги. Дівчина взяла в руки намисто, одягла на палець, погойдала:

— Яке воно легке... й барвисте. Наче райдуга...

— Так і називається: "Райдуга".

— Я такого зроду не бачила.— І подала Олегові.— Дарунків не беру ні від кого... Найперше від паничів.

— Я не панич.

— А хто ж ти такий?

— Вже казав — студент...

— Ти ж не будеш попом?..

— Не буду.

— Шкода.

— Чому?

— Мрію вийти за попа заміж...

— Тоді я стану попом.

— І полит казав те ж саме...

— Тоді — вибереш...

Дівчина дивилася присоромлююче. В Олега на серці — квітка радості й каменюка болю та сорому.

— А що таке з Іполитом? Він дуже хворий?

— Ні... не дуже... Застудився... Він прийде... За кілька днів.

Лукія зітхнула, а він не знав, як потлумачити те зітхання.

— Тоді бери кошика. Він послав тебе на те... носієм... Отже, будеш у мене в робочих...

— І не більше? — Олег сам не знав, чому з нього перло таким нахабством. Поспішав показати себе сміливим, спритним, дотепним, а виходило навпаки.

— Постав корзину!

— Пробач, я пожартував, більше не буду.

По горі на Бочковий міст прокушпелила бричка па-рокінь — либонь, поїхав ісправник або якийсь інший повітовий урядовець, за ним потяглися дві паровиці зі снопами, на передній, на снопах, дядько в брилі нуднував пісню: "Ой п’є, чумак, п’є". З-під млина виліз чорний пес з білою манішкою грудей і білою китицею хвоста, ліниво потягуючись, підійшов ззаду до Олега, почав обнюхувати, Олег нервово переступав ногами. Лукія помітила, що він боїться.

— Це мій... заступник. Без причини не вкусить. Ходімо.

Біля млина пахло коноплями, мливом, а в лузі, куди

вивела їх стежка, вільгістю, болотяною м’ятою, стежка заметалася поміж кущів верболозу, далі — ліщини, поміж дубами. Дуби були невеликі, але кремезні, гіллясті, росли на роздоллі, по два, по три, іноді більшими купками, в одному місці чорніли два обгорілі стовбури, неначе чорні велетні в гостроверхих шоломах, в іншому одна половинка дуба відчахнулася й тільки ледь прив’яла, й так само розчахувалося на дві половинки серце: кипіння зеленого листя й жовтизна смерті... Пес то надовго зникав, то несподівано виринав з шалини, випо-лохав табун куріпок, завзято розгрібав барсучу нору, а потім чогось злякався й зі скавчанням кинувся Лукії до ніг. Вона погладила його:

Ще один сміливець...

Вона збирала зілля, а що Олег в тому нічого не тямив, не міг назвати жодного, називала, й розказувала від якої хвороби те зілля вживають:

— Петрів батіг, миколайчики... Верес... Горицвіт... Дрік... Золототисячник... А це ось — головатень... Поглянь, який красень...

Олег сам виріс біля лісу, але нічого того не знав, усіх тих див, чарів.

— Будяк.

— Сам ти будяк... Які красиві голови... І дуже цілющий... Від живота, від печінки... Мене бабуся навчила. Раніше я ходила з нею... А зараз вона майже нічого не бачить... Тільки розказує, що до чого, й на смак куштує вариво.

Олег почувався біля неї трохи дурником і гнівався на себе, на свою несміливість, незугарність. Ну, що б розказати щось... розсмішити... й отако легко, жартом обняти... Кинути за пазуху жменю ягід шипшини. "Оддай, це моє". Вона безборонно, але якось так, що в Олега аж отерпло в грудях, підставила пазуху: "Забирай". Рука опустилася сама. Олег збагнув: переступить він хоч на цяту оте бажане замежжя, й дівчина відрине від нього назавжди. Він уже знав: у світі є дівчата приступні (це не означає, що вони приступні до кінця), такі, які вдають недоторканість (й це таки відчувається, відгадується), а є, які хочуть, щоб їхньої ласки домагалися: випрошували довго, вперто й настирливо, а є такі, в яких строгість у душі, в серці, а не в мислях, вони вмить можуть віддати все, але тільки тому, кого вподобають душею і серцем. Такою була Лукія.

Аж під обід розгодинилося, сонце прорвало облаву хмар, бризнуло променями в кленову кипіль, позолотило яблучка-кислички, засвітило жовті й білі свічки лілей на лісовому озерці. Лукія пригощала Олега грушка-ми-лісівками, не гниличками, а якимись іншими, довгастими, на вигляд всі вони були зелені, але вона якимось чином вибирала серед них спілі, солодкі, вони аж бризкали соком. Ліс стояв німий, жодної пташки, жодного щебету, жодного звуку. Те безгоміння впало Олегові на серце смутком, Лукія помітила, сказала:

—— Не треба. Така днина. Прийдемо іншим разом — Іполит, ти і я — побачиш, як тут все шумує й лящить. У світа теж є печальні дні. Як і в людей.

Увесь цей час Олегові муляла в голові одна думка. Вирішив її перевірити.

— Омелян, коли підмовляв тебе в ліс... мав щось на мислі?

— Кожен парубок хоч трохи собі на мислі.

— А я?

— І ти... Хоч не зовсім.

— Чому?

— Боїшся, що зразу прожену.

Олег зніяковів.

— А Іполит?..

Лукіїні очі стали задумливі.

— Він — ні. Один він. У нього... душа світиться.

— А в мене?

— Трішки-трішки. Як ото вода під льодом. Ти... і щирий, і хитрий. Сам не знаєш, який ти.

— А ти знаєш?

Лукія закусила нижню губку.

— Цур їй, такій розмові... Негарна вона. Серце знає само... Ходімо вже.

Верталися назад, Олег ніс натоптану зелом корзину та мішок, Лукія — кілька торбинок та шаньок. Ступала поперед нього пружно та в’юнко, й здавалося, стежка сама стелеться їй під босі ніжки. Олег задивився на її стан, грайлива думка ворухнулася в голові й пропала сама по собі. Дівчина подобалася йому неймовірно, згадав Чаріту, інших університетських дівчат — красунь з романо-германського, й подумав, що жодну б не поставив поруч Лукії, ті дівчата тільки на вечір, а Лукія — на вік...

Вона попрощалася з ним біля млина:

— Ти йди. Мені ще треба поприбирати в млині.

— А коли ми... підемо в ліс ще? — запитав, затинаючись.

— Коли одужає Іполит.

— А як ми тобі дамо знати?

— Прийдете до млина... Тато порядкує на току... Я поки що за нього. А в середу в нашій церкві храм...

...У середу він бачив її у церкві. У розкішному вінку з чорнобривців, мальв, цар-бороди... І всі інші дівчата в багатих вінках. Але її вінок був найкращий і лежав на її голові найліпше, й сама вона... була найвродливіша. Строга, далека, молилися гаряче... За кого вона молилася? За тата, бабусю, за братика та сестричку? А може, за Іполита? І ревність куснула серце. Ревність... до мертвого чи живого? Він знав від Чорного, а той ще від когось, що Іполит помер у монастирі... Коли саме — невідомо. Очевидно, тоді ж... його вже немає... Як бути йому? Сказати їй?.. А може, обдурити: мовляв, поїхав до Києва, про неї й не згадував. Обман невеликий... Іпо-лит все одно не прийде. Йому вже з Лукією не бути, отже, вона вільна... Вона й була вільна... В кожного своя смерть і своє щастя...

А в грудях щось гірчило й пекло, й ставало прикро. Суперничає з Іполитом?.. Якби той був живий... Не має права? Чи має? А що ж йому робити? Іполита немає. Чи ось-ось не буде. Чому має втрачати своє щастя він, Олег? Воно одне, на все життя. Справжня любов — одна... Вона всесильна... Про це стільки сказано, стільки написано. Вона має свою волю.

І щось опадало в серці. Він так і не знайшов рішення.

Всі ці дні Олег ходив переповнений Лукією. Навіть таємниця літопису на якийсь час відступила, певніше, вони злилися в одне в оцьому старовинному містечку-селі, де все дихало давниною, споминами тяжкими, кривавими й чимось манливими, де кров була надто солоною, а любов надто солодкою, де Залізняк спізнав насолоди помсти, слави, солодощів любові з Оленою Черемшиною і в одночасся втратив усе те, й це він, Олег Зайченко, вступив у його сліди й не прийшов нікуди, і ступав в сліди хворого на сухоти Іполита, запалився від нього коханням, яке тепер пекло, • радувало й мучило його.

Любов дає людині крила, робить її добрішою, спочутливішою, з ним сталося навпаки, його добре, спочутливе серце не мало сили ділитися любов'ю будь з ким, він це розумів, страхався цього й нічого не міг з собою вдіяти. Він почував, що в останній час взагалі перемінився дуже, щось стало в ньому проти нього самого й проти світу також. Він почував себе спорідненим з Іполитом (чим — Лукією?), й водночас таким далеким від нього, відчув це радісно й жахно водночас — сам такий здоровий, дужий, сповнений живої крові, буяння життя і... худий, неначе скіпка, вощаної блідости Іполит, який пряде на тонке... А власне, і він пряде туди ж, тільки в поки що не відчутній, і навіть не уявній далечині, й через те може мовби вивищуватися над ним... як всі живі вивищуються над мертвими, не в змозі збагнути, що вони — одна космічна субстанція. А пристрасть Іполитова жива, може, вона навіть більша за нього... Тоді, може, й Іполит живіший за нього... Бо ж що ще таке людина, як

не пристрасті, пал серця і жар душі... Все інше— тлін.

Не діждавшись неділі, в п’ятницю над вечір пішов до млина. Млин молов, хлюпотіла вода в лотоках, погукували помолці — біля млина стояло кілька високих возів і маж, за греблею на оболоні паслися випряжені воли та коні, горіло два багаття — помолці щось варили чи смажили на вогні, вітер доносив запах розпареного пшона та підгорілого сала. Обсипаний борошном дядько носив з млина на воза мішки, на палубу вийшов мельник — Лукіїн батько — невеликого зросту чоловік у короткій, без рукавів чузі й щось гукав до помолців біля багаття. Вони посхоплювалися й пішли до нього. Поспішав мельник, поспішали помолці, всі хотіли ще до Маковія, до Спаса намолоти свіжого борошна — немає нічого смачнішого від пампушок і паляниць зі свіжого помелу з цьогорічного зерна,— й намолоти на короваї та хліб до недалеких весіль.

Олег спостерігав усе те, сховавшись у вітті верб посеред греблі. Хотів уже піти геть, й саме тоді побачив, що на палубі млина майнула дівоча постать, і він зачаївся, чекав. Ось на сходинку ступила одна боса нога, друга... Дівчина йшла греблею.

— Лукіе!

— Ой, хто тамі

"Ой" таке кругле, таке сердечне, таке миле, аж йому на мить зупинилося серце.

— Це я, підійди сюди.

Підпірнула під віття. Вона вся аж світилася любов’ю. Але він бачив, що те світло призначене не йому. Він відбивав його, як місяць сонячне сяйво. Вдовольнявся й не вдовольнявся тим.

— Що ти тут робиш?

— Та... пасу качки...— і показав на качку з каченятами, які шупцяли біля греблі, то ставали сторч головами, то пірнали зовсім, добуваючи з дна собі якийсь корм.

— Ну, то паси...

Сіаме цього, що вона піде, боявся найдужче. Не знав, як і чим затримати, й аж отерп. І враз йому сяйнуло в голові.

— Ото, Лукіе, бачиш — Бочковий міст, а то Писарська гребля. Колись вона називалася Погибельною.

— Погибельною? Чому? — Лукіїні брови вигнулися крутими дугами.

— Через гайдамаків. Там вони часто робили засідки. На купців, на панів. На княгиню Яблуновську. Вона була зацна пані, в панцирі, на коні, при шаблі... Водила свої сотні на Залізняка. Але він був. ще валечніший, хоробріший. А отамо в узвозі — бачиш? — Залізняк скарав пана Думковського і панича Яблуновського, той саме їхав свататись до княгині Ядвіги-молодшої,

— їхав свататись? І його порубали?

— Він сам наштрикнувся на лезо кинджала. Не зміг дивитись в очі Залізнякові.

Лукіїне обличчя вигострилося, в очах зайнялись вогники цікавості.

— А який він був, Залізняк?

— А ось який: "І дуба став незвичайний кінь, нарет на нім золотий, то й зна креше копитами і фриска ніздрями як звір, поодаль, бич хрест кладу перед престолом святим, чолом б’ю, то сокіл, то витязь, в плечах аршином не перекрить, лицем першого бачу, очі горять як оливки в лампадах, вуса вуста не перекривають, як барвінок зовсім молод, чолом високий та не рум’яний, а як бронза на стольниках блищить, собою статен і силу, видать, має не людську..." Отакий був Залізняк.

Лукія вся подалася до Олега, в очах горіла синя напруга, нижня губка була прикушена. Так робила, коли вельми хвилювалася.

— Ой, гарно як... "Фриска ніздрями..." І який же козак... "Як барвінок..." Таких тепер немає,— з сумом.

На мить Олег аж подосадував, що той козак, Залізняк, отако враз разом з конем стрибнув у Лукіїне серце, накрив тінню його самого.

— Звідки ти все це знаєш? — допитувалася дівчина.— У нас тепер і згадувати про гайдамаків не можна. Щось таке був розказав на колодках Кіндрат Плиска, так одразу й прилетіли жандарми й забрали його. Немає й понині. А ти... не боїшся?

— Не боюся! — мовив Олег.— Я також був з ним.

Засміялася.

— Який ти...-— сказала з повагою.— І все знаєш про Залізняка?

— Все. І про нього самого, й про наречену його Олену Черемшину...

— Розкажеш?

— Розкажу.

У монастирі задзвонили до вечерні, Лукія тричі перехрестилася, за нею невміло перехрестився й Олег.

— Я зараз поспішаю. Приходь у неділю сюди, підемо разом у ліс. Приходь з Іполитом.

— Іполит... він виїхав.

Олег сам не відав, як зірвалося з його язика. Крутилося всі ці дні на мислі, він його затопкував, затовкував кудись у глибінь, і ось воно випорснуло поза його волею. Мабуть, надто прагла того душа.

— До Києва. Справи там якісь у нього.

— І він?.. Нічого не сказавши? — її очі зблиснули гнівом.— Ну й нехай... Приходь ти. Неодмінно. Чуєш! — У голосі не прохання, а веління.

...Олег то зносився душею вгору, то падав у прірву, безнастанно думав про Лукію, молив, щоб приснилася йому, вона ж не снилася, але з мислі не йшла, а вився довкола неї серцем, любов заполонила його всього, й він ходив, неначе очманілий, те помітив Василь Гордійович, але приписав гайдамацькому літопису.

Селянський син, Олег не хотів їсти дармовий хліб, допомагав, чим міг, Чорним по господарству; рубав хмиз, засолили з Лідією Григорівною огірки, поливав капусту та помідори, бо засихали — воду довелося носити відрами від річки,— а також їздив з Василем Гордійо-вичем, на рибу (не вельми вдало, упіймали з десяток густірок та два чи три підлящі), а в душі всі ці дні танцювало, дзвеніло: "В неділю! В неділю! В неділю!> Від солодкої тривоги забивалося серце, водночас у нього гострою глицею поколював жаль за Іполитом, розум підсовував лиху втіху (до кінця боявся виповісти навіть у думці): він би не зустрічався з Лукією, не мав би надії на неї, якби не Іполитова хвороба... та смерть, і щось квилило й печалилося в ньому. Хвилинами аж ненавидів себе.

Адже раніше жодного разу ніколи й нікому не сказав неправди. Це знали батько та мати, знали в класі, з тим йому кепсько жилося. Іноді перемовчить, якось од-мелеться... Але будувати щастя на брехні..— що з ним зробила любов!... Він мовби осліп, отерп душею... Сахався: невже щастя одних загнізджується тільки на горі інших?

...По річці ходили хвилі, падали долу й пружно зводилися очерети, дві ластівки летіли над Тясмином одна далеко від одної, в якійсь сув’язі, бо коли одна повернула на луки, повернула й друга, рибалка виймав попід ситнягом жаки, витрушував у човен рибу, човен гойдало, довге вербове віття летіло за вітром, здавалося, що й верби хочуть відірватися від землі, та не можуть, і в тому зеленому маєві він не одразу побачив третю Ластівку, вона постала перед ним, немов випірнула з вербового кипіння, й він відступив, бо Ластівчині кулачки були стиснені, очі палали палом, пропікали його аж до серця.

— Ти ниций потурнак, поганець... Він не поїхав до Києва, він помер. Це ти... ти... я хоч би провідала його... Згинь з моїх очей навік. Будь проклятий...— І побігла вподовж греблі.

Олег пізно отямився, кинувся за нею, вибіг на луку, але її ніде не було. Хвилювався очерет, хвилювалися лози, отавами котилися зелені хвилі, таємничі й грізні. Йому аж притемріло в очах, серце било пострілами, воно провіщало: сталося щось таке, що ляже чорним карбом на все його життя. Дві ластівки пролетіли поруч, одна з однієї сторони, друга з іншої, він ішов хитаючись.

Це кара йому... Кара за все. За всі переступи й недос-тупи, за гріхи його й не тільки його...

Не знайшов Лукії ні другого, ні третього дня, пантрував її на греблі, тулявся біля млина, поки його не прогнали звідти помолці, ще й трохи не побили, прийнявши за злодійського навідника.

...Олег вирішив шукати Лукію в селі. Ходив, розпитував, але люди тільки знизували плечима та розводили руками. Врешті одна жінка, яка везла на велосипеді з поля два мішки бур’яну — щириці (було видно через дірки в мішках), перевісивши їх через раму, здивовано глянувши на нього, сказала:

— Лукія? Та це ж, мабуть, Сичиха. Та, що під лісом, у кучі. Он отамо-о! Іншої в нас немає. Тільки вона.

То справді була не хата, а куча. Прикидана соломою, хмизом, якісь обаполи з двох боків — підпирали чи тримали хмиз та солому, одинока зозуляста курка на ледве помітному протоп.ті біля пнища порога, яка злякано за кудкудакала, зірвалася й полетіла-побігла в бузинові хащі. На те кудкудакання прочинилися двері, й на порозі стала... відьма не відьма, людина не людина — ста-ра-престара баба з розпатланим сивим волоссям, з єдиним зубом у розтуленому роті, з більмом на лівому оці. Йому враз згадалося: "Луків, в голові вітер віє?" — це за нею бігали з галасом діти по медведівському базарі, і їх прогнав Чорний. Стара мружилася проти сонця єдиним оком, й справді була схожа на сичиху, яка вилізла з дупла.

Олег відступив на крок.

— Я до ЛукіТ...— забелькотів, не впізнаючи власного голосу..— До молодої... мельникївни.

Стара стояла непорушно, а потім дивно, по-пташиному витягла шию, простерла до нього руки зі скрюченими пальцями:

— Це ти... ти... потурнак... Ти вбив його. Будь проклятий!..

Олегові на голові поп’ялося корчами волосся, холодною гадючиною обвинув груди жах, він тіпнувся, а далі рвонувся й, не розбираючи дороги, побіг через поле.

...Сидів на тапчані, втупивши в пітьму очі, десь двічі пугукнула сова і вмовкла, здалеку долинуло ледь чутне диркотіння мотоцикла — пізній тракторист або комбайнер вертався з поля. "Якщо це сон,— подумав Олег,— то що ж тоді таке ява?.."

Він увесь день пролежав на тапчані, почувався розбитим, стермосованим, спустошеним, майже хворим. Не розумів сам, що з ним було (було чи не було?), почувався пригніченим, постарілим. Щось пролетіло, промайнуло над ним, у ньому, забрало силу, згнітило серце, налило йому мукою і печаллю. І подумав, що надто перейнявся чужими долями, надто заглибився в чужі життя, й вони покликали-забрали його до себе.

...Наступного дня Олег вибрався в Київ. Міра його душі переповнилася, вже була нездатна щось вбирати, та й приспіла пора навчання в аспірантурі. Перед від'їздом вирішив ще раз поговорити з Чорним. Докази на те, що тому треба віддати літопис, виповідав млявим, безбарвним голосом, його яра переконаність перетліла в ту ніч у попіл оскарги та смутку, жалю за чимось таким, що має збутися й ніколи не збувається. Василь Гордійо-вич вислухав, спроквола загріб п'ятірнею сиву гриву волосся, яка спала йому на чоло, й сказав, ледь одвівши очі:

— Немає в мене літопису... Немає... А якби був, я все одно не віддав би. Гарний ти хлопець, Олегу, але... мало ще чого бачив і мало чого знаєш... Ну, в науці своїй знаєш. А в житті... нашім, оцім... У нім мало й смаленого Еовка побачити... Годилося б самому злупити з нього шкуру... Не обіжайся... Я бачив, як святі продавалися.

— Нащо ж він вам?

— Нема в мене його, кажу ж... А якби був — підождав би... Може, щось поміняється.— Й поліз до кишені по кисета.— Ти б ще погуляв... Ось-ось почне брати жерех... Білизна по-тутешньому, по-нашому.

Третього запідозреного, на прізвище Дядько, високого, гарного на взір, з орлиним носом чоловіка, декламатора, конферансьє філармонії "обробляли" випробуваним методом штурмового допиту, натиску, залякування. Щойно його заштовхнули до кабінету, капітан Клін, не давши Дядькові оговтатись, врізав по столу кулаком, аж підстрибнула чорнильниця, закричав:

— Ми все знаємо... Колись. Роззброюйся! Ким саме й коли завербований?

Хвилину чи дві Дядько сидів спантеличений, витріщивши великі сірі очі.

— Колись!.. Завербований в окупацію. Ми знаємо. Ким саме? Колись, сука...

Схожі на більма очі капітана диміли туманом, втягували в себе, неначе трясовина. Білочубий, білобривий, капітан мав вигляд білої чуми. Одначе знову сталося неочікуване. Дядько підхопився й собі, заволав:

— Сам ти сука... Ніхто мене не вербував, я не дався б завербувати. Я — радянська людина...— Кулаки стиснені, в очах — сльози.

У Клін а в голові на мить майнуло: "Може, й цей, як отой..."

— Радянські люди не йшли до німців...

— Не був я у німців. Я колгоспний скот вигонив аж за Волгу... На Іргіз... Добровільно... Мобілізації не підлягав по хворобі. Туди й назад — пішки... Під бомбами, під кулями... Літаки отако — над головою, з хрестами...

— А хреста тобі німці не дали? — єхидно, крізь в’юнкі губи...

— Не вийде... не навісите... Минулося ваше... Партія не дасть... Я — комуніст... Два брати загинуло на фронті, сестру німці замордували...

На крик увійшов Гопаков. Спокійний, витриманий, зачесав з ліва на право на лисину пасмо жовто-рудого волосся, сів на стілець, закурив.

— Товаришу начальник,— повернувся до нього всім тулубом Дядько...— Що це таке? Що він хоче... "Завербували, окупація"... Я тих німців у вічі не бачив... Тільки плєнних...

Гопаков затягнувся цигаркою:

— А в нас є інші дані...

— Дані? Які дані? — запитав ошелешено.

— Ну, такі... З двадцять першого листопада по двадцять дев’яте грудня... Вісім днів.,.

Дядько спалахнув, відтак побілів, стух, неначе проколотий м’яч. ґ

— Я— відстав від валки... Доганяв...

— І німців не бачили? Не потрапляли до них?..

У голосі — впевненість, слова сказані не просто так... Дядько відчув це.

— Я... ну... був у них... з півгодини. Навіть менше.

— О, вже півгодини е. І це добре,— глумився Клін.— Що ж, давайте про ці півгодини...

Дядько розповідав тремтячим голосом:

— Стояли ми в полі під скиртою. Пішов я шукати коні... Запряжні... Ми гнали й табун лошаків... Але це — запряжні. На дорозі стояла валка... Я підійшов до неї... І тут враз як затріщить... Мотоциклісти німецькі з яру. А по тому й дві машини... Гиркають, клацають автоматами. Я сховався під воза... Ну, а тоді вони погнали валку до села... Це була якась редакція...

— Не знаєте, яка? — Гопаков.

— Не знаю.— Дядько ковтнув в’язку слину, великий, наче яблуко, борлак підскочив на горлі.— Мене витягли з-під воза. І німець у сідластому картузі махнув рукою. В расход, значить. Усі поїхали, а той один остався й повів мене в кукурудзу. Йдемо ми, він — позаду, курить сигарету, вітер од нього... І так мені... та сигарета... Терпкіша за смерть. "Дай, показую, покурить". Він кинув сигарету на землю, відступив, я підняв її. Затягнувся... Світ обертом... Ніколи цигарка не здавалася такою... А він тоді махає рукою... Біжи, мовляв... Ну, я й побіг. Щодуху. Прямо, а далі вбока. У кукурудзу. Позаду дирк-нуло раз, а тоді вдруге. Не знаю, стріляв він у мене, та не влучив, а може, стріляв уверх або вбік.

— Кіно,— скривив у посмішці губи Клін.

— Кіно і німці,— сказав Гопаков.— Було і в книжках не раз. Примітив. Артист, а не міг вигадати чогось свого.

Дядько розгубився, знітився і враз з великого, важкого, красивого чоловіка зробився маленьким, скрюченим і жалюгідним. Дихав важко, витер рукавом спітніле обличчя...

— Справді... не так...— голос йому тремтів.— Мене витягли... И ще вхопили кілька чоловік. І повезли в машині до села. То була редакція районної газети з Вінни-чини. Нас закинули до хліва...

— Дерев’яного, лісяного? — Клін.

— Дерев’яного, з плах... Там гній коров’ячий і ще один засторонок з соломою. Водили по одному допитувати. І мене також... А що я знав? Нічого... В мене документи: гонщик скоту. Читали, роздивлялися. Розпитували. Я розказав: звідки, з якого колгоспу. І мене відпустили. Своїх під скиртою не застав, пішов їх доганяти. Не додому пішов, а на схід,— підвів голову.— Ви не вірите? От клянуся всім...

— Звідки ж ви знали, що ваш колгосп пішов на схід, а не додому?

— Сліди на стерні... Та й там ще один табун лишився... Не пішов... Вони й сказали.

Дядько проклинав у думці годину, коли, нагнавши валку, розказав усе це двом гонщикам, товаришам по валці. Либонь, це від когось із них емгебісти довідалися, що він таки побував у німців. А тоді подумав: але ж вони мали їм розповісти саме отако, як оце розповів щойно я.

— Взяли й випустили? — у голосі Кліна — їдка іронія.

— А нащо я їм... гонщик...

— Ніхто зі знайомих у німців тобі не зустрівся?

— Знайомих? Та хто б... Німці ж...

— Ото ж бо й є, що німці...

— Та нічого, нічого більше не було,— розпачливо заволав Дядько.— Подивилися документи, розпиталися... Дітьми своїми клянуся...

— Ану не репетуй,— грюкнув кулаком по столу Клін.— І дітей до протоколу не ший. Ти на слідстві, а не в церкві.

Допит Дядька тривав "на конвеєрі" ще чотири дні, по три-чотири протоколи за добу. На п’ятий день перед Кліном сидів уже не самовпевнений, дотепний, хоч і не вельми талановитий, конферансьє, не людина з ображеною гідністю, певна себе, а її подоба — викручена, обезволена, з червоними трахомними очима й запалими неголеними щоками, яка безнадійно, тупо повторювала ті самі слова:

— Сказав правду... Більше нічого не було.

А коли слідчий починав знову налягати круто, казав:

— Нічого не знаю... Розстріляйте... безневинного. Мені байдуже.

— Міру покарання визначить суд...

У ту мить Гопаков, який в цей час також сидів у кімнаті й уважно спостерігав за Дядьком, підійшов до столу, нагнувся (зачісане на лисину жовто-руде пасмо зсунулося на лівий бік, за ліве вухо й звисало, наче "оселедець" у запорожця), розкрив тоненьку папку, яка лежала перед Кліном, і поклав перед допитуваним фотокартку.

— А цього чоловіка ви не знаєте?

Дядько глипнув червоними очима й сахнувся. При тому сахнувся двічі, спочатку, що побачив мертву людину, а вдруге, що упізнав її:

— Данило!

— Прізвище? — Клін.

— Засядько.

— Де і за яких обставин познайомилися?

— За яких обставин?.. Вчилися разом у школі. До восьмого класу.

— Розказуйте! — Гопаков.— Не поспішаючи. Все, що знаєте.

Дядько зітхнув глибоко, непевно — не відав, на добрий чи лихий карб буде розповідь.

— Що я знаю? Кажу ж, вчилися в одній групі й жили по сусідству. Ну... як усі школярі, іноді разом учили уроки, бігали на вигін гулять... Я після сьомого класу поступив у Черкасах на бухгалтерські курси, покинув їх через три місяці, поробив трохи в колгоспі й наступного року поступив у культтехнікум. Була в мене така струнка... На сільській сцені грав усілякі смішні ролі. Данило кінчив десятирічку...— Дядько пожував сухими губами, йому пересохло в горлі, чи то від спогадів, чи то від безсоння та допитів.— Дайте води... Приїжджав я на канікули... Двічі — одне літо працював масовиком у піонерському таборі, "затєйніком",— скривився й запобігливо поглянув на Гопакова, хотілося справити хороше враження.— Також іноді зустрічалися... Сусіди... До дівчат на колодки разом ходили і до сільбуду. Оце й усе...— Пив зі склянки, й борлак стрибав на горлі.— Данило поступив у Києві до педінституту — вчився він добре, пам’ять мав катівську... себто професорську. А далі... все інше...— вже од людей... Можете довідатися самі... Заарештували там його за щось... В окупацію вернувся, розказував, ніби був у армії, воював...

— На чиєму боці? — Клін.

— Мабуть же, на нашому. Потім служив у поліції. А як наші почали наступать — десь дівся. З німцями подався... А він...— що? — одважився.

— Це вас поки що не стосується,— перебрав у свої

руки допит Гопаков.— Тобто, стосується... Ще й як... Він, цей Засядько, до вас ішов, через кордон...

Дядько здригнувся.

— Чого йому до мене йти?

— Оце ми й хочемо знати. Вашу версію...— розповідь ми перевіримо... Поки що будемо вважати, що вона правдива. Спробуйте подумати — чого він до вас ішов. Шпигуні

Дядько нервово знизав плечима:

— Не знаю чого... Щоб я йому на гармошці програв. — Зрозумівши, що жарт недоречний, злякався: —— Іншого не можу придумати.

— Не поспішайте й не гарячкуйте. Пригадайте все... Були у вас якісь спільні знайомі?.. Непевні? Щось, він вам дав на збереження? Щось таке казав... важливе про когось або про щось? Обійдіть думкою все село. З ким тоді водили дружбу...

— Нічого не давав. І знайомі... шкільні товариші...

— У когось із них були репресовані батьки? Хтось із цих батьків десь служив до революції?

Майже дві години — без крику, без натиску,— водив Гопаков навідними запитаннями Дядька по всіх Медве-дівських оболонях, хатах та задвірках, по юності та молодості. Втомився сам, Дядько ж наледве тримався на стільці. Гопаков пригадав усе, що розповів про За-сядька

Коробченко, його звички та прикмети, всі їхні розмови — що той міг згадати й що було запротокольовано, й врешті запитав:

— А про коня в золотому нареті нічого не скажете?.. Може, це був якийсь ваш хлопчачий пароль?.. І про Залізняка Максима? Правда, Засядько згадував про це в маренні.

Дядькові на чоло набігли брижі...

— Хіба?.. Так до чого воно?

— Що?

— Була в мене книжка, від руки писана, в Миколаївському монастирі взята...

— Далі!

— Ну... Взяв її диякон Лузга. Він також жив по сусідству. У нього було двоє хлопців і дівчина, і всі хотіли вчитися. А їх, як дітей... цього самого... служителя культу— не допускали... Тоді він скинув з себе сан —просто в церкві, при людях — баби його трохи не вбили,— й поступив у соз, а далі в колгосп. Десь одразу після колективізації — точно не пам’ятаю, мені тоді років оди" надцять-дванадцять було,— палили архів і бібліотеку Миколаївського монастиря... Колгоспи возили в поле і палили... Міліція наглядала. І Лузга возив... і приніс ту книжку під полою, він тямив, що то. Один чоловік з нашого кутка так цілий віз собі привіз на підпал... А потім пішла чутка, що труситимуть, то він два дні в печі палив, аж зайнявся димар.— Дядько на мить замовк, попросив води ще. Попивши, розповідав: — Ну, це я так... До прикладу. Та книжка лежала в Лузги в прискринь-ку. Вечорами він її читав... Це вже пізніше... І ми — біля нього.

— Хто — ви? — Гопаков.

— Я і Данило. Там про наше село писалося... Дуже багато. Про гайдамаків. Попередні частини про інше, про раніше... Але те ні Лузгу, ні нас не цікавило. А тут... і ліси, й греблі...— все про наше село. Фортеці, яких уже не було. Ліс Мотронівський... Нас з Данилом дуже зацікавило ще через те, що там скарби гайдамацькі згадувалися. Хотіли знайти хоч один. Через те й навчилися читати той літопис... Лузга навчив... Кремезний такий був, з чорною бородою... Тільки очі видно. І розумний. Я мало навчився, а Данило чесав, як по печатному... Воно писано по-нашому, по-українськи, тільки чимало літер старих, церковних. Ну... й деякі слова... незрозумілі. Лузга нам їх перекладав. Якось Данило похвалився про літопис нашому вчителю історії... Макару Семеновичу... Вже забув прізвище. Той каже: принесіть, покажіть. Ми принесли, але сказали, що це не наше. Вчитель попросив, щоб ми переписували в шкільні зошити, за зошит він платитиме по п'ятнадцять копійок. Ми й переписували, Данило з літописа, а я — приписку.

— Яку приписку?..

— Там ще було на папері... На книзі якійсь конторській. Вся решта — на полотні. Я таки погано тямив церковні літери. А приписка — по-нашому. Майже те ж саме, що в літописі — отій частині, де про гайдамаків, але інакше, простіше, й документи там всілякі скопійовані.

Вловивши запитання в очах Гопакова, поспішив пояснити:

— З актів церковних... Все про гайдамаків... Коли і

де народився Залізняк, хто були його батьки... И не тільки про нього. Переписував те для чогось собі племінник ігумена Миколаївського монастиря...— Несподівано

Дядько вимучено усміхнувся: — Там було й про себе, таке кумедне — про любов до однієї дівки...

— І де все те? — запитав Гопаков, припаливши від однієї цигарки іншу. Він прочинив одну половинку вікна — бо вже добряче надимів у тісній кімнатині, і з вікна потягло свіжим вітерцем. На гілці каштана за вікном бадьоро вицвіріньокував горобець, косував намистиною ока на людей, нагинав голову, здавалося, буцім хоче впурхнути до середини.

— Зошити ми віддавали. Тільки два чи три залишилося... І "Приписка" також... Не встигли. Вчителя заарештували.

— Ось... ниточка! — вигукнув Клін.

Гопаков невдоволено й навіть трохи бридливо нахмурився.

— Де сам літопис? — запитав він.

— Я забрав, коли Лузга помер. Пізніше про нього допитувався ще дехто — мій двоюрідний і один вчитель — звідкілясь пішов розголос. Я сказав, що не знаю. А тоді — війна... В евакуації кілька разів згадував... Зрозумів, що то — цінність. Навіть з одним учителем радився. Він також сказав — цінність. Збирався продати після війни... Якщо б знайшовся покупець. Я вернувся в літі сорок четвертого. А восени... його в мене забрали... І літопис, і "Приписку", й ті зошити, в які Данило попереписував для вчителя і не встиг віддати.

— Хто? — майже в один голос запитали Гопаков і Клін.

— З органів... Він — з нашого села — Чорний Василь Гордійович... Підполковник. Приїхав з фронту на по-бивку до батьків... Сказав, що все те підлягає ліквідації. Мовляв, шкідливе за ідейністю. Ще й пригрозив... Мовляв, це тільки я, як земляк, з тобою по-доброму. Якби хтось інший, то ще й пришпопали б...

— Він дав якусь розписку? — Гопаков.

— Не давав. Сказав, щоб нікому й пари з вуст...

Гопаков підвівся:

— Ідіть... Вас зараз відведуть... відпочиньте... Виспіться. І пригадайте все про літопис і "Приписку". Все-все, що можете. Напружтеся. Це й вам на користь.

—...Виїжджати по літопис сьогодні? — запитав Клін, коли Дядькова спина сховалася за дверима, які причинив конвойний.— Кому їхати? Чорного заарештувати?

— Тепер нам поспішати нікуди,— задумливо мовив Гопаков.— Встановимо за Чорним нагляд. Поспостерігаємо тижнів два:— з ким листується, хто до нього їздить і ходить... І вже ТОДІ...

Задощило. В місті й на душі в Олега. Дощі йшли теплі й незабаром перестали, виглянуло сонце, й до осени ще було далеко, але це вже були перші її позивні, тихо-тихо (той звук могло вловити тільки дуже чутливе, зболене серце) продзвеніла перша осіння струна, як перша нитка сивини в буйних кучерях, не помічена ніким, тільки тобою — мельки, на мить — майнула, коли розчісувався перед дзеркалом, і зникла, її вже й не знайти, але вона —у твоїй свідомості, в пам’яті. Ти забув про неї за роботою, за друзями, в далеких і близьких мандрах, і знову веселий та безжурний, і — раптом посеред без-мрійності та веселощів вона змигує перед твоїм зором. І гасне сміх у грудях.

Олег уловив той подзвін. Він жив серед людей і ніби за глухою стіною, все, що сталося з ним нещодавно, мовби віддаленіло, мовби не стосувалося його, одначе так тільки здавалося, кожна його жилочка, кожна клітина тіла були сповнені думок і тривог, іноді на нього напливала якась туга, важка й чорна, як туча, іноді міг засміятися не до місця, не чув того, що говорив професор на лекції; завше товариський і ласий до веселощів, уникав друзів, блукав у самотині по Дніпрових

згір’ях або лежав у кімнаті обличчям до стіни. Хлопці жартували, запитували, чи не закохався безнадійно, або знайшов і знову згубив філософський камінь. Йому й справді іноді поставали якісь видіння, разів зо два майнуло на вулиці й у трамваї довгасте личко з розпущеними косами та синіми-синющими очима, іноді бачив його посеред Писарської греблі біля верб або біля млина, вставав перед зором Холодноярський ліс, а в ньому мелькали постаті на конях у синіх і зелених жупанах. Якісь незрозумілі почуття млоїли груди, породжували смуток і тугу. В його житті сталося щось особливе, він звик, що життя плинуло само по собі, за одвічним трибом, і він у ньому, треба було тільки докладати дещицю зусиль, аби не випасти з цього плину, дотримуватися його законів, нині ж він ніби опинився не на своєму місці, посеред потоку каменем, який миє і перекидає вода, й той камінь міняє плин самого потоку. Мрійний і рвійний, і водночас по-сільському чіпкий та тяговитий, розумів, що не має права отако просто примиритися, забути все, й нашіптував у вухо тверезий голос, що це була, можливо, єдина на все його життя удача, що й справді його ім’я могло бути закарбоване нехай не на обкладинці, а хоч на титулі

— Напишіть цьому Чорному, що нас не цікавить, де він узяв літопис, спеціальна комісія визначить його ціну й Академія заплатить будь-які гроші...

літопису, що міг би захистити сенсаційну дисертацію, либонь, навіть докторську.

Обміркувавши все кілька разів, записався на прийом до президента Академії наук УРСР. Чекати довелося більше тижня. Президент Академії, лисий технар з обличчям, до якого навіки приклеїлася бридлива посмішка, слухав його неуважно, розмову кілька разів перебивали дзвінки телефонів, з десяток їх стояло на приставному лакованому столику, і все якихось дивних кольорів — червоних, чорних, гниловишневих, серед них два чи три з гербами, дзвонило якесь високе начальство, президент відповідав, Олег бачив по його очах, що він нічого не втямив з його розповіді, й Олег коротко пере-повів усе вдруге,

врешті президент зрозумів, його найдужче зрушили Олегові слова, що "всі у відділі вважають, що це може бути друге "Слово о полку Ігоревім" (про "Слово о полку Ігоревім" президент чув), і він сказав:

— Краще, якби ви...— обережно натякнув Олег.

Президент микульнув очима, був тертий і м’ятий не

тільки колоїдами та іншими розчинами, на яких знався, а й всілякими президіями та бюро, Зайченкові запам’яталася маленька сценка, яка довго пекла соромом за президента, за "мого" президента: на урочистому вечорі з приводу жовтневої річниці, куди якимсь чином потрапив і Зайченко, президент сидів у президії в передньому ряду за кілька чоловік від Першого — першого секретаря ЦК Компартії республіки, всесильного напівбога, скінчився вечір, і Перший почав виходити з президії — він ішов за спинами переднього ряду членів президії вечора, які притискалися до столу; коли проходив за спиною в президента, той звинувся так, щоб подивитися Першому в очі — як звичайна людина звинутись не може,— вужакою, перекрутившись у стані, неначе мотузок, й усміхався відданою до п’ят усмішкою.

— Візьміть ось бланк і напишіть все, що я сказав...— несподівано поклав перед Олегом особистий бланк президент.

Олег ще хотів запитати, від чийого імені написати, проте не одважився, він зрозумів двоїстість поведінки президента; навіть у такій, здавалося б, для нього дрібній і безпечній справі, той застерігався.

Олег уклав чернетку і переписав на бланк. Писав стримано й ваговито: купивши у Василя Гордійовича літопис, Академія зберігатиме його в себе, одразу зніме кілька копій, над однією з яких першим і працюватиме Олег Зайченко. Чорному вирішувати самому: при публікації літопису посилатися на нього як на першозбері-гача літопису, чи ні.

Всі ці дні, до отримання відповіді, Олег жив у якомусь досі не відомому йому світі та вимірі —не в другому або третьому, а в десятому чи й хтозна-якому. Він то починав без причини веселитися — влаштував свої іменини, чого раніше ніколи не робив: на іменинах були обоє співжильців-аспірантів, Василенко, ще один молодший науковий, покликали Чаріту та ще одну дівчину, накупили кавунів та пива, які спричинили до конфузу дівчата пригощалися кавунами мало, а хлопці втерли їх з десяток, після чого доводилося раз-по-раз вибігати з кімнати, вибігали по одному й по двоє, знаходячи всілякі приключки: немає цигарок, забули купити сірники — а потім, залишившись самі, реготалися до гикавки,— то впадав у глибоку меланхолію, задумувався, йому навіть здавалося, що з ним ось-ось має щось статися. Над дисертацією не працював.

Не сталося нічого, через одинадцять днів надійшов лист з дуже короткою відповіддю: "Приїжджай — забереш".

20

Олег подумав, що везти літопис в автобусах та пароплавом необачно й небезпечно, й умовив Василенка, тесть якого був завідуючим якоюсь базою, мав "Москвича", Василенко їздив на тому "Москвичеві" за дорученнями, й вони поїхали удвох. Доглянута новенька машина котилася справно, їхали через Обухів, Кагарлик, Миронівку, заїхали до Канева — вклонилися Кобзареві, в Мошнах помилувалися на чудовно гарну, хоч і еклектичну за стилем церкву, заглянули навіть на звіроферму під Черкасами — поєднали корисне з екскурсією та відпочинком, не поспішали,— аби встигнути до вечора в Медведівку, там переночують, а завтра, в неділю, вернуться назад.

Приїхали перед самим заходом сонця, воно вже плуталося в колючому вітті груш, які росли по згір’ю над Тясмином. Кривуляста, горбкувата вуличка, яка вилася по підніжжю горба,— вузька, на ній ніде розминутися навіть двом підводам, "Москвича" приткнули в глухому

забур’янілому-тупичку метрів за п’ятдесят від подвір’я Чорного. Василенко поки що лишився в машині, Олег пішов до хати.

Серце не віщувало нічого, почувався святково, навіть урочисто, наперед переживав радість такої незвичайної "історичної", як трохи жартівливо, а більше піднесено назвав її для себе, зустрічі. Поторгав хвіртку — вона не відчинилася. Заглянув через неї — вона була низенька —Олегові по груди — й побачив, що хвіртка міцно закручена дротом. Здивувася, поторгав ще раз, погукав, оскільки ж ніхто не відізвався, почав розкручувати дріт.

У цю мить брязнули хатні двері, з них рвучко, викидаючи далеко вперед милиці, виступив Чорний, його буйна сива грива розкучмалася, й було видно тільки половину обличчя, він зупинився, обіперся на милиці, відгріб кучму п’ятірнею й кількома кидками підстрибав до воріт. У його очах стояла непроглядна темінь, вилиці випнулися й на них нап’ялася шкіра. Олег рвонувся йому назустріч.

— Василю Гордійовичу, я приїхав...

...Хижий ощир рота, іржавий, металевий голос:

— Я вас не знаю. їдьте звідси.

Олег стояв, неначе вражений з-за рогу наглою кулею. Подумав, що йому почулося... Але ж вигляд Чорного...

— Василю Гордійовичу, я отримав вашого листа... Приїхав од президента Академії...

— Я вас не знаю, я вам нічого не писав... Якщо переступите поріг...— підняв милицю. В його очах плавився метал. Повернувся й пострибав до хати.

Олег ішов, хитаючись, в очах стояла каламуть, нічого не тямив, нічого не розумів, нічого не бачив. Сів на заднє сидіння "Москвича", обхопив руками голову. Василенко про щось його запитував, потормосив за плече, але Олег не відповів. Поволі верталася здатність мислити. Якесь несосвітенне непорозуміння, якась дурниця... Треба з ним поговорити... Але ж він... Що сталося? Я не так написав? Не треба було йти до президента? Але ж саме на цього листа Чорний відповів згодою.

В цю мить побачив на подвір'ї, яке навпроти Чорних, Марусю, сусідку, котра колись приходила до Чорного з поламаним сапилном. По тому Олег зустрічався з нею не раз, розмовляв. Схопився з сидіння, метнувся в двір.

— Тітко Маріє, тітко Маріє — перейняв уже аж біля сінешніх дверей. — Скажіть мені... Нічого не розумію... Василь Гордійович не впустив до хати... Раніше приймав як брата... Як сина... Здружилися. І прогнав од воріт. І хвіртка дротом зав'язана. Я йому — нічого-нічого. Що з ним сталося?

Витягнувши дзьобоносу, на тонкій, поморщеній шиї голову, Маруся озиралася, неначе курка в чужому просі.

— Трус у нього був позавчора...

— Який трус?

— Ну... з цих самих, органів... Наїхало — автобус і дві машини. Перекидали все в хаті, на горищі, штрикали залізними щупами по городу, перекопали в хліві й під хатою...

Олег слухав обімліло. В серці — страх і бунт. Мало бунту й багато страху. Вони завжди йдуть поруч. Щось одне бере гору. І тоді... майнула думка про великий-ве* ликий бунт — гайдамацький. Там теж був страх?

Без сумніву. Але бунт — в стократ більший. Але він... Такий маленький... Проти кого йому бунтувати!

— А Василь Гордійович?

— Стояв під хлівцем, склавши на грудях руки, і гукав: "Копайте, копайте, може викопаєте собі по могилі..."

— Ну й... знайшли вони те, що шукали? — запитав чомусь пошепки.

— Не знаю... Копали, копали, а тоді враз зібралися й поїхали. Ще реготілися отамо біля воріт.

Дитячий голосок кликав Марію з хати:

— Бабо, де ти? Бабо...

Олег пішов, забувши попрощатися з Марією.

Зайченко повернувся до Києва у неділю, а у вівторок його покликали до начальника спецчастини Академії полковника Базарова. Упродовж всього с$ого навчання в університеті та аспірантурі Академії Зайченку тільки тричі довелося побувати в спецчастинах, двічі — університету й один раз — Академії. Усі три рази з приводу уточнень та змін у військовій обліковій картці. Отож подумав, що й зараз його покликано з подібного приводу.

У кінці коридора в малесенькій, на одне віконечко, приймальні за залізними дверима не виявилося нікого. Постукав у другі, дубові, двері, прочинив їх на голос "Заходьте". Зі здивуванням побачив за столом не Базарова — важкотілого, пузатого, з задишкою, а молодика— трохи старшого за себе чорнявого красунчика, акуратно підстриженого, чисто поголеного, в сірому, пошитому за останньою модою костюмі, з червоною краваткою на білосніжній сорочці.

— Сідайте, товаришу Зайченко,— ввічливо показав той на стілець біля столу.— Це я попросив покликати вас сюди. Моє прізвище — Богомаз. Я працівник органів безпеки.

І, давши Олегові трохи оговтатись, впоратися з хвилюванням, казав далі:

— Нам потрібно, аби ви розповіли про ваші стосунки з Чорним Василем Гордійовичем. Усе — від початку до кінця. Ви палите? Ні? Похвально. Помрете здоровим, як кажуть жартуни. Що ж... Або давайте сядемо он у ті м’які крісла. Там зручніше. Тільки не засніть, — пожартував ще раз. Олег утямив умить, що мусить відповідати на запитання цього чепуруна, оцього красунчика, майже ровесника, й саме мусить — за якимось чи то законом, чи вищою волею (праведна вона чи не праведна, про те навіть не думав), що ці люди володіють правом запитувати, а він — тільки відповідати. "Січкарня і капуста", — на мить майнуло майже безглузде.

Красунчик дивився незмигним поглядом, усе в ньому, на ньому — зачіска, одяг — було модне, ультрасучасне, тільки погляд наче з того світу, під яким мовчати було не можна.

Олег розповідав з годину. Богомаз дещо уточнював, поставив кілька запитань, ні до чого не доскіпувався, ні в чому Олега не звинувачував, а на кінець сказав:

— Прийдіть сюди завтра о третій годині. Захопіть із собою всі листи Чорного й отой зошит — "Приписку". Захопіть обов’язково.

Олег довго не міг заснути цієї ночі. Вона сповнила його страху та злоби, він і сам не знав, на кого злиться. На себе? Десь далеко закричав паровоз, наповнив увесь простір тривогою, а коли вмовк, ніч зімкнулася над головою, наче вода над потопельником. Сотні очей світилися в ній. Віднині він знав, що світ, який довкола нього, не повітряний чи

безповітряний простір, він промацується й прослуховується, й душі не блукають у ньому, де хочуть— їх пасуть. І це страшно. Бо до того ж ще й не знаєш, який тобі попадеться пастух і що він хоче.~"Бать-ко казав правду". Неначе й не зробив нічого поганого, а душу почував запаскудженою. її ж потрібно зберегти будь-що. Бо інакше як жити? А ніч, безодня, страшна, погрозлива, вона не прикриває, не ховає, а видає. І ніхто, жодна душа в світі, не може порятувати тебе в чорну го-дину. Тихо сопуть його співжильці, й вони такі ж беззахисні й безсилі, як і він.

Порятувати себе людина може тільки сама, але таких людей дуже мало. Олег з гіркотою відчув свою непричетність до них.

Наступного дня Олег знову стукав у ті самі двері.

І цього разу Базарова в кабінеті не було, у його кріслі за столом сидів високий худорлявий чоловік у костюмі напіввійськового крою, з манерами сибарита — сидів розкинувшись у кріслі, постукував пальцем по кришці блискучого, мабуть, срібного, портсигара, поруч нього, збоку, примостився Богомаз. Чоловік у кріслі відрекомендувався Афоніним. Він взяв у Олега листи та зошит, листи повиймав з конвертів, пробіг їх очима. Зошит погортав і віддав Богомазові. Той поклав усе те до папки й вийшов з кабінету. Невдовзі вернувся без папки. А Афонін повів розмову з Олегом, розмову довгу, доскіпливу, дуже часто перебивав його, просив повторити, уточнити, пригадати, вертав до попередньої оповіді, увесь цей час Богомаз писав щось у блокноті. Розмова, а чи допит, тривали дві з половиною години. Спочатку Афонін намагався розмовляти українською мовою, а потім перейшов на російську ("мне так легше"), й Олег мимоволі, підкоряючись якомусь хисткому пруїжкові в душі, також перейшов на російську. Афонін розпитував про Василя Гордійови-ча, про те, як Олег з ним ловив рибу, хто до Чорного ходить у гості й про що розмовляють, але найбільше — про літопис, як Чорний його добув, що про нього думає, а також що думає і говорить взагалі. Олег розповів усе, однак утаїв кпини й репліки Чорного на адресу органів безпеки і влади, утаїв, внутрішньо зіщулюючись, потерпаючи зі страху, щось мовби витягувало те з нього, виштовхувало, йому хотілося сподобатися

Афоніну, догодити, аби тільки все закінчилося добре, аби швидше відпустили, і соромився себе. Душа тремтіла, не зовсім підвладна йому — супроти розуму, совісті й волі.

Та все закінчилося добре, і його відпустили, одначе листи Чорного та "Приписку" йому не повернули. Богомаз двічі виходив і клав перед Афоніним якісь листочки, той прочитував, ховав папірці до кишені напівфренча. У кінці сказав:

— Ви зв’язалися з дуже непевною людиною. Радимо далі цих зв’язків не підтримувати. Що ж до "Приписки" та інших матеріалів — вони будуть долучені до справи. Дуже серйозної справи. Вам вони не потрібні. Ніякої наукової цінності вони не становлять, написані тенденційно, очорнительськи, в антиінтернаціональному дусі. Посилатися на них не радимо. Та їх, власне, й немає. Пишіть свою дисертацію на принципах інтернаціоналізму, дружби народів, радянського патріотизму. Пишіть правдиво. У вас... прекрасне майбутнє радянського вченого. Тримайтесь партійної лінії.— І враз зовсім інакше, голосом суворим, застережливим, погрозливим.— Попереджаємо: про ці матеріали, про нашу розмову, про все це — ніде "жодного слова. Пам’ятайте: це, насамперед, у ваших інтересах. Розпишіться ось тут, — і підсунув папірець, який Олег бачив неначе крізь туман і на якому поставив свій підпис.

Олег вийшов, радий, що відбувся хоч так. А тоді дійшов до скверика з фонтаном у вигляді великої чаші, сів на лавочку й заціпенів. На тій самій лавочці, з іншого краю сиділа молода вродлива жінка в рожевій сукні й однією рукою погойдувала коляску, двоє малюків кришили булку голубам, старий у береті читав газету... Життя плинуло далі, а він ледве його бачив.

Допіру, коли виходив із спецчастини, почував у своїй спині погляд емгебіста, неначе переламані вила-двійчата, вийшовши ж за двері, уявив себе Одісеєм, котрий під черевом барана вибрався з печери і врятувався від циклопа. Але вже тут, на лавочці, збагнув, що циклоп

дивиться на нього, й від того погляду не сховатися. Оглянувся, його опанував страх. Навіть місто видалося не таким, яким його знав раніше, воно стало іншим, похмурим, похнюпленим. А основне... осягнув втрату. Дивився перед себе, як господар, який зненацька побач'ив свій лан, спалений до тла. Донедавна тут хвилювалася достигла пшениця, а тепер вітер перегортає чорний попіл.

Підвівся. Побачив біля ніг кілька зжовклих листочків. Вітер поворушив їх, з шурхотом погнав по асфальту... Листочки... Листочок! Не розумом, а порожнечею в серці відчув, що може пошурхотіти з ними. Вітер — він дужий і безжальний... Треба йти. Але куди йти? Куди не піде, щасливим вже не буде. І все це — через літопис. Якби не літопис, з ним би нічого не сталося, він би не знав оцих шматувань душі, мук совісті, плутанини в голові та в серці. Водночас із кожною хвилиною дужче й дужче осягав обшир утрати. Втрати літопису для науки, для нього самого. Неначе потримав у руці хвіст жарт-птиці, й ось її в нього забрали (кудись поділи чи вбили!), ще почуває шовковий шелест пір’я у руці, медовий звук її голосу, лагідний помах повітря на обличчі від її крил, і вже її немає. Немає й не буде, її замкнено до сталевого сейфу, і невідомо, чи той сейф колись відчинять.

А може, великої, крилатої, схожої на барвисту райдугу жар-птиці вже й зовсім немає, може, на дні' сейфу лежить тільки купка сірого попелу?..

Епілог

Тридцять чотири зими збігли з високих круч каламутними ручаями в Дніпро, тридцять чотири весни прошуміли над землею, вони принесли Зайченкові багато радощів, утіхи, й не менше прикрощів та смутку. Він захистив дисертацію по тій таки темі — Коліївщини — і в тому ж ключі, в якому писали та захищали свої роботи десятки радянських науковців до нього. Отримав ступінь старшого наукового співробітника, працював у відділі історії феодалізму Інституту історії, отримав від Академії

двокімнатну квартиру, в яку привів молоду біляву дружину, студентку філологічного факультету університету.

Одначе...

Одначе ніщо в світі не минає без сліду. Лишився він від читання уривків літопису, від розмов із Чорним, від власних тяжких роздумів у душі Олега. І коли трохи за-прозоріло небо, він надрукував кільканадцять заміток, статей і статейок, розвідок з української історії, у яких не все влягалося в чіткі, тверді, одшліфовані ідеологічним гемблем, визнані за сорок років розвитку радянської науки єдино правильними, рамки. З ним делікатно сперечалися колеги, його кілька разів підправляли на відкритих партійних зборах інституту, відвертої крамоли, антирадянщини в його писаннях не знаходили, а тільки "помилки", "відхилення", "нерозуміння", йому пощастило, бо хоч і знався з деякими шістдесятниками-дисидентами, особливої дружби з ними не водив, на їхні зібрання майже не ходив — трохи з обережності, а трохи від нікольст-ва (народилися одне за одним син і донька)', отож на допити його не викликали й репресивних заходів до нього не застосовували. І все ж 1967 року його, а з ним ще четверо науковців відділу феодалізму (серед них двоє жінок— докторів наук), "скоротили" з роботи. І ні на яку наукову, викладацьку вузівську роботу його ніде не брали; одного разу запросили до відділу науки ЦК КПУ й запропонували високу посаду завідуючого кафедрою історії в педінституті... в Пржевальську, одначе він не захотів міняти синю Дніпрову воду на голубу Іссик-Куль-ську, пославшись на те, що погано знає історію Сходу і зовсім не знає киргизької мови. А її і не треба знати, — сказали йому,— там, як і всюди, викладання проводиться російською мовою. "Скоро все советские люди будут разговаривать на общепонятном языке — русском". Ясна річ, Олег не став сперечатися й пішов.

Він протинявся ще майже три роки в пошуках роботи, "сили на куцу вчительську зарплатню дружини, перебиваючись, як бувало в студентські роки, з помідорів на хамсу, врешті йому вдалося влаштуватися вчителем історії в одну з київських шкіл. І вже аж у

середині вісімдесятих, коли в країні знову трішки-трішки повіяло вільглим вітром, перейшов на роботу в Київський інститут культури. А в кінці вісімдесятих захистив докторську дисертацію, більше на втіху дружині, аніж собі — п’ятдесят вісім років, через два роки на пенсію. За весь цей час йому чи й вдалося прилаштувати в друк кілька куцих заміток інформативного характеру. Одначе наукової роботи Олег не припиняв, його не могли позбавити допуску до архівів, і він звершив велику дослідницьку роботу над архівом останнього Коша Запорозького й тисяча дев’ятсот дев’яносто першого року опублікував її, зробивши сенсаційні відкриття в науковому світі.

...Того ж дев’ятсот дев’яносто першого року, передвечірньої пори Олег Зайченко стояв під густим маєвом жовто-блакитних прапорів і корогов у позолоті на Софійському майдані, й хоч Богдан на коні з похмілля ще показував булавою на Москву, хоч ті, хто виголошував з помосту палкі промови, ще послали молодиків у напіввійськових строях на дах будинку прогнати хлопчаків, які вивісили там гасло "Україна без Москви", хоч ще злякано оглядався на всі боки дідок у прим’ятому капелюсі, який стояв поруч Олега, а вже бані Софії в променях призахідного сонця розквітали золотими надіями, й не було там жодного променя майбутніх кольорів зневіри, й Олегові здалося, що в ньому самому засвітилася кров, а всі людські обличчя на майдані — це одне світле обличчя Свободи, й незвичними були акорди "Ще не вмерла", й безбоязненими вишиті українські сорочки та краватки на парубках, і ніколи раніше не бачені тризуби на лацканах піджаків, і розкута молода сила в грудях... А потім посутеніло, і всі разом, тугими, хоч і не шикованими лавами рушили по віру та відвагу до пам’ятника Шевченку {"мабуть, отако йшли перші гайдамаки" — майнуло в радості), і в присмерку йшли повз похмуру, застрашливу будівлю КГБ, і всі враз дружно, хоч ще й втягуючи голові* в плечі, засвистіли, загукали, загукав і Олег, бо свистіти не вмів, і йому здалося, що за затемненими вікнами стоять чорні постаті, й лютують, і біснуються, й обмирають від страху, і зненацька йому привиділося у вікні одне обличчя... І таким чином зрушилася думка... Думка про минуле.

Наступного дня вдвох із завідуючим відділом феодалізму Інституту історії вони написали листа до КГБ з про-ханням-вимогою повернути літописний звід, у якому, зокрема, є літопис гайдамаччини, а також усі пов’язані з ним матеріали. їм не відповіли, вони написали ще раз, і після цього отримали відповідь: "Комітету державної безпеки України нічого не відомо про літописний звід Миколаївського монастиря села Медведівки, ніякого стосунку до того литопису органи безпеки ніколи не мали, листи В. Г. Чорного й так звана "Приписка" були'знищені, оскільки ніякої цінності собою не являють".

Переживши в думках ще раз давню трагедію, ще раз перехвилювавшись, Зайченко вирішив поїхати до Медведівки. Він уже мав старенькі, куплені на руках "Жигулі", вони бігли не так весело, як новенький Василенків "Москвич" тридцять чотири роки тому, й мотор у грудях Олега Івановича давав перебої, а думки в голові то й ледве пленталися. Новенький білий вказівник показав Олегові гострим носом на дорогу до Медведівки, вона була заасфальтована, й міст через Тясмин проліг бетонований. Тільки ж...’леле, Господоньку мій! Олег не впізнавав ні широкої долини, ні Тясмина. По всій долині — жодного озеречка, жодної верболозини або очеретини, там, де вітер гнав важкі тугі хвилі густих осок, ситняку, високих очеретів, він куйовдив присохлі чубки миршавої кукурудзи — один качан на сто стебел, і в тім, либонь, жодного зерняти, — де стояло маєво чаїних крил, завис над полем одинокий сумний коршак, його зносив вітер, а він в кілька помахів крил знову й знову вертався назад, немов і собі впізнавав сплюндровану долину й не міг упізнати. Обіч дороги валявся старий щит з напівоблізлим написом: "Сделаем долину Тясмина краем изобилия".

Олег з важким зітханням знову сів за кермо. Дорога по підгір’ю — та сама, що й колись, вузенька, горбкувата, по бортах машини стьобало віття дерези та бузини, яка цього року розродилася буйним урожаєм, дорогу встеляли грушки-гнилички (давно повернуло на осінь, листя на вербах жовтіло, вишняки відливали бронзою). Ось і знайомий тупичок, де вони ставили машину з Васи-ленком, "Жигулі" уткнулися носом в самосійний "золотий дощик" і втомлено затихли. Олег випростав ноги.

Фіксував усе в голові, неначе записував до конторської книги: Марусиної хати немає, там росте чийсь молодий яблуневий сад, маленької хатки Чорних теж, навпроти того місця, де вона стояла, червонів цеглою новий чепурний, критий шифером будиночок. Невисокий штахет, пофарбована в синє, в підтьоках розмитої дощем фарби, хвірточка.

Серце застукотіло швидше, погамував його рукою. Розглянувшись, чи не видно пса, й не побачивши будки, Олег зійшов на широкий (з претензією на веранду) ганок, постукав у двері. Йому ніхто не відповів, він натиснув на клямку, темну, стару ("може, та сама?"), перейшов сіни й, стукнувши коротко, кісточками пальців, відчинив двері.

— Добридень!

З диванчика у вітальні ліворуч підхопилася молода, висока, білява жінка з шитвом і сіла знову. Подивилася сполохано — людина незнайома. За нею сховалася також білява дівчинка років трьох. Вітальня не одгороджена від коридорчика, — сучасний стиль — як і кухонька праворуч, де стояли якісь баняки та бідони. Знову ж таки — претензія на новий стиль, але убога, з меблів у вітальні— тільки старий диван, круглий стіл, накритий голубою скатертиною, а на ній півдесятка краснобоких яблук, та шафа-сервант, на стіні простенький килимок з сільського базару — корзинка з ружами та кінська голова над нею. Такі килимки продавалися ще в п’ятдесяті роки.

— Не знаю, чи туди я потрапив... — мовив Олег.

— Кажіть, — вже оговталася жінка, й аж тепер відклала шитво. То була льоля малій. Мала тим часом ухопила мухобійку зі старої калоші, мати вирвала її й пожбурила під стіл, всунула в капці великі, не жіночі ноги, обсмикнула обстріпану знизу спідницю. Була висока, кістлява, з гострим худим обличчям і великими очима.

— Шукаю я... — чомусь відчуваючи порожнечу за словами, сказав Олег, — Василя Гордійовича Чорного та його дружину Лідію Григорівну,

— А хто ж ви будете? — поцікавился жінка й похопилася. — Проходьте, сідайте.

Олег пройшов до столу й сів на скрипучий стілець.

— Хто я? — чомусь зніяковів. — їхній знайомий з Києва. Гостював у них кілька разів. Давно це було. А тепер — проїздом...

Жінка зітхнула, Олег уловив — так зітхають по не свіжому горю.

— Немає їх... Дідуньо літ п’ять тому помер, а бабуня позаторік.

Олег не знав, що казати. Висловлювати співчуття мовби не випадало, розпитувати, чи не знає чогось про літопис— також. Подумав, а що, як Чорний виповів їй підозри на нього, Зайченка, що це саме він навів на Василя Гордійовича кагебістів? Та й що інше той міг подумати? Либонь, кагебісти стежили або за Чорним, або за ним, Олегом, прочитали їхнє ластування. А хіба не міг Чорний подумати так: Олег склав на нього донос? Не міг, інакше б Олег не приїхав тоді до нього. Певно, Василь Гордійович склав усю вину на Олегів язик. На його необережність, молоду дурість.

Олега вивів із задуми голос жінки:

—*• То ви розташовуйтесь. Ось прийде чоловік, він у РТС, повечеряємо...

— Ні, я, мабуть, поїду. У мене в Черкасах номер у готелі,— збрехав.

Жінка більше не припрошувала лишатися.

А Олег ще посидів кілька хвилин у мовчанці й запитав, більше, мабуть, для годиться:

— А як йому жилося, Василю Гордійовичу?

Жінка скрушно стулила губи.

— Та... погано. Вар’ював він... повставав...

— Проти начальства?

Схитнула головою.

— Писав... у всі кінці. А то був не захотів голосувати на виборах...

— Не пішов голосувати?

— До нього увесь день бігали з дільниці з ящичками. А він заховався у хлівці, зарився в сіно й досидів до дванадцятої години, поки й вибори скінчилися. Зірвав повний процент. Якось його були забрали, потримали два тижні й випустили... Город відрізували.

Знову запанувала ніякова мовчанка. її можна було витлумачити не на Олегову користь: мовляв, ось і ти ніколи не навідав.

Олег подумав, що, поїхавши ні з чим, потім шкодуватиме. Що вже буде, а мусить запитати:

— Скажіть, а не лишилося від Василя Гордійовича якихось паперів? Ну, книжки, од руки писаної. Була в нього така... Тоді він не міг її... оприлюднити. А тепер... Вчені заплатили б за неї гроші. Й немалі гроші. Може, десь у скрині, в старій шафі? — з крихкою надією.

Жінка подивилася на нього з підозрою, розвела руками:

— Нічого такого... Кілька листів фронтових, усілякі справки там — на штраховку, на самообклад... пенсійні документи, свідоцтва різні... Ми з чоловіком переглядали, чимало він попалив, каже, все те вже не потрібне... Книжка ударника — дідусева — ще довоєнна, він працював трохи в колгоспі.... Та ось воно все.

Вона підійшла до серванта, дістала великий, ще довоєнний, перев’язаний мотузком альбом з подертою обкладинкою, на якій лебідь плавав серед лілій, розв’язала, Олег перекинув три пачки документів — вони жодним чи-но не могли навіть нагадувати щось подібне,,до літопису, — погортав фотографії — також купками, не вправлені в прорізи аркушів альбому. Одна фотографія привернула його увагу: стрункий, високий, з кучерями з-під високої шапки хвацький чоловік, чимось схожий на Василя Гордійовича (але таки не він) біля колон (декоративних) з шаблею при боці й двома Георгіями на грудях... На звороті, де відтиснено жінку у вінку, яка дивиться в альбом з написом "Фотографія А. А. Сбоєва, Ельцъ за рекой Сосной, негативы сохраняются", написано від руки: "Из-вещаю вам, дорогие родители, мое почтение и мой глубокий поклон и желаю всем хорошей жизни. После ранения, ваш сын". І—три літери "Дол..." та закарлюка. І дата 19‘/біб. І ще одна фотографія — вже інший чоловік, з печальними очима, але вельми схожий на того, з шаблею, з вусиками, у військовому картузі та військовому пом’ятому кітелі, а на звороті два трикутні штемпелі, один червоний, а другий чорний, угорі напис: "Россія, Киевская губерния", а далі всі літери вигоріли, лишився внизу тільки підпис, схожий на той, який на фото, де чоловік з шаблею, але писаний іншою рукою: "Дол..." й трохи інша закарлюка. Очевидно, фотографія надіслана з полону.

В одній купці Олег побачив три однакові фотографії, любительські: Василь Гордійович на ганку свого будиночка: без милиць—кучма волосся, пронизливі очі трохи примружені, в губах димить цигарка, в чорній сорочці, розстрібнутій на два верхні гудзики, з ножем і окоренком у руках — щось вирізує з дерева.

— Можна мені взяти одну на пам’ять? — показав фотографії жінці.

Та байдуже знизала плечима.

— Беріть.

— А де могила Василя Гордійовича? — вже з порогу, трохи не зачепившись за помийне відро, запитав Зайченко.

— А там, на кладовищі. Дідусева й поруч бабусина. Тут недалеко, по горі... Там і старе польське...

— Я знаю... — мовив Олег.

— По центральній доріжці... Та вона там одна. Ви побачите: пам’ятник з червоної цегли.

— З цегли? — здивувався Олег.

— Дідусь ще за свого життя вимурував.

— Сам вимурував?

— Атож. Сусідські хлопці підвезли тачкою цегли, й він склав. За два роки до смерті. Цегла вже трохи кришиться...

...Стежка поміж дерев’яних та залізних хрестів, один хрест великий, могутній, чорний, кілька гранітних пам’ятників і навіть один мармуровий, з вмурованим фото молодої вродливої жінки. І все ж — запустіння. На більшості могил — ні хрестів, ні пам’ятників, ні огорож, барвінок, мабуть, самосійний, повився з могилки на могилку, кущі калини та горобини, пообламувані худобою. "Непам’ять, непам’ять!" Ось і пам’ятник з червоної цегли, роз-садистий, трохи незугарний; біля

підніжжя, в траві — червоні крихти цегли. Бур’ян на могилах випалено, й до-квітають чорнобривці. Внучка? Олег зняв капелюха. Вітер холодив пролисини на голові (пролягли затоками, що й мало статися), десь верещали сойки, будили спокій мертвих. Одягнув капелюха, майже без будь-якої думки побрів уподовж кладовища, стежка привела до низенької, поруйнованої, вростої в дерезу огорожі, далі вона ледве мріла в траві та бур’янищах. Це починалось старе польське кладовище. Тут уже майже не ховали — два чи три зарослі свіжою травою горбики, похилені хрести, пам’ятники у вигляді дерев з пообрубуваними гілками, поодинокі склепи й склепики, деякі поруйновані зовсім, деякі частково, здебільшого корінням деревець, які повчіплю-валися в камінь. Кинджалом вітру зрізаний листок упав до ніг. За ним знялася їх ціла зграя — жовтих, жовто-зелених — печально закружляли в повітрі — стояла суша, частина листя рано пожовтіла, відлітала в небуття. На "золотому дощику", занурений в осінню дрімоту, гойдався смугастий, неначе тигр, джміль. І враз в одну мить в Олегову душу пройшло прозріння — суті життя — спершу його молодої яростi, коли ми аж захлинаємося од його соків, його пристрасті й жаги, вбуравлюємося в кожну його пору, в кожну клітину, і його сумного фіналу, коли з нами прощаються і відходять від нас найдорожчі нам люди, а далі й ми починаємо прощатися з найдорожчими нам людьми, і з кожним листочком, з кожною травинкою, з кожною пташкою, з кожним сонячним променем.

Олег ковзав очима по стертих написах пам’ятників. І враз його очі прикипіли до одного напису: "Дол...", а далі камінь збито. Аж тепер Олег зрозумів, яка думка його мучить: а що, коли в роду у Чорного був хтось з Долен-чуків? Звичайно, той напис на фотокартках і оцей, на склепі,— простий збіг. "Дол..." — либонь зовсім не До* ленчук, та й Доленчуки-Залізняки не були поляками. Але інше... Чорний жив недалеко від кладовища. А що, коли він ховав літопис тут? Це вельми логічно. Адже був учений і мучений, сам, либонь, робив обшуки. Можливо, вельми можливо. І оце "Дол..." і вхід ось до цього скле-пика розмуровувано. Розмурування ледве помітне — щілина — просунути лезо ножа. А що, коли натиснути на дверці?..

...Вони тихо, без скрипу розчинилися. Темінь, затхлість. Три заглибини-сходинки. Добре, що в нього є сірники... Якесь шамотіння під ногами. Сухе листя. Щось загуділо. Він сахнувся, присвітив: порожня залізна бочка. Як вона сюди потрапила? Якісь дошки стійма в кутку...

Запалював сірник від сірника. Трун не видно. Ніша. У ній — камінна дошка. Вона не прилягає до мурування. Що це під нею? Якась книга? Пергамент чи папір... Не пергамент і не папір. Полотно... Але... воно струхло. Палітурки ще трохи цілі... Вони з двох полотняних листків... Та це ж він... ВінІ Літописний звід... Гайдамацький літопис! "Чому, чому я не приїхав сюди раніше? А, може, ще вдасться щось врятувати? Ні... Тлін... Тільки тлін..."

...Олег потер очі... З в’яза зірвався і впав йому до ніг жовтий листок. Придумалося... Примарилося. Немає... Та й не було його тут. Він — там, спалений опричниками за іншими мурами.

Перед самим обличчям пурхнула синиця з жовтими плямами на голові. Він ніколи раніше не бачив таких си-ниць. Високо вгорі майнула ластівка. Ще раз зупинився біля розсадистого, з червоної цегли пам’ятника. Ще раз зняв капелюха. Ще раз попрощався. З Чорним, з Лідією Григорівною... І не знати ще з чим... Стояв і слухав, як повз нього, крізь нього летить світ. Ось на мить спохмурніло, і враз знову роздніло — та мить відлетіла навіки, її вже не вернути. Як відлетіло все оте, що прочитав у літописі, що пережив біля Чорного, разом з ним, по тому...

Воно згинуло марно?